ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A JUHÁSZ GYULA TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1981

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1981

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A JUHÁSZ GYULA TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1981

SZENDREI JÁNOS és SÍPOS SÁNDORNÉ

közreműködésével

szerkesztette:

GERÉB GYÖRGY

HU ISSN 0209—4304 JGyTF Tud. Közl.

DR. GERÉB GYÖRGY
1923—1982

Ötgyermekes, egyszerű család tagjaként született Komáromban, 1923. június 17-én. Nehéz körülmények között végezte el a gimnáziumot 1942-ben, de kitűnő eredménye ellenére is csak egy év múlva folytathatta tanulmányait Szegeden, a tudományegyetem latin—magyar-filozófia szakán. A háború borzalmait végigélte, de szüleit, testvéreit elvesztette. Egyetemi doktori szigorlatait 1947-ben tette le, 1948-tól a tanárképző főiskola oktatója, 1964-től haláláig a Pszichológiai Tanszék tanszékvezető tanára volt.

Comenius-kutatásaiért 1956-ban beválasztották a Nemzetközi Comeniológiai Bizottság vezetőségébe, 1957-ben megkapta a neveléstudományok kandidátusa, majd a pszichológiai tudományok kandidátusa fokozatot. Az orvostudomány területén elért eredményei alapján a Debreceni Orvostudományi Egyetem orvosbiológiai doktorátust adományozott számára, 1966-ban tagjául választotta az American Association for Humanistic Psychology. A pszichológiai tudományok doktora fokozatot 1974-ben a Német Demokratikus Köztársaságban megvédett disszertációja alapján nyerte el (Untersuchungen aus dem Bereich der Psychologie der Monotonie und der Vigilanz). A munkapszichológia, az orvosi és a pedagógiai pszichológia területén kifejtett tudományos munkássága elismeréséül a József Attila Tudományegyetemtől 1979-ben a címzetes egyetemi tanár fokozatot kapta.

Kiemelkedő tudományos és nevelői munkásságáért, közéleti tevékenységéért többször részesült kitüntetésben. Ezek: a Haza Szolgálatáért Érdemérem ezüst (1964), az Oktatásügy Kiváló Dolgozója (1965), Munka Érdemrend bronz (1973), Kiváló Dolgozó (1975), a Haza Szolgálatáért Érdemérem arany (1979), Karl Liebknecht Pedagógiai Főiskola Potsdam kitüntető jelvénye (1979), Kiváló Munkáért (egészségügy, 1980).

Dr. Geréb György 1973 óta szerkesztője volt a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeinek, ez a kötet még az ő gondoskodását őrzi, egyik utolsó munkája volt.

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS, TÖRTÉNELEM

A SZOLGÁLTATÁS FOGALMÁNAK ÉS OSZTÁLYOZÁSÁNAK NÉHÁNY AKTUÁLIS KÉRDÉSÉRŐL

CZABAY ILONA

Az életszínvonal, az életmód fejlődésével fokozódott az igény a szolgáltatások iránt. Napjainkban a szolgáltatási ágazat — a tercier szektor — minden országban dinamikusan fejlődő ágazattá vált. A tercier szektor fejlődése szoros kapcsolatot mutat a gazdasági fejlettséggel, az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagyságával. Azt, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a tercier szektor fejlődése között korrelációs kapcsolat van, már a szolgáltatási ágazattal foglalkozók kezdetben felismerték. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem emelkedése teszi lehetővé, hogy olyan igények jelentkezzenek, amelyek már nem az áruk, a használati értékek megszerzését tűzik ki elsődleges célul, hanem kulturális, szórakozási, kényelmi igények kielégítésére irányulnak. Nagymértékben megnő a szolgáltatások iránti igény — az életszínvona növekedésén túl — a tartós fogyasztási cikkek elterjedése, a nők munkába állása és az urbanizáció következtében.

A foglalkoztatottság megoszlásának alakulása már önmagában is a szolgáltató ágazat — a tercier szektor — fejlettségének jellemző mutatója. Ezen túlmenően szoros kapcsolat áll fenn a gazdasági fejlettség és a foglalkoztatottsági struktúra között. Megfelelő fejlettségi szint elérése biztosítja a tercier szektor dinamikus növekedését. A gazdasági növekedés egyik leglényegesebb tényezője az, hogy a munkaerő az alacsonyabb termelékenységű ágazatból, a mezőgazdaságból, áramoljon a magasabb termelékenységű ipari ágazatokba. Amikor a gazdaságot már az intenzív növekedés jellemzi, akkor a tercier szektorban foglalkoztatottak száma is magas.

Magyarországon a foglalkoztatottak közel egyharmada, a legfejlettebb országokban a foglalkoztatottak több mint 60%-a a tercier szektorban dolgozik. A szocialista országokban a foglalkoztatottak aránya a szolgáltatási ágazatban 24—40% között van. Nemcsak a munkaerőnek, de az állóeszközöknek jelentős része is a tercier szektorban van lekötve. A szocialista iparosítás és a termelés bővítését igénylő beruházások megvalósításának időszakában a szolgáltató ágazatra nem jut elegendő az anyagi erőforrásokból. A szolgáltatások fejlesztése elmarad a termelőágazatokhoz viszonyítva. A beruházásokból a tercier szektor részesedése a szocialista országokban 32—46% között van. Hazánkban a szolgáltatási ágazatban a foglalkoztatottak és a lekötött eszközök aránya alacsonyabb mint hasonló fejlettségű országokban. Ez a szolgáltatások nem kielégítő minőségi színvonalát eredményezi.

Magyarországon a tercier szektor fejlődése az elmúlt 10 évben folyamatos volt, lényeges eredmények születtek, javult a szolgáltatások színvonala, melyben nem kis szerepe volt a központi intézkedéseknek.

A szolgáltatásokról szólva különféle értelmezésekkel találkozhatunk. *Mi a szolgáltatás?* A szolgáltatás: tevékenység, de nemcsak mint személyek részére nyújtott

tevékenységet vizsgáljuk, hanem azt is meghatározzuk, hogy a társadalmi-gazdasági tevékenységnek mely csoportjához tartozik.

A szolgáltatásokra a nemzetközi szakirodalomban még nem alakult ki egységes meghatározás. Ezt a fogalmat a sokféleség jellemzi, amelynek legfőbb oka, hogy egyrészt a szolgáltatást nyújtó ágazat meghatározására törekszenek, amely egy tágabb fogalom kell, hogy legyen, míg más esetekben a fogalomalkotó törekvések a szűken vett szolgáltatás, mint tevékenység meghatározására törekszenek. A következőkben áttekintést próbálok adni a hazai és a nemzetközi szolgáltatás fogalmakról, valamint a szolgáltatások különböző szempontok szerinti csoportosításáról.

A szolgáltatások fogalma

A XIX. században a szolgáltatásoknak még nem volt kiemelkedő jelentősége. A klasszikusok munkáikban helyenként foglalkoztak ugyan a szolgáltatásokkal, de egységes meghatározásukat nem adták. Ennek okait abban kereshetjük, hogy a szolgáltatásra a kisárutermelés viszonyai voltak jellemzők.

MARX a Tőke II. kötetében „A tőke metamorfózisai és körforgásuk" című fejezetben utal a szolgáltatásokra. Így ír a szolgáltatásról és annak fogalmáról: „Vannak önálló iparágak, amelyekben a termelési folyamat terméke nem új tárgyi termék, nem áru. Közgazdaságilag, közülük csak a közlekedési ipar fontos, akár árukat és embereket továbbító tulajdonképpeni szállítóipar.[1]

MARX idézi CSUPROVOT: „A gyáros megteheti, hogy először cikkeket termel, s aztán keres számukra fogyasztókat (terméke, miután a termelési folyamat készen kilökte, e folyamattól elkülönült áruként átmegy a forgalomba). Termelés és fogyasztás tehát úgy jelenik meg, mint két, térben és időben elkülönült művelet.

A szállítóiparban, amely nem alkot új termékeket, hanem csak embereket és dolgokat áthelyez, e két művelet egybeesik; a szolgáltatásokat (a helyváltoztatást) abban a pillanatban el kell fogyasztani, amelyben termelik.[2]

MARX a továbbiakban a következőket írja: „Amit azonban a szállítóipar elad, az maga a helyváltoztatás. Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlanul össze van kötve a szállítási folyamattal, azaz a szállítóipar termelési folyamatával.[3]

„A hasznos hatást csak a termelési folyamat alatt lehet elfogyasztani: ez a hatás nem ettől a folyamattól különböző használati dologként létezik, amely csak megtermelése után funkcionál mint kereskedelmi cikk, forog mint áru.[4]

„Fogyasztása tekintetében is teljesen úgy viselkedik ez a hasznos hatás mint a többi áru. Ha egyénileg fogyasztják el, értéke az elfogyasztással eltűnik.[5]

A polgári közgazdaságtan képviselői fejlett tőkés gazdaságokban vizsgálták a szolgáltatásokat. CLARK, COLIN 1957-ben megjelent „A gazdasági fejlődés feltételei" című könyvében a gazdaságot három szektorra osztja, alkalmazva a primer, szekunder és tercier felosztást.

Primer szektornak tekinti a mező- és erdőgazdaságot.
Szekunder szektornak az ipari tevékenységeket.
Tercier szektornak építőipart, kereskedelmet, szállítást és különféle szolgáltató tevékenységeket.

Ez a felfogás a tevékenység jellege alapján kialakított csoportosítás, melyek nem reagálnak sem a technikai, sem a gazdasági fejlődésre, azaz mechanikus felosztás.

A szerző említett könyvében részletesen elemzi a munkamegosztás alakulását a primer, szekunder és tercier szektor között. Megállapítja, hogy a foglalkoztatottak

számának megoszlása és az egy főre jutó reáljövedelem nagysága között összefüggés van. A mező- és erdőgazdaságban, azaz a primer szektorban foglalkoztatottak száma az iparban foglalkoztatottak számához, azaz a szekunder szektorhoz viszonyítva, míg a szekunder szektorban foglalkoztatottak száma a tercier szektorhoz viszonyítva csökkent. CLARK, COLIN kimondja, hogy a munkaerőnek a három szektor közötti változására az egy főre jutó reáljövedelem növekedése hat. Megállapítja, hogy az egy főre jutó reáljövedelem növekedése következtében a mezőgazdasági és ipari termékek keresletében eltolódás következik be az ipari termékek javára, majd az ipari termékek keresletének a növekedését a csökkenés követi, s szolgáltatások iránti igény növekszik.

Az ipari termékek fogyasztásának növekedése megkívánja a szolgáltatások egyre magasabb színvonalú fejlesztését, mert ezen termékek egy részének tartós és folyamatos használatát csak megfelelő szolgáltatási háttérrel lehet biztosítani.

FOURASTIÉ, JEAN „A XX. század nagy reménysége" című könyvében a szolgáltatási ágazat vizsgálata során szintén 3 szektorra osztja a gazdaságot, de *a felosztást a technikai haladás és a termelékenység foka szerint végzi.*

Primer szektornak tekinti a mezőgazdaságot, melyre a közepes technikai színvonal és termelékenység a jellemző

Szekunder szektorba sorolja az energiagazdálkodást, bányászatot, szállítást, építőipart, feldolgozóipart.

Ezeket a gazdasági ágakat a technikai fejlettség és a magas termelékenység jellemzi.

Tercier szektorba tartozónak tekinti: kereskedelem, közszolgálat, magánszolgáltatások, bankok és biztosító tevékenységek, lakásszolgáltatás. Ezekre a tevékenységekre a mérsékelt technikai színvonal és alacsony termelékenység a jellemző, valamint technikai fejlődést nem mutató tevékenységek.

FOURASTIÉ felosztása technikai haladáson alapuló felosztás. A technikai haladás és a termelékenység növekedése következtében a szektorok határai eltolódhatnak, tartalmuk módosulhat.

FOURASTIÉ vizsgálja a primer, szekunder, és tercier szektor fejlődését és ennek hatására bekövetkezett foglalkozási struktúraváltozást. Az Egyesült Államok példáján keresztül bemutatja, hogy a fejlődés során megkülönböztethető:

primer civilizáció, amelyet az jellemez, hogy a foglalkoztatottak többsége a mezőgazdaságban dolgozik

átmeneti periódust két szakaszra bontja:

strartperiódus: gyors és erőteljes ütemben növekszik a szekunder szektorban foglalkoztatottak száma

expanziós fázis: a szekunder ágazatban foglalkoztatottak száma stabilizálódik,

záró szakasz: a tercier szektorban foglalkoztatottak száma növekszik, az iparban foglalkoztatottak száma jelentősen csökken.

A szerző a zárószakaszt a tercier civilizációba való átmenetnek tekinti. A tercier civilizáció szakaszában a foglalkoztatottak aránya az összfoglalkoztatottakon belül 80%.

LENGELLÉ, MAURICE 1966-ban „A harmadik szektor forradalma" című könyvében nagy figyelmet fordít a tercier szektor meghatározására.

LENGELLÉ szerint a szolgáltató szektor magában foglalja:

— azokat a tevékenységeket, amelyek a primer és szekunder szektor tevékenységével arányosak s ez a kereskedelmi tevékenység

— azokat a tevékenységeket, melyek teljesítménye sajátos konjuktúra függvénye, s ezek a tevékenységek a szolgáltatások,
— azon tevékenységeket, amelyek a közhatalom gyakorlásával együttjáróak, s az állam — a nemzet — állandó kiadásait jelentik.

LENGELLÉ a szolgáltatásokat funkcionális jelleg szerint csoportosítja és határozza meg.

FUCHS, VIKTOR. R.: „A szolgáltató gazdaság" 1968-ban kiadott könyvében a gazdasági tevékenységeket vizsgálva azokat 3 részre osztja. Csoportosításának alapja, hogy mindazokat a tevékenységeket a tercier szektorba sorolja, amelyek nem tekinthetők mezőgazdaságba, bányászatba vagy feldolgozóiparba tartozónak.

Felosztásának elve a „megmaradó" (residual) szektor elve, s e csoportosításnak igen kevés a közgazgasági alapja.

Az egyes szerzők a szolgáltatás fogalmaknál *a tevékenység jellegét a munkaerő oldaláról* is vizsgálták. E nézetek szerint a szolgáltatás:
— tárgyi alakot nem öltött termék
— termelés egysége kicsi, a tőkeigény nagy
— munkaerő összetételét vizsgálva kis létszám, magas képzettség, nagy a nők aránya.

A szocialista közgazdászok jelentős része foglalkozott a szolgáltatások meghatározásával és a gazdaságban betöltött helyük, szerepük megítélésével.

A szocialista közgazdászok közül SZTRUMILIN és KRONROD foglalkozott elsőnek a tercier szektor szerepének megítélésével a szocialista gazdaságban.

A nemzeti jövedelem forrásait SZTRUMILIN 1926-ban megjelent tanulmányában kifejtve megállapítja, hogy az anyagi termelés és a hasznos szolgáltatások a nemzeti jövedelem forrásai. Az elmúlt évtizedekben a szovjet közgazdászok között élénk vita alakult ki a szolgáltatásokról, a nem anyagi szféra szerepéről a nemzeti jövedelem termelését illetően, arról, hogy a szolgáltatások területén kifejtett munka produktív vagy improduktív jellegű. A mai napig sem eldöntött vitában két nézet alakult ki:

SZTRUMILIN, MEDVEGYEV és KOMAROV nézete szerint a nem anyagi jellegű szolgáltatások jelentős részében a kifejtett munka produktív jellegű, tehát a nemzeti jövedelem forrását képezi.

KRONROD, KAPUSZTYIN és KOMOROV szerint, a nem anyagi jellegű szolgáltatásokban kifejtett munka improduktív jellegű, a produktív munka körét nem kell kiterjeszteni a nem anyagi jellegű szolgáltatásokra.

MEDVEGYEV „A társadalmi újratermelés és a szolgáltatás szférája" című könyvében MARX újratermelési modelljének szolgáltatásokkal való kiegészítéséről ír. Az I. osztály Termelési eszközök, II. osztály Fogyasztási cikkek, III. osztály Szolgáltatások, itt azonban csak a produktív jellegű szolgáltatások figyelembe vételét tartja helyesnek.

KOMAROV nézete szerint a népgazdaságban meg kell különböztetni:
Anyagi termelési szférát
Szolgáltatási szférát
Nem termelő szférát

A szolgáltatási szférába sorolja az alábbi nem anyagi termelés köréből származó tevékenységeket, melyek a lakosság fogyasztási köréhez tartoznak: lakásgazdálkodás, kommunális szolgáltatás és szórakoztató intézmények tevékenysége. Megállapítja és kifejti a szolgáltatások bővülésének, az életszínvonal növelésének és a termelés hatékonyságának összefüggéseit.

A szocialista közgazdászok közül KOMAROV foglalkozik a legrészletesebben a fenti összefüggések vizsgálatával.

KRONROD a vitában kifejtett nézetében azonban engedményt tesz, a személyszállítások nemzeti jövedelmet termelő tevékenységét bizonyítja, amikor kifejti, hogy csak a termelőtevékenységek az értékmérőek, de az anyagi termelés fogalma kibővíthető azon tevékenységekkel, melyek anyagi, dologi terméket nem állítanak elő. Nézete szerint, ha a szolgáltatás produktív munkával előállított termék hasznosságát növeli, fogyasztását szolgálja, úgy ezek a szolgáltatások anyagiak, a szolgáltatást létrehozó munka pedig anyagi terméket létrehozó munka. Ezek szerint a szolgáltatás szellemi tevékenység (szellemi munka) eredménye, akkor nem áll kapcsolatban az anyagi termeléssel.

SADA, EMILIAN cseh közgazdász vitába száll azokkal, akik a szolgáltatások lényegét a fogyasztás oldaláról közelítik, nem osztja azt a nézetet, mely szerint a szolgáltatások felosztásánál megkülönböztetünk anyagi és nem anyagi jellegű szolgáltatásokat:

JAGORSKI, J.: szolgáltatásnak tekinti az olyan emberi szükségletek kielégítésére szolgáló tevékenységet, ami nem jár új anyagi javak keletkezésével, valamint megkülönböztet termelő és nem termelő szolgáltatásokat.

LANGE, O.: szolgáltatásnak tekint minden olyan tevékenységet, amely akár közvetlenül, akár közvetve emberi szükségleteket elégít ki, de nem állít elő anyagi javakat.

JAWOREK, R.: szolgáltatásnak tekint minden társadalmilag hasznos tevékenységet, így azokat a tevékenységeket is, amelyek a tárgyak hasznosságának visszaállítását szolgálják.

A három lengyel közgazdász szolgáltatás fogalma megfelelően tükrözi azokat a különbségeket és problémákat, amelyek a szolgáltatásokkal foglalkozó közgazdák között leggyakrabban felmerülnek. JAGORSKI *megkülönböztet termelő és nem termelő szolgáltatásokat,* LANGE meghatározásának lényege, hogy *a szolgáltatás nem állít elő anyagi javakat,* JAWOREK, LANGE meghatározásán túllép és *a tárgyak hasznosságának visszaállítására fordított munkát is szolgáltatásnak mondja.*

A hazai közgazdasági irodalom sem adja a szolgáltatások fogalmának egységes meghatározását. A témával foglalkozó közgazdák álláspontja általában megegyezik abban, hogy a szolgáltatást nem tekintik a termelési szférába tartozónak, anyagi terméket nem állít elő. A szolgáltatás vita ezen állásfoglalása azért volt nagyon lényeges, mert „Minden olyan kísérlet, amely a szolgáltatást a produktív és nem produktív munka alapján az értéket termelő és az értéket nem termelő tevékenység alapján próbálta meghatározni és osztályozni, el nem döntött vitákkal csak még bonyolította a problémát.[6]

A politikai gazdaságtan az alábbiak szerint határozza meg a szolgáltatások fogalmát: „Szolgáltatásnak az olyan társadalmi tevékenységeket nevezzük, amelyek közvetlenül ugyan nem hoznak létre anyagi javakat, de amelyek a társadalom illetve annak tagjai különböző természetű — általában fontos — szükségleteit elégítik ki.[7]

A definícióból a szolgáltatásokra legjellemzőbb vonásokat kiemelhetjük

— újterméket nem állítanak elő,

— társadalmi tevékenységek, az egyén és a társadalom számára hasznos tevékenységek.

BURGERNÉ részletesen foglalkozik a szolgáltatásokkal, a „Fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései" című könyvében, amely a Kossuth Kiadó gondozásában jelent meg 1965-ben. BURGERNÉ nem ért egyet azzal, hogy a szolgáltatási tevékenységek eredményeként anyagi termékek nem jöhetnek létre. Véleménye szerint az ilyen állásfoglalás különböző jellegű tevékenységeket ruház fel olyan jellem-

zővel, amellyel valójában nem rendelkeznek. BURGERNÉ szerint a rendkívül szerteágazó tevékenységek közös jellemzője a tevékenységek sajátosságaiból, jellegéből fakadhat. MARX nyomán az alábbi szogáltatás fogalmat adja: „...szolgáltatásnak tekinthető mindazon rendszeres társadalmi tevékenység, amelyre — függetlenül, egyéb tulajdonságaitól — az jellemző, hogy a tevékenység folyamata, annak eredményei, felhasználása — beleértve elosztását is — időben és térben egybeesik.[8]

BURGERNÉ a szolgáltatások hatékonyságával foglalkozó cikkében megerősíti előbbi meghatározását „... nem hoznak létre a tevékenységtől elkülönülő, önálló, tárgyi alakban megjelenő, szállítható, raktározható, forgalomba hozható terméket, hanem a tevékenységek — egyes esetekben termelésük — elosztásuk és fogyasztásuk egybeesik, egymástól nem különül el.[9] A szolgáltatásban, tehát magában a tevékenység folyamatában történik a termékek elfogyasztása, az eredmény nem különíthető el. A termékeket ellenben az jellemzi, hogy a termelési folyamattól függetlenül használják fel őket — szemben a szolgáltatási tevékenységek eredményével.

HEGEDŰS OSZKÁR a szolgáltatásokról írt cikkében *csatlakozik* BURGERNÉ állásfoglalásához, és megállapítja, hogy tulajdonképpen a gyakorlatban két eltérő értelmezés volt használva:

— „A szolgáltatások egyik értelmezése a népgazdasági mérlegszámításokkal volt összefüggésben és a nem anyagi termelés megnevezésére használták.
— A másik értelmezés a termelés végeredménye alapján állt, vagyis aszerint osztályozott, hogy a tevékenység végeredménye konkrét tárgy, vagy pedig szolgáltatás.[10]

A szolgáltatások fogalmának egységes meghatározása a mai napig is várat magára, de az alapfogalmak tisztázásához jelentős mértékben járult hozzá PÁLOS ISTVÁN, aki a korábbi meghatározások nyomán kialakítható szolgáltatás fogalom jellemzőit foglalja össze. „Szolgáltatásnak tekinthető minden rendszeres társadalmi tevékenység, amelyre az a jellemző, hogy a tevékenység folyamata, annak eredménye és felhasználása időben és térben egybeesik. Míg a termelőmunka során már meglevő munkatárgyakat alakítanak át más használati értékű termékké, a szolgáltatás ilyen átalakítást nem végez, új használati értékű terméket nem állít elő, hanem az áru elfogyasztását teszi lehetővé, vagy a kopott, megrongálódott terméket eredeti céljának megfelelő használatra alkalmassá teszi. A szolgáltatás tehát, amennyiben rendszeres társadalmi tevékenység, hasznosnak minősül, függetlenül attól, hogy a gazdasági és társadalmi élet mely területén jelentkezik. Az általános fogalmon túlmenően a szolgáltatások egyes fajtáit, formáit vizsgálva megállapítható, hogy az rendkívül szétaprózódott, különféle fajtájú tevékenység, amelyet az jellemez, hogy a termelés és a fogyasztás területén, beleértve a lakosság fogyasztását is, mindenütt fellelhető, tevékenységére gyakran a kisüzemi jelleg jellemző, kiterjedt bolt-, üzemi, javítóhálózattal. Éppen ez a heterogén jelleg teszi nehézzé a már megalkotott fogalmak megfelelő és arra épülő alapvető osztályozás elvégzését.[11]

A szolgáltatások osztályozása

A szolgáltatások heterogén volta a felosztás számos lehetőségét adja. A leglényegesebb és legelfogadottabb osztályozás a népgazdaság ágazati rendszere alapján véggett csoportosítás, melyből kitűnnek a primer, szekunder és tercier szektor ágazatai:

Anyagi tevékenység	Ipar Építőipar Mezőgazdaság és Erdőgazdálkodás Vízgazdálkodás Szállítás, hírközlés Kereskedelem		Szekunder szektor Primer szektor
		Anyagi szolgáltatás	Tercier szektor
Nem anyagi tevékenység	Személyi és gazdasági szolgáltatás Egészségügyi Szociális és kulturális szolgáltatás Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás	Nem anyagi szolgáltatás	

Anyagi és nem anyagi jellegű szolgáltatások

A gazdasági életet irányító szervek számára nélkülözhetetlen a népgazdaság egészének szerkezeti változását, a társadalmilag szervezett tevékenységeket jellemző információsrendszer. A gyakorlatban ezt a szerepet a népgazdasági mérlegrendszer tölti be. A népgazdasági mérlegrendszerben két fő csoportot különböztetünk meg:

— anyagi termelés folyamatait felölelő ágazatok rendszerét

— nem anyagi jellegű ágazatok tevékenységének rendszerét.

Az anyagi szféra ágazatai: az ipar, építőipar, mezőgazdaság és erdőgazdaság, vízgazdaság, szállítás és hírközlés valamint a kereskedelem.

A nem anyagi szféra ágazatai: a személyi és gazdasági szolgáltatás, egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás, közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatás.

Anyagi jellegűek azok a szolgáltatások, melyek valamilyen testet öltő konkrét termékhez kapcsolódnak, a szolgáltatás hozzájárul a termék kész állapotba kerüléséhez, felhasználásához, elfogyasztásához. Az anyagi szolgáltatások értéke a termék értékébe beépül, azzal együtt kerül további felhasználásra. Ilyen szolgáltatás a szállítás, hírközlés, kereskedelem, valamint az ipari és építőipari javító szolgáltatás. Az anyagi jellegű szolgáltatások, mivel a termékek értékét növelik, felhasználását elősegítik, javítását biztosítják nemzeti jövedelmet alkotóak. Nem anyagi jellegűek azok a szolgáltatások, amelyek a társadalom és azok tagjainak, valamint a gazdasági szférának egészségügyi, kulturális és tudományos, közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatási igényeit elégítik ki. A nem anyagi jellegű szolgáltatásokat tovább lehet bontani fogyasztói és adminisztratív szolgáltatásokra.

A korábban felsorolt anyagi ágazatok közül a szállítás és hírközlés, a kereskedelem teljes egészében, illetve majdnem teljes egészében szolgáltatás, akárcsak a nem anyagi szféra ágazatai. Az alapvetően szolgáltatást nyújtó ágazatokat a hazai közgazdasági irodalom is tercier szektornak nevezi.

Árujellegű és nem árujellegű szolgáltatások

A szolgáltatásokat abból a szempontból osztályozva, hogy az igénybevevők milyen feltételek mellett és milyen körülmények között jutnak hozzá megkülönböztethetünk árujellegű és nem árujellegű szolgáltatásokat.

Az árujellegű szolgáltatásoknál a piaci értéket megközelítően jellemzőnek tekintik, figyelembe véve a szolgáltatás fontosságát. Árujellegű szolgáltatásokat teljes-

értékben vagy kismértékű állami támogatással csökkentve kell megfizetni. Ide soroljuk a közlekedést és hírközlést, a hirdetést, a lakossági javítószolgáltatást, a fodrászt, a mozit stb.

A nem árujellegűek azok a szolgáltatások, amelyeket fontosságuk következtében ingyenesek vagy közel ingyenesek. Ezek a szolgáltatások a felmerült igényeknek megfelelően vehetők igénybe. Ebbe a csoportba soroljuk az orvosi ellátást, bölcsődei, óvodai ellátást, oktatást, igazgatást stb.

A fenti két csoport között nem húzható éles határvonal. „Általános tapasztalat, hogy azokat a szolgáltatásokat, amelyeknél a szubvenció mértéke 20%-nál kisebb árujellegű szolgáltatásként kezelik, azokat pedig amelyeknél az ártámogatás mértéke 50%-nál nagyobb nem árujellegű szolgáltatásoknak veszik számba. A 20—50% közé csak viszonylag kevés szolgáltatás tartozik, s ezeknek ilyen vagy olyan módon való kezelése csak csekély mértékben befolyásolja a végső eredményeket.[12]

A szolgáltatások csoportosítása a felhasználás iránya szerint.

A szolgáltatásokat a társadalmi és gazdasági élet valamennyi területén megtaláthatjuk.

A felhasználás iránya szerint megkülönböztetünk:

— anyagi termelésben továbbfelhasználásra kerülő szolgáltatásokat, azaz termelő szolgáltatásokat. Ezek a szolgáltatások túlnyomórészét az anyagi termelésben kerülnek felhasználásra és végül valamilyen termékben realizálódnak.
— társadalom közös szükségleteit kielégítő szolgáltatásokat. Végső felhasználásra kerülő szolgáltatásokat jelentenek, a társadalom egészének vagy egyes csoportjainak szükségleteit elégítik ki. A nyújtott szolgáltatás elfogyasztása közösen történik.
— lakossági igényeket kielégítő, azaz fogyasztói szolgáltatásokat. A lakosság egyes tagjainak személyes szükségletét elégítik ki, elfogyasztása egyénileg történik.
— külföldi felhasználónak nyújtott szolgáltatásokat. Az export szolgáltatások közé a külföldi felhasználó által igénybevett szolgáltatásokat soroljuk.

A szolgáltatást felhasználók ellentéteként megkülönböztethetjük a szolgáltatást nyújtókat:

— vállalati szolgáltatást
— szövetkezeti szolgáltatást
— költségvetési intézmény által nyújtott szolgáltatást
— társadalmi szervek által nyújtott szolgáltatást
— magánszemélyek által nyújtott szolgáltatást
— importált szolgáltatást.

Gazdasági és társadalmi szolgáltatások

A tevékenység jellege és célja szerinti csoportosításnál gazdasági és társadalmi szolgáltatásokról beszélhetünk. Gazdasági szolgáltatásoknak azokat nevezzük, amelyek gazdasági tevékenységekhez, gazdasági folyamatokhoz kapcsolódnak, árujellegű szolgáltatások, megközelítően teljes értékben meg kell fizetni őket. A gazdasági szolgáltatást nyújtó szervezeteket a nyereségre törekvés jellemzi.

Legfontosabb gazdasági szolgáltatások:

— szállítás és hírközlés
— belkereskedelem és külkereskedelem
— üzleti szolgáltatás
— javító-karbantartó és személyi szolgáltatás.

„Társadalmi szolgáltatásoknak egyrészt azokat a gazdasági tevékenységekhez nem kapcsolódó szolgáltatásokat tekintjük, amelyekre jellemző, hogy általában nem árujellegű szolgáltatások, másrészt tágabb értelemben azokat, amelyeknél elsődlegesen — előállításukban — sokszor gazdasági tevékenységhez, termeléshez kötődnek, elosztásuk azonban általában településhez kötött szolgáltatás, telepítésének módja és lehetősége társadalmi gondoskodást igényel. Ilyen jellegűek a lakás és kommunális szolgáltatások.[13]

Társadalmi szolgáltatások főbb csoportjai:
— kommunális jellegű szolgáltatás
— egészségügyi szolgáltatás
— szociális szolgáltatás és üdülés
— kulturális szolgáltatás
— közigazgatási és egyéb.

Fogyasztási jellegű szolgáltatások

Az életszínvonal emelkedése, az anyagi, szociális, kulturális ellátás színvonalának emelkedése megkövetelte a lakosság szolgáltatásokkal való ellátásának javítását. A fogyasztási szolgáltatás a lakosság és intézmények részére a fogyasztási cikkeken végzett ipari javító, karbantartó valamint építőipari szállítási, kereskedelmi és személyi szolgáltatás, melyek végső fogyasztási cikkek.

A nyújtott szolgáltatás jellege szerint az alábbi főbb csoportokat különböztetjük meg:
— fogyasztási cikkek ipari javítása, karbantartása
— építőipari javítások
— lakossági szolgáltatás
— kereskedelmi szolgáltatás
  barkácsoló tevékenységhez nyújtott szolgáltatás
  bizományi tevékenység
  kölcsönzőtevékenység
  egyéb kereskedelmi tevékenység

A szolgáltatások felosztásának áttekintése után a más témakörben kutatók számára is érthetővé válik a szolgáltatások egységes definíciójának hiánya. Véleményem azoknak a kutatóknak a nézeteivel egyezik, akik a szolgáltatások szerteágazó tevékenységének közös jellemzőit magában a tevékenységben keresik, s ennek alapján adják a fogalom szűkebb vagy tágabb meghatározását.

IRODALOM

[1] Marx: A tőke II. köt. Bp. Kossuth 1973. 54. oldal.
[2] Marx: A tőke II. köt. Bp. Kossuth 1973. 54. oldla.
[3] Marx: A tőke II. köt. Bp. Kossuth 1973. 54. oldal.
[4] Marx: A tőke II. köt. Bp. Kossuth 1973. 54. oldal.
[5] Marx: A tőke II. köt. Bp. Kossuth 1973. 54. oldal.

[6] HÁY LÁSZLÓ: A szolgáltatásokról. Társadalmi Szemle 1971/10. 41. oldal.
[7] A szocializmus politikai gazdaságtana. Tankönyv. Bp. Kossuth 1973. 436. oldal.
[8] BURGERNÉ GIMES ANNA: A fogyasztói szolgáltatások egyes közgazdasági kérdései. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1965. 299. old.
[9] BURGERNÉ GIMES ANNA: A szolgáltatások hatékonyságának kérdései Gazdaság 1971/3. 57. old.
[10] HEGEDŰS OSZKÁR: A szolgáltatások fogalma, csoportosítása és teljesítményértéke. Statisztikai Szemle 1971/11. 1214. old.
[11] PÁLOS ISTVÁN: A szolgáltatások fogalma. Statisztikai Szemle 1972/5. 543. old.
[12] DRECHSLER LÁSZLÓ: A szolgáltatások mérése. Statisztikai Szemle 1972/1. 18. old.
[13] BARTA BARNABÁS: A társadalmi szolgáltatások. Statisztikai Szemle 1972/10. 999. old.
[14] ARÁNYI EMIL: Szolgáltatások — tercier szektor. Szakirodalmi tájékoztató. Statisztikai Kiadó Vállalat Bp. 1973.
[15] PÁLOS—ARÁNYI: A szolgáltatások gazdaságtana. MKKE Kihelyezett Nappali Tagozata. Pécs 1975.
[16] CLARK, COLIN: The conditions of economic progress. London. 1957. Macmillan 720. old.
[17] FOURASRIE, JEAN: Le grand espoir du XXe siecle. Presses Universitaires de France, Paris 1952. 320. old.
[18] LENGELLE, MAURICE: La revolution tertiaire, Paris, 1966. Editions Genin, 191. old.
[19] FUCHS, VICTOR R.: The service economy. New York 1968. 280. old.
[20] SZTRUMILIN, SZ. G.: Narodnij dohod v SZSZSZR. Planovoje hozjajsztvo, 8. szám Moszkva, 1926.
[21] MEDVEGYEV, V. A.: Obszcsesztvennoje voszproizvodsztvo i szfera uszlug. Ekonomika, Moszkva, 1968. 205. old.
[22] KOMOROV, V.: Roszt narodnovo blagoszosztojanyija i szfera uszlug. Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1971. 5. szám 38—49. old.
[23] KRONROD, J. A.: Szocialisztyicseszkoje voszprozvodsztvo. Goszpolitizdat, Moszkva, 1955. 307. old.
[24] JAWOREK, R.: Naukowcy o pjecin „usluga". (Tudósok a „szolgáltatás" fogalmáról) Wiadomosci Statystyycszne, Varsó 1967. 10. sz.
[25] SADA, E: Gospodar cza istota uslug. (A szolgáltatás gazdasági lényege) Wiadomosci Statystyyczne 1968. 4. sz.

ÜBER DIE DIENSTLEISTUNGEN

ILONA CZABAY

In der Arbeit werden die Bedeutung und die Entwicklung der Dientstleistungen und dann die einheitlichen Probleme der Dienstleistungen erörtert. Der I. Teil der Studie bietet einen Überblick über die Begriffe der internationalen und heimischen (ungarischen) Dienstleistung. Hervorgehoben werden die Dienstleistungsbegriffe der von der Verfasserin als wesentlich betrachteten Autoren (KARL MARX, COLIN, CLARK, JEAN FOURASTIE, MAURICE LENGELLÉ, KRONROD, STRUMILIN, EMILIAN SADA, OSCAR LANGE, FRAU BURGER, ANNA GIMES, ISTVÁN PÁLOS).

Der II. Teil der Studie enthält eine Aufteilung der Dienstleistungen. Ihre wesentlicheren Gruppen sind: Dienstleistungen materieller und nicht materieller Art, Dienstleistungen von Waren- und Nicht-Warencharakter; Aufteilung nach den Gebrauch von ihnen Machenden; Aufteilung nach den Dienstleistungen bietenden Organisationen, wirtschaftliche und gesellschaftliche Dienstleistungen, sowie komunale Dienstleistungen.

О СФЕРЕ ОБСЛУЖИВАНИЯ

ЦАБАИ ИЛОНА

В своей работе автор подвергает анализу значение, развитие и общие проблемы сферы обслуживания.

В первой части работы автор даёт общий обзор понимания сферы обслуживания в нашей стране и за рубежом. Более подробно останвливается на понимании сферы обслуживания наи-

более известными учёными и мыслителями (Карлом Марксом, Колиным Кларком, Фурестье, Морисем Лангелле, Кронродом, Струмилиным, Эмилианом Сада, Оскаром Ланге, Бургернэ Анной Гимеш, Иштваном Палошом).

Во второй части работы даётся обзор различных сфер обслуживания. Наиболее главные сферы обслуживания: материальная и нематериальная сфера обслуживания, сфера обслуживания, имеющая товарный и нетоварный характер экономическая и общественная сфера обслуживания, а также и коммунальное обслуживание. Сферу обслуживания можно делить также по такому признаку, кто ей пользуется и какой организацией обеспечивается данное обслуживание.

MŰVELŐDÉSPOLITIKA ÉS MŰVELŐDÉSIGAZGATÁS

LACZÓ KATALIN

„A közművelődés egésze csak akkor felelhet meg társadalmi feladatának, ha a párt-, az állami, társadalmi szervek és szervezetek együttesen képesek előkészíteni a gyorsabb ütemű fejlődést, ha határozott marxista eszmeiség és távlati koncepció alapján magasabb szintre tudják emelni a művelődésügyi munkát" [1].

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. március 19—20-án vizsgálta a közművelődés helyzetét és fejlesztésének feladatait. A határozati rész megjelölte a különböző intézmények és szervezetek feladatait. Kimondta, hogy „a közművelődés irányítása állami feladat. Ugyanakkor következetesebben kell érvényre juttatni — minden szinten — a párt elvi-eszmei-politikai irányító munkáját" [2]. A határozati rész utolsó pontja javasolta a közművelődés céljait és feladatait összefoglaló törvény megalkotását.

Az Országgyűlés — a magyar nép történetében először — 1976. októberében törvényt hozott a közművelődésről (1976. évi V. törvény). Törvénybe iktatta „azokat az alapvető jogokat és kötelességeket, amelyek elősegítik a fejlett szocialista társadalmat tudatosan építő, műveltségüket és szakmai képzettségüket folyamatosan tökéletesítő, szocialista világnézetű és magatartású személyek és közösségek létrejöttét, az állampolgárok művelődési igényeinek felkeltését, továbbfejlesztését és kielégítését" [3].

Történelmünkben többször került már napirendre egy közművelődési törvény megalkotásának gondolata, megvalósítására azonban nem került sor. POZSGAY IMRE szavaival: azért, mert "addig, amíg a nép a „nemzet alatti" vegetációra kényszerült gazdasági, politikai, szociális viszonyaiban, nem emelkedhetett fel kulturálisan sem... Ezért a közművelődésről nem születhetett törvény a felszabadulás előtt" [4]. Vagy ahogyan MARX ismerte fel az emberi történelem fejlődési törvényszerűségét: „az embereknek előbb enniük, inniuk, lakniuk és ruházkodniuk kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészettel... foglalkozhatnak" [5].

Az elmúlt évtizedekben jelentős intézkedések történtek hazánkban a kulturális forradalom célkitűzéseinek megvalósítása érdekében, és „most ... vált időszerűvé mindannak részletesebb kifejtése, külön törvénybe iktatása, amit alkotmányunk a közművelődésről leszögezett ... eredményeink most tették lehetővé, feladataink pedig szükségessé, hogy a közművelődés ügyét legfelsőbb államhatalmi szervünk ... az Országgyűlés törvény megalkotásával is segítse" — hangzott el a törvényjavaslatot tárgyaló és elfogadó ülésen [6].

A közművelődéssel foglalkozó párt és állami dokumentum megszületése indíttatást ad a művelődéspolitika és a művelődésigazgatás azonos vonásainak és különbségeinek vizsgálatára.

I.

A politika és a művelődéspolitika kapcsolata

A művelődéspolitika fogalmának, a politika és a művelődéspolitika kapcsolatának vizsgálatánál a politika fogalmából kell kiindulni. LENIN meghatározása szerint „a politika az osztályok, nemzetek és más szociális csoportok közötti viszonyokkal összefüggő tevékenységi szféra, amelynek középpontjában az államhatalom kivívása, megtartása és felhasználása áll" [7]. LENIN szerint „a politika az állam ügyeiben való részvétel, az állami tevékenység formáinak, feladatainak, tartalmának meghatározása" [8].

A művelődéspolitika része a párt általános politikájának, s szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban áll a politika többi ágával. Elfogadott az az álláspont, mely szerint a művelődéspolitika a párt általános politikájának szerves és sajátos része. ACZÉL GYÖRGY megfogalmazása szerint:

Szerves része, mert:
— A párt politikájának egésze elképzelhetetlen átgondolt művelődéspolitika nélkül,
— A művelődéspolitikának az alapjait ugyanazok a tényezők határozzák meg, mint a párt külpolitikájának vagy gazdaságpolitikájának alapjait,
— A párt politikájának egyéb területei hatnak a kultúrpolitikára, a kultúrpolitika is befolyásolja általános politikánk más elemeit.

Sajátos része, mert általában
— a tudattal kapcsolatos és
— általában a felépítménnyel kapcsolatos jelenségekkel foglalkozik [9].

VONSIK GYULA hozzáteszi, hogy azért is beszélünk külön művelődéspolitikáról, mert e területen több az egyedi eset, mint a politika többi szférájában.

Az egyik használatos meghatározás szerint „a művelődéspolitika azoknak az elveknek célrendszerben megtestesülő összessége, amelyek egy adott társadalom, illetőleg nemzeti keretek között élő társadalmi közösség, állam tevékenységét a művelődés legtágabb területén meghatározzák. A művelődéspolitika általános elvekben és célokban és e célok megvalósítására alkalmas intézményhálózatban valósul meg" [10]

A művelődéselméletben elfogadott a kultúrának többek között egy olyan belső felosztása, amely alkotási, művelődési (átadási-befogadási) és felhasználási szférára osztja a kultúra egészét [11]. Erre a koncepcióra építi Soós Pál — általa még hipotetikusnak ítélt — fogalommeghatározását, mely szerint „a művelődéspolitika a szellemi javak, értékek, objektivációk termelésének — alkotásának, ezen javak, értékek, objektivációk elosztásának és felhasználásának az irányítására, szervezésére irányuló társadalmi tevékenység" [12]. Ez a meghatározás érzékelteti a folyamatjelleget, utal a művelődéspolitika további belső tagozódására (tudománypolitika, oktatáspolitika, művészetpolitika, közművelődéspolitika) is, hiszen az alkotási-művelődési és felhasználási szférába mind a négy terület beletartozik.

A szocialista művelődéspolitika célja azoknak az elveknek és irányítási módoknak a kidolgozása, amelyek a művelődésügy egész rendszerét átfogva lehetővé teszik a szocialista kulturális forradalom győzelmét, a szocialista kultúra megteremtését.

Feltehető a kérdés, hogy a művelődéspolitika és a politika többi területe között a módszer szempontjából van-e különbség? A szakemberek válasza eltérő. Egyesek szerint van különbség, ha a sajátosságokat vesszük figyelembe. A művelődéspolitikában ugyanis döntően a meggyőzés és befolyásolás módszerét alkalmazzák. Mások szerint alapvetően ugyanazok a módszerek alkalmazandók, mint a politika többi szférájában. Ez utóbbi elvet vallja VONSIK GYULA is. Idézzük indokait:

„— A kulturális politika is ugyanazt teszi, amit az általános politika: érdeket ütköztet, állít szembe, vagy egymás mellé, attól függően, hogy milyen érdekekről van szó. Az érdekek elsősorban itt is politikaiak, de közvetlen megjelenési formájuk ideológiai...

— A kulturális politika mindenekelőtt... választás. A választás olyan kérdésekre vonatkozik, mit, kinek, mikor, hogyan. Az általános politika is ezekre a kérdésekre válaszol, de az összértelemben, míg a kulturális politika a kultúra szférájában ad választ ezekre a kérdésekre... A választás, az ítélkezés alapja csak ideológiai meggondolás lehet, mivel az egész kultúra értékrendjét az uralkodó ideológia adja. A választás eredménye viszont a művelődési politikát kifejező rendelkezésekben, irányítási és szervezeti rendszerekben realizálódik...

— A kulturális politikában is érvényesül — ami általában a politikában, — hogy a kulturális politikát gyakorló szerv politikai eszközöket használ fel annak érdekében, hogy amit jónak ítél, amit hasznosnak ítél, annak számára előnyöket biztosítson, vagy más oldalról politikai eszközökkel hátrányokat teremtsen annak, amit nem ítél jónak. Az eszközök közé tartozik a meggyőzés, az adminisztratív eszköz, a pénz, a személyek leváltása, kinevezése, rendeletek, stb., tehát minden politikai eszköz" [13].

A módszerek tehát alapvetően azonosak, bizonyos mértékben árnyalják az említett sajátosságok. Elsősorban az, hogy a művelődéspolitika területén „az eszmék befolyásoló erejével és az erre épülő vitákkal irányít a párt; de az eszmei irányítás nélkülözhetetlen kiegészítője a felelősség és önállóság dialektikáján épülő önálló alkotóműhelyek munkája" [14].

A politika és a művelődéspolitika kapcsolatára vonatkozó következtetést a fentiekből szintén VONSIK GYULA szavaival fogalmazzuk meg: „a célok, amelyek a kulturális politikában megfogalmazódnak, nem kulturális célok, hanem politikai célok. A politikát nem a napi politika értelmében fogjuk fel, hanem politika a szocializmus felépítése, politika a szocialista állam erősítése, politika a szocialista ember kinevelése, stb. vagyis egy új társadalom felépítése". [15] Ez fogalmazódott meg az MSZMP Művelődési Politikájának Irányelveiben is 1958-ban. A kulturális forradalom célkitűzései között szerepel, hogy „az egész művelődésügyet, valamennyi művészetet, az összes kulturális intézményt annak a harcnak szolgálatába állítani, amelyet a munkásosztály a szocializmus ügyéért folytat" [16]. MOLNÁR JÁNOS pedig így fogalmazott: „...a művelődéspolitika a szocializmus építésének szerves része, segítője. Olyan tényező az általános politikán belül, amelyik ... nem gát, akadály, vagy különálló bonyolult probléma, hanem előrelendítő erő" [17].

II.

A közművelődés-igazgatás az államszervezet rendszerében

„Minden nagyobb mértékben végzett közvetlenül társadalmi vagy közösségi munkának többé-kevésbé igazgatásra van szüksége, amely közvetíti az egyéni tevékenységek összhangját és betölti azokat az általános funkciókat, amelyek a termelő összorganizmus — önálló szervei mozgásától megkülönböztetett — mozgásából fakadnak. Az egyes hegedűjátékos önmagát vezényli, a zenekarnak szüksége van karmesterre" — írta MARX a Tőkében [18].

A közművelődés — tágabban a művelődés — irányítása az állam erre illetékes szervei útján történik.

Az államszervezet „a népképviseleti, az államigazgatási, a bírói és az ügyészi szervek olyan összessége, amelyben e szervek rendszert alkotnak; egymáshoz való viszonyuk és a közös feladatok megvalósításában elfoglalt helyük meghatározott... Ezeknek alárendelten működnek termelő, szolgáltató, elosztó és egyéb gazdálkodó, továbbá kulturális és szociális tevékenységet ellátó szervek, amelyek azonban nem tartoznak a szoros értelemben vett államszervezet fogalmi körébe" [19].

Az államszervezet strukturája tehát az alábbi:

Államhatalmi népképviseleti szervek	Államigazgatási szervek	Bírói szervek	Ügyészi szervek
Országgyűlés Elnöki Tanács Területi és helyi tanácsok	Minisztertanács Minisztériumok Országos hatáskörű szervek Területi és helyi államigazgatási szervek	Legfelsőbb Bíróság Megyei bíróságok Városi-Járási bíróságok	Legfőbb Ügyészség Megyei Főügyészségek Városi-Járási Ügyészségek

Az államszervezet egészéből az államhatalmi és államigazgatási szervek minden szinten foglalkoznak a közművelődés kérdéseivel. Témánk most az államigazgatási szervek munkája.

Az államigazgatási jog és a vezetéselmélet egyik terminológiai kérdése az igazgatás fogalmának meghatározása. LŐRINCZ LAJOS idézi az igazgatás két hagyományos meghatározását: „a törvényhozó szervek alatt elhelyezkedő összes állami szerv végrehajtó-rendelkező tevékenysége", illetve „az államigazgatási szerveknek a gazdasági és kulturális-szociális építés terén kifejtett tevékenysége" [20]. Ezek a meghatározások — írja LŐRINCZ LAJOS — ma már nem elégítik ki a szakembereket. KOZLOVRA hivatkozik, aki „úgy fogja fel az igazgatást, mint olyan szervezeti funkciók megvalósítását, amelyek az emberek meghatározott cél elérése érdekében kifejtett közös tevékenységének eredményességét biztosítják" [21]. Ez a koncepció találkozik a vezetéselméletben született meghatározással: „Az igazgatás kifejezést ... akkor használjuk, ha megfelelő intézmények (testületek, hivatalok, vállalatok) keretében kollektíven és hierarchikus szervezettséggel kifejtett tevékenységet akarunk megnevezni" [22]. SZENTPÉTERI ISTVÁN megfogalmazása szerint pedig „az igazgatás a társadalmi (párt stb.) és az állami-politikai szférában hozott alapvető döntések megvalósításának feltételeit megteremtő szervező tevékenység" [23].

A szakirodalom foglalkozik az igazgatástudomány terminológiai kérdéseivel is, s az újabb meghatározások a funkció oldaláról próbálják megközelíteni [24]. SZENTPÉTERI ISTVÁN a szociológiai szempontot hangsúlyozza: „...az igazgatás egész hatékonysági problémáját bele kell illeszteni a társadalmi miliőbe, mert az igazgatási

jelenség társadalmilag meghatározott ... időszerű, hogy az igazgatástudományt szociológiai alapokra helyezzük. Ez az új igazgatástudományi irányzat nem vitatja a speciális igazgatástudományok ... szükségességét, de egy általános igazgatásszervezési elmélet és módszer kialakításával is kísérletezik" [25].

A művelődésigazgatás helyét az államigazgatás egészében HENCZ AURÉL vizsgálta részletesebben „A művelődési intézmények és a művelődésigazgatás fejlődése 1945—1961" című könyvében [26]. Máig is ez az egyetlen ilyen jellegű összefoglaló munka. Könyve bevezetőjében utalt a téma vizsgálatának szükségességére: „A művelődésigazgatás szervezete jelentős része állami életünknek. E szakigazgatási ágazat szervezete és az igazgatott intézmények szervezeti keretei elemzésének a kidolgozásra váró feladatok között helyet kell foglalnia ... Ki kell tehát dolgozni a művelődésigazgatási ágazat tudományosan megalapozott rendszerét is" [27]. A könyv megjelenése (1962) óta az intézményrendszer kidolgozásával, elemzésével többen is foglalkoztak [28], a permanens nevelés rendszereként is elfogadottnak ítélt rendszer született [29]. Igazgatási szempontból azonban ma is ritkábban vizsgált terület a közművelődés.

Figyelemre méltó HENCZ AURÉLNAK az a megállapítása, hogy „a népi demokratikus rendszer gazdasági-szervező funkciója mellett mind jobban előtérbe kerül kulturális-nevelő funkciója, továbbá, hogy a dolgozók anyagi helyzetének állandó erősödésével, a technika fejlődésével a művelődés iránti igény is mind nagyobb lesz, a szocialista társadalom építésében a tudomány, általában valamennyi művelődésügyi intézmény szerepe állandóan növekszik" [30]. Az utóbbi években különösen igazzá vált ez a megállapítás. Az MSZMP XI. kongresszusán hangzott el 1975-ben az azóta oly sokszor emlegetett gondolat, hogy „az anyagi jólét növekedésével a „miből éljünk" nagy társadalmi kérdése mellett mindinkább szerepet kap az is, hogy „hogyan éljünk" [31]. A helyes életmód kialakításának segítése pedig éppen a közművelődés egyik jelentős feladata. Ahogyan a közművelődési párthatározat megfogalmazta: „A közművelődés nem szűkíthető le a kultúra, a műveltség terjesztésére, közvetítésére; fontos feladata a szocialista életmód, életforma és magatartás kialakításának segítése..." [32]. Az életmód kutatása kiemelt kutatási irány is lett [33].

HENCZ AURÉL végigkíséri a szakkönyvekben és tanulmányokban folytatott vitát, hogy a művelődési intézmények hol helyezkednek el az államigazgatás rendszerében. MARTONYI JÁNOS koncepciója szerint „a művelődési intézmények — bizonyos vonatkozásban — az államhatalmi-államigazgatási, bírósági és ügyészségi szervekkel nem egyenrangú szervek" [34]. Szerinte az intézmény elnevezés sem helyes ezeknél a kulturális szervezeteknél, helyesebb lenne az intézet elnevezés. KOVÁCS ISTVÁN szerint „sem tekinthetjük a szó tulajdonképpeni értelmében vett államigazgatásnak az állam kulturális szerveinek belső igazgatási tevékenységét" [35]. Közelebb megy a kérdés megoldásához, mert különbséget tesz közhatalmi igazgatás és államigazgatás között: „A közhatalmi igazgatás (közigazgatás) körébe sorolja a közhatalmat megvalósító államigazgatási szervek külső és belső igazgatási tevékenységét, valamint a társadalmi igazgatásnak és a fent nem érintett egyéb állami szervek belső igazgatásának azt a tevékenységi formáját, melyben a közhatalom gyakorlására külön jogosítványt kapnak". Az állami igazgatás gyűjtőfogalmával jelöli „az összes állami szerv belső és külső igazgatási tevékenységét. Eszerint tehát a kulturális szervek belső igazgatása csak akkor közigazgatás, ha közhatalom gyakorlására kapott jogosítvánnyal rendelkeznek. Egyéb esetben a belső igazgatás csak állami igazgatás [36] — írja. TOLDI FERENC álláspontja szerint „a kulturális szolgáltatást nyújtó szerveknek... államigazgatási jogosítványaik nincsenek, a polgárokra kötelező általános magatartási szabályokat nem állapítanak meg. E szervek feladata, hogy a művelődési célkitűzéseket közvetlenül valósítsák meg" [37].

Azóta tisztázódott a kérdés, hogy a művelődési — szűkebben közművelődési — intézmények nem államigazgatási szervek, hanem azok irányításával működő intézmények. Irányítói a fenntartó tanácsok művelődésügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szervei, illetve községek esetében az egységes szakigazgatási szerv. Ez az igazgatási tevékenység viszont ugyanúgy szerves és sajátos része az államigazgatásnak, mint a művelődéspolitika a politikának. Közművelődési tevékenység természetesen nemcsak a tanácsi fenntartású intézményekben, s közművelődésirányítás nemcsak a tanácsok művelődésügyi feladatokat lláto szakigazgatási szerveinél folyik, de a párthatározat és a törvény óta az állami szervek feladata a sokszektorú közművelődés irányítása, koordinálása.

Az utóbbi években egyre inkább bebizonyosodott HENCZ AURÉLnak 1962-ben leírt feltevése, hogy „a szocialista államban a társadalmi viszonyok kulturális jellege mindinkább előtérbe kerül, e jelleg fokozatosan dominánssá válik... a jogtudománynak is számolnia kell e ténnyel és el kell majd ismernie egy új jogágazat kialakulása előfeltételeinek beérését, s ki kell nyilvánítania a művelődésügyre vonatkozó jogszabályok együttesének új jogágazatként való elismerését" [38]. Azóta a közigazgatás fejlesztésének komples tudományos vizsgálata országos szintű kutatási főirány keretében születtek eredmények, főleg a közoktatás területére vonatkozóan [39], s a közművelődésben dolgozók és kutatók is lehetőséget kaptak a közművelődés-igazgatás művelődéselméleti alapjainak és összefüggéseinek vizsgálatára.

Az első két részben a művelődéspolitikának a politika egészében, s művelődésigazgatásnak az államigazgatásban való helyét kerestük, bizonyítva, hogy a művelődéspolitika szerves és sajátos része a politika egészének, s a művelődésigazgatás hasonlóképpen az államigazgatásnak. A továbbiakban a két részszféra, a művelődésigazgatás — szűkebben a közművelődésigazgatás- és a művelődéspolitika — szűkebben a közművelődéspolitika — egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk.

III.

Közművelődéspolitika és közművelődés-igazgatás

Munkám elején mottóként idéztem a közművelődési párthatározat egyik alapvető gondolatát, hogy „a közművelődés egésze csak akkor felelhet meg társadalmi feladatának, ha a párt-, az állami, társadalmi szervek és szervezetek együttesen képesek előkészíteni a gyorsabb ütemű fejlődést, ha határozott marxista eszmeiség és távlati koncepció alapján magasabb szintre tudják emelni a művelődésügyi munkát" [40]. Ezekkel a gondolatokkal kezdődik a közművelődés helyzetét feltáró elemzés, jelezve az egész elemzésen és a határozati részen is egységesen végighúzódó koncepciót, hogy a közművelődési tevékenységnek az egész társadalom ügyévé kell válni. E feladat megvalósításában elsőrendű szerepe van az állami és pártszerveknek.

A felszabadulás után az MSZMP Művelődési Politikájának Irányelvei — mely az első olyan dokumentum, amely a művelődéspolitika mindegyik szféráját áttekintette — elemezte először részletesebben a párt- és állami szervek feladatait a művelődésügy területén. „Ha nincs párt- és állami irányítás, nincs szocialista kultúra sem" — szögezte le a dokumentum [41]. A kulturális forradalommal kapcsolatosan is szól az Irányelv az irányítás kérdéseiről: „a kulturális forradalom nem ösztönös és nem automatikus folyamat... a kulturális forradalom véghezvitele, a szocialista kultúra megteremtésének feladata elvszerű, következetes párt- és állami irányítást követel meg a kulturális életben" [42].

Az irányításban elvi és gyakorlati szintet különböztetünk meg. A kettő nem mereven válik el egymástól. Alapvetően az alábbi tényezők befolyásolják, hogy melyik a domináns:

— Meghatározó, hogy az állami vagy pártirányítás területéről beszélünk-e. A pártirányításban az eszmei irányítás dominál, az állami irányításban a gyakorlati megvalósítás. LŐRINCZ LAJOS megfogalmazásában: „A párt határozatát általában a kormány „kódolja át" normatív állami rendelkezésekké" [43].
— Az állami szerveken belül különbség van az államhatalmi és az államigazgatási szervek között. Az államhatalmi szervek munkájában az eszmei irányító jelleg dominál, az államigazgatási szerveknél a gyakorlati irányító munka.
— Megkülönböztető az irányító szerv szintje a párt- illetve az állami szervek rendszerében. Az országos szintű szervek munkája inkább elvi jellegű, a helyi szerveké viszont gyakorlatibb jellegű.

Az elvi irányítást tehát elsősorban a pártirányítás jelenti. Az 1958-as Irányelvekben ez így fogalmazódott meg: „A munkásosztály forradalmi pártja az adott helyzet marxista—leninista elemzéséből kiindulva, a reális lehetőségek és szükségletek számbavételével — összhangban a szocialista építés általános feladataival — megszabja a kulturális fejlődés fő vonalát, állást foglal e fejlődés legfőbb elvi-ideológiai kérdéseiben, megszervezi a dolgozó tömegek aktív részvételét a kulturális forradalomban, irányítja és ellenőrzi a megfelelő állami szervek munkáját" [44].

Az állami irányítással kapcsolatban is állást foglalt az Irányelv: „Az állami szervek gondoskodnak az elvek gyakorlati megvalósításáról" [45].

A közművelődési párthatározat is e koncepció értelmében foglalt állást az irányítással kapcsolatban: „A közművelődés irányítása állami feladat. Ugyanakkor következetesebben kell érvényre juttatni — minden szinten — a párt elvi-eszmei-politikai irányító munkáját" [46]. A közművelődési törvény III. fejezete pedig kimondja: „A közművelődés irányítása állami feladat. Az állam a közművelődést — a társadalmi szervezetekkel és a szövetkezetek érdekképviseleti szerveivel együttműködve — a központi állami szervek, illetőleg a tanácsok útján irányítja. A közművelődés központi állami irányítását és felügyeletét a Minisztertanács látja el" [47].

A továbbiakban a közművelődés párt- és állami irányításának módszereit és formáit vizsgáljuk, a terjedelmi kötöttségek miatt az 1983-as Tudományos Közleményekben.

JEGYZETEK

[1] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. március 19—20-i ülésének a közrművelődéssel foglalkozó napirendi pontja. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974. 3. p.
[2] Uo. 72. p.
[3] 1976. évi V. törvény a közművelődésről. Általános rendelkezések. 1. §.
[4] POZSGAY IMRE kulturális miniszter expozéja. Törvény a közművelődésről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976. 39. p.
[5] GYERTYÁN ERVIN: Érték, szükséglet, kultúra. Népszabadság, 1979. szept. 30.
[6] GYŐRI IMRÉNEK, az MSZMP Központi Bizottsága titkárának hozzászólása. Törvény a közművelődésről. I.m. 67. p.
[7] Filozófiai kislexikon. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972. 288. p.
[8] LENIN Összes Művei. 33. köt. 236. p. Lsd: Filozófiai kislexikon. I.m. 289. p.
[9] ACZÉL GYÖRGY: Eszmék erejével. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1970. 58. p.
[10] SZABOLCSI MIKLÓS: A művelődéspolitika fogalma. Szocialista közművelődés. Kossuth Kiadó, Bp. 1978. 283. p.

[11] Soós Pál: A kultúrafogalom értelmezése a marxista művelődéselméletben. Magyar Pedagógia, 1970. 4. sz. és Soós Pál: Gondolatok a kultúra marxista elméletéről. Alföld, 1968. 10. sz.
[12] Soós Pál: A szocialista művelődéspolitika fogalmáról, értelmezéséről. A közművelődési oktatók és kutatók XXIV. tanácskozásának előadásai. Kaposvár, 1978. aug. 21—26. Népművelési Intézet, Bp. 1979. 115. p.
[13] Vonsik Gyula: Művelődés — művelődéspolitika. Szegedi Művelődéselméleti Nyári Egyetem. Művelődéselmélet 1. 273—274. p.
[14] Szabolcsi Miklós: A művelődés párt- és állami irányításának néhány kérdése. A közművelődés kérdései III. Az MSZMP Budapesti Bizottságának Oktatási Igazgatósága. 1975. 319. p.
[15] Vonsik Gyula: Művelődés — művelődéspolitika. I.m. 274. p.
[16] Az MSZMP Művelődési Politikájának Irányelvei. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. Kossuth Kiadó, Bp. 1973. 244. p.
[17] Molnár János: Művelődéspolitikánk huszonöt éve. 25. év. Ipar, mezőgazdaság, életszínvonal, kultúra. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1970. 264. p.
[18] MEM. 23. köt. 310. p.
[19] Általános államigazgatási ismeretek. KJK. Bp. 1975. 65. p.
[20] Lőrincz Lajos—Nagy Endre—Szamel Lajos: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. KJK. Bp. 1976. 45. p.
[21] Uo. 45. p. Hiv.: Ju. M. Kozlov: Adminyisztratyivnoje pravo. Moszkva. 1968. 7. p.
[22] Koczka László: A vezetéselmélet alapjai. Tankönyvkiadó, Bp. 1975. 7. old.
[23] Szentpéteri István: Igazgatás és igazgatástudomány. Vezetéstudomány, 1980. 2. sz. 46. p.
[24] Lőrincz Lajos—Nagy Endre—Szamel Lajos: Im. 40. p. Hiv.: G. I. Petrov: L'objet de la science de l'administration. Annuaire de l'U. R. S. S., C. N. R. S. Paris, 1969. 218—220. p. és G. A. Tumanov: Organyizacija upravlenyija v szfere ohranü obscsesztvennogo porjadka. Moszkva. Jurigyicseszkaja literatura. 1972. 36—60. c. tanulmányára. illetve monográfiájára.
[25] Szentpéteri István: Igazgatás és igazgatástudomány. I.m. 47. p.
[26] Hencz Aurél: A művelődési intézmények és a művelődésigazgatás fejlődése 1945—1961. KJK. Bp. 1962.
[27] Hencz Aurél: I.m. 11. p.
[28] Ibos Ferenc: A népművelés szervezete és intézményrendszere. Tankönyvkiadó, Bp. 1974.
Kormos Sándor: Közművelődési intézmények. Tankönyvkiadó, Bp. 1976.
Kormos Sándor: Közművelődési feladatokat ellátó intézmények és szervezetek. Tankönyvkiadó, Bp. 1978.
[29] Durkó Mátyás: A felnőttoktatás rendszere. Szegedi Művelődéselméleti Nyári Egyetem. Művelődéselmélet 2. 1973. 73—117. p.
Durkó Mátyás: A permanenes nevelés. Az alakuló ember. Szerk.: Lux Alfréd. Gondolat, Bp. 1976. 287—321. p.
Durkó Mátyás: A felnőttképzés fő területei közötti integrálódás szükségessége és lehetőségei. Felnőttoktatás és közművelődés. Bp. 1976. 7—41. p.
[30] Hencz Aurél: I.m. 13. p.
[31] Az MSZMP XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1975. 98. p.
[32] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. I.m. 60. p.
[33] Szentpéteri István: Hazai szociológiánk kutatási irányai. Délmagyarország, 1975. jún. 25.
[34] Martonyi János: Szervtípusok és szervezeti változások a kulturális igazgatás területén. Állam és igazgatás. 1954. 12. sz. 659—660. p. Lsd.: Hencz Aurél: I.m. 17. p.
[35] Kovács István: Az államigazgatás meghatározása. Az állam és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1957. I. köt. 87—90. p. Lsd.: Hencz Aurél: I.m. 19. p.
[36] Hencz Aurél: I.m. 19. p.
[37] Uo. 21. p.
[38] Uo. 26. p.
[39] Az Oktatási Minisztérium Vezetőképző és Továbbképző Intézetének kiadványai. 1975—1978.
[40] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Im. 3. p.
[41] Az MSZMP Művelődési Politikájának Irányelvei. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. Kossuth Kiadó, 1973. 269. p.
[42] Uo. 269. p.
[43] Lőrincz Lajos: Politika, gazdaság, közigazgatás. Magyar Hírlap, 1979. okt. 14.
[44] Az MSZMP Művelődési Politikájának Irányelvei. I.m. 269. p.
[45] Uo.
[46] A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. I.m. 72. p.
[47] Törvény a közművelődésről. Im. III. fej. 30. §.

KULTURPOLITIK UND KULTURVERWALTUNG

KATALIN LACZÓ

Das Zentralkomitée der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei hat am 19—20. März 1974 Untersuchungen über die Lage und die Aufgaben der öffentlichen Bildung angestellt. Der Beschluss empfahl die Erlassung eines die Ziele und Aufgaben der öffentlichen Bildung zusammenfassenden Gesetzes und das Parlament verabschiedete im Oktober 1976 ein solches (V. Gesetz 1976 betreffs der öffentlichen Bildung).

Das Erscheinen des sich mit der öffentlichen Bildung befassenden Partei- und Staatsdokuments gab Veranlassung zur Untersuchung der Beziehungen zwischen Kulturpolitik und Kulturverwaltung, ihrer gemeinsamen Züge und Unterschiede.

Im I. Teil der Studie wird das Verhältnis zwischen der Politik und Kulturpolitik geprüft und dann nach der Stelle — der Verwaltung der öffentlichen Bildung im Ganzen des Staatsapparates gesucht. Im weiteren findet eine Gegenüberstellung der konkreten Formen und Methoden der allgemeinen Kulturpolitik und Kulturverwaltung statt — wegen Platzmangels in den Wissenschaftlichen Mitteilungen des Jahres 1983 —.

КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА И УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРОЙ

ЛАЦО КАТАЛИН

На пленуме ЦК Венгерской Социалистической Рабочей Партии, проходившем 19—20 марта 1974 года было рассмотрено состояние и перспективы развития общественной культуры. На пленуме было принято постановление о создании законопроекта о целях и задачах развития общественной культуры страны. На заседании Парламента в октябре 1976 года был прият зяконопроект № 5 об общественной культуре.

Данный партийный и государственный документ вызвал необходимость анализа связей культурной политики и управления культурой, раскрытия общих черт и различий между ними.

В первой части работы нами подвергается анализу связь политики и культурной политки, а также место управления культурой в системе государственного аппарата в целом: В дальнейшем мы сравниваем конкретные методы и формы культурной политики и управления культурой.

A TÁRSADALMI TUDAT SZOCIALISTA ÁTALAKÍTÁSÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGÁRÓL

MAYER GYULA

Annak a marxista tanításnak az elismerése, hogy a társadalmi tudatot végső soron a társadalmi lét határozza meg, nem zárja ki annak a felismerésnek az elfogadását, hogy a társadalom fejlődésével fokozatosan növekszik az emberi tényező szerepe. A szubjektum szerepének növekedése különösen nagy lendületet kap a szocialista társadalom megteremtésének és megszilárdításának időszakában. Míg a korábbi termelési viszonyok általában spontán fejlődés eredményeként alakultak a megelőző termelési mód keretei között, a szocialista termelési viszonyok már kialakulásuknál sem nélkülözhetik az emberi tudatosságot. Mint Glézerman is hangsúlyozta: „a szocialista társadalom tudatosan, tervszerűen épül, nem jöhet létre és nem létezhet az ember tudatos, célirányos tevékenysége nélkül." [1]

A szocialista társadalom építésének minden szakaszában arra törekszik a munkásosztály és élcsapata, hogy a saját ideológiáját a társadalom egészével elfogadtassa, hogy az új társadalom létrehozásának nehéz munkájába bevonja és tudatos, aktív tevékenységre mozgósítsa a tömegeket. Ennek érdekében szervezi meg a politikai és gazdasági forradalommal párhuzamosan a kulturális forradalmat is. A szocialista kulturális forradalom szükségszerű eszköze és eredménye a társadalmi forradalomnak. A társadalmi tudat szocialista átalakítása szempontjából ennek az összefüggésnek néhány mozzanatát célszerű hangsúlyozni.

a) A szocializmus győzelme a politikában, a gazdaságban, a társadalmi viszonyokban teremti meg az alapot ahhoz, hogy a kultúrában, az ideológiában vagyis a társadalmi tudatban is a szocialista elemek váljanak uralkodókká. Itt is érvényes a társadalmi lét elsődlegességének törvénye. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lenini tanítást, hogy minél szilárdabb a szocialista társadalom anyagi bázisa, minél jobban emelkedik a tömegek életszínvonala, annál inkább szükséges és elodázhatatlan a „Hogyan éljünk?" kérdésének megválaszolása, a teljes emberi élet szocialista igényeinek előtérbe állítása. A politikai és a gazdasági forradalomnak nemcsak abból a szempontból van jelentősége, hogy megteremti a szocialista tudat kialakulásának és elterjedésének feltételeit, hanem abból a szempontból is, hogy magukat a szocialista létet megteremtő embereket is megváltoztatja. Erre már Marx és Engels is rámutattak; „...e kommunista tudat tömeges létrehozásához és magának a dolognak a keresztülviteléhez — írták — egyaránt az emberek tömeges megváltoztatása szükséges, ami csak gyakorlati mozgalomban, forradalomban mehet végbe; a forradalom tehát nemcsak azért szükséges, mert az uralkodó osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a megdöntő osztály csak *forradalomban juthat el odáig,* hogy lerázza nyakáról a múlt egész szennyét és *képessé váljék a társadalom új megalapozására.*" [2] A forradalmi mozgalmakban való részvétel — azon túl, hogy bi-

zonyos előzetes ideológiai felkészülést igényel — megnöveli a politikai öntudatot, a társadalom továbbfejlesztéséért vállalt felelősséget. Másképpen ítéli meg a társadalmi változásokat, a közelmúlt vagy a jelenkor viszonyait az az ember, aki részt vett a hatalom szervezésének, a társadalom szocialista átalakításának küzdelmeiben, mint aki csak csodálója, szemlélője vagy utólagos tanulmányozója volt az eseményeknek. Ezzel kapcsolatosan állapította meg HUSZÁR TIBOR: „Nagyon szerencsés nemzedék volt a 45-ös nemzedék, mert nemcsak az illegális pártharcosoknak egy meghatározott csoportja, vagy hivatásos politikusok vagy teoretikusok kerültek olyan helyzetbe, hogy érzékelték a köznapokban azt, hogy a politika cselekvő részesei és az ő cselekvő részvételük nyomán láthatóan alakul az ország. A közösségi tudat kialakulásának legerőteljesebb tényezőjeként én ezt az együttes cselekvésből fakadó élményt őrzöm saját emlékezetemben is, és azt hiszem, hogy a konszolidált korszakok sokkal nyugodtabb, békésebb éveket adnak nemzedékeknek, de rengeteg áttétel és összetevő van, és így igen magas fokú öntudat, filozófia kultúra és sokminden kell, hogy az ember érzékelje a közvetítők tömegén keresztül azt, hogy a keze most is rajta van a történelmen" [3].

b) A forradalomra készülve, vagy közvetlenül a forradalmi mozgalmakban világosabban kikristályosodnak a frontok, a feltörekvő osztálynak bizonyos vonatkozásban könnyebb dolga van, mint a hatalom megragadása után. Az elnyomott tömegeket viszonylag egyszerűbben mozgósíthatja, eredményesen gyakorolhat rájuk hatást. „A forradalmasító osztály — olvashatjuk a Német ideológiában — már csak azért is, mert *egy osztállyal áll szemben,* eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel, a társadalom teljes tömegeként jelentkezik, az egyedüli, az uralkodó osztállyal szemben. Ezt azért teheti meg, mert kezdetben érdeke még valóban inkább összefügg valamennyi többi nem-uralkodó osztály közösségi érdekével, mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként. Győzelme tehát a többi, uralomra nem jutó osztályok számos egyénének is hasznára válik, de csak annyiban, hogy ezeknek az egyéneknek most módot ad az uralkodó osztályba való felemelkedésre." [4].

Ezért is hangsúlyozták a munkásosztály ideológusai, különösen Lenin, hogy a feltörekvő osztálynak a forradalom sikeres megvívásához szövetségeseket kell találnia, hogy a munkásosztály csak úgy szerezheti meg a hatalmat, ha „a dolgozók és kizsákmányoltak *egész tömegét* meg tudja szervezni egy új gazdasági forma megteremtésére... A marxizmus a munkáspárt nevelésével a proletáriátus élcsapatát neveli, amely meg tudja ragadni a hatalmat és el tudja vezetni *az egész népet* a szocializmushoz, tudja irányítani és szervezni az új rendet, az *összes dolgozók és kizsákmányoltak* tanítója, vezetője és vezére tud lenni társadalmi életüknek a burzsoázia nélküli és a burzsoázia ellenére való berendezésében." [5].

Valamennyi forradalmi pártnak alapvető érdeke a szövetségi politika érvényesítése mind a hatalomért vívott küzdelemben, mind annak megszilárdítása időszakában. Minél nagyobb tömegek vesznek részt a forradalom kivívásában, a társadalom szocialista átalakításáért folytatott politikai, gazdasági harcokban, annál gyorsabban és annál nagyobb mértékben válik szocialistává a társadalom tudata.

c) A társadalmi tudat átalakítása és fejlesztése nélkül nem lehet teljes a szocialista forradalom a politikában és a gazdaságban sem. A kulturális és ideológiai forradalomnak éppen abban van a rendkívüli jelentősége, hogy a megváltozott társadalmi viszonyokat segíti megszilárdítani, továbbfejleszteni. Míg a politikai forradalom a munkásosztály hatalmának megteremtésével, a volt kizsákmányoló osztályok megszüntetésével, a gazdasági forradalom a szocializmus alapjainak lerakásával lényegében befejeződik, az ideológiai forradalom folytatódik a szocializmus egész periódusa,

sőt a kommunizmusba való átmenet időszakában is. A szocialista kultúra megteremtése hosszú, körültekintő és fáradságos munkát jelent. „Jelenti azt — írta RÉVAI —, hogy a tanulatlan munkások százezreiből kell szakmunkásokat nevelnünk, jelenti tíz- meg tízezer új, magasan kvalifikált szakembert. Jelenti azt, hogy emelnünk kell dolgozóink általános műveltségét, hogy állami, gazdasági, pártfunkcionáriusaink tízés százezreinek kulturális és politikai látókörét kell kitágítanunk. Jelenti azt, hogy dolgozó népünk millióiban kell kifejlesztenünk és tudatosítanunk a munkához, az államhoz, a hazához való új viszonyt, hogy valóban gazdának érezzék magukat az országban. Jelenti azt, hogy ki kell fejlesztenünk és meg kell szilárdítanunk az új szocialista erkölcsöt, hogy állandó, szívós és rendszeres harcot kell vívnunk az öntudatában, erkölcseiben, szokásaiban meglevő kapitalista ideológiával és maradványaival, a kispolgári önzés, a közérdek iránti közömbösség szellemével. Jelenti azt, hogy népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és a propagandát, a művészetet, a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját." [6].

A társadalom egészének szocialista átalakítása hosszú időt, nagy erőfeszítéseket igényel. Egy olyan folyamatot, amelynek jellemzője, hogy a régi és az új együtt vannak jelen, egymással ellentmondásban változnak. A szükségszerűen létező ellentmondások befolyásolják a tömegek gondolkodását, érzelmi életét, viselkedését, szokásait, egész kulturális arculatát. A beidegződések, az idejétmúlt hagyományok gátolják az új gondolatok elfogadását, az új szokások kialakulását. A megváltozott viszonyoknak megfelelő tudattartalmak és érzelmi elemek lassan hódítják meg a társadalom egészét. Erre már a marxizmus megteremtői is felhívták a figyelmet. A Német ideológiában írták: „...még egy nemzeten belül is az egyéneknek — vagyoni viszonyaiktól eltekintve is — egészen különböző a fejlődésük... és egy korábbi érdek, amelynek sajátságos formáját már kiszorította egy későbbi érdekhez tartozó forma, az egyénekkel szemben önállósult látszólagos közösségben még sokáig egy hagyományos hatalomnak birtokában marad." [7]

A régi, beidegzett szokásokat, meggyökeresedett tudattartalmakat és makacs érzelmeket csak tudatos nevelőmunkával, a megváltozott lét által megkövetelt cselekvésekkel lehet visszaszorítani és újakkal helyettesíteni. „A szocialista tudat kialakulása — írja Szecsődi — nem ösztönös folyamat, hanem aktív tevékenység, eszmei harc eredménye. A tudatformálás az objektív és a szubjektív feltételek felmérésével tervszerűen folyik. Az objektív feltételek természetesen a társadalmi létben, a tömegek anyagi viszonyaiban bekövetkezett változások. Az aktivitás ott nyilvánul meg, hogy számos társadalmi tényező elősegíti e változások tükröződését a tudatban. E tényezők a szubjektív faktor fogalomkörébe tartoznak. A szubjetktív tényezők biztosítják, hogy a szocialista tudat kialakulása aktív, tudatosan irányított folyamattá váljék. E tényezők között kiemelkedő szerepe van a pártnak, a szocialista államnak és a dolgozók különféle tömegszervezeteinek... A szubjektív tényező tevékenységének összhangban kell lennie a meglevő objektív feltételekkel. A szocialista építés első időszakában például a társadalom tagjainak túlnyomó többségére a kispolgári gondolkodás jellemző. E kispolgári tömeg átnevelése során a legmesszebbmenően figyelembe kell vennünk gondolkodásuk, erkölcsük, ízlésük kispolgári jellegét." [8]

A kispolgári életmódot és gondolkodást visszaszorítani fontos feladata valamennyi szocialista ország vezető osztályának, hiszen a szocialista tudat térhódításának ez az egyik jelentős akadálya. A kispolgári kultúra azt a tudatot erősíti, hogy az egyén érdeke előbbre való a közösség érdekénél, s ez konzerválja az önzést, a spekulációt, a karrierizmust, a korrupciót, s egyéb, a szocializmustól idegen erkölcsi tulajdonságokat. Mindezek gátolják a szocialista erkölcsi követelmények elfogadását és

teljesítését. A kispolgáriság elleni harcot időről időre megfogalmazzák és szorgalmazzák a pártprogramok, a különböző társadalmi szervezetek határozatai, irányelvei. Annak elismerése mellett, hogy a leghatásosabb agitáció az életkörülmények szocialista jellegének biztosítása, nem szabad szem elől téveszteni, hogy: „Az emberek gondolkodásának szocialista átformálását fejleszteni és gyorsítani a szocializmus ügyének teljes győzelméhez elengedhetetlen, alapvető társadalmi feladat. A tömegek gondolkodásának fejlesztésében a közoktatás, a tudomány, az irodalom és a művészetek jelentősége döntő." [9]

Ez a felismerés és a szocialista társadalom igényéből fakadó szükségszerűség a rugója annak a kulturális forradalomnak, amely az egyes országok sajátosságainak megfelelően, de minden szocializmust építő országban megtalálható. Mindegyik országban felszámolták a tömeges analfabétizmust, átszervezték, minden állampolgár részére hozzáférhetővé tették a közösségi érdekeknek megfelelően működő közoktatást, fejlesztették a közművelődést. Óriási összeget fordítottak és fordítanak kulturális kiadásokra. Ezzel kapcsolatosan érdemes megfigyelni a következő adatokat: „A szocialista országokban gyors tempóban fejlődik a kultúra anyagi bázisa, szüntelenül emelkedik a munkások kulturális szintje. Így 1978—79-ben 10 ezer lakosra Magyarországon 206, Lengyelországban 327, Csehszlovákiában 214, a Szovjetunióban 178, Kubában 245 tanuló jutott. Magyarország felsőoktatási intézményei pl. 1960-ban 5,8 ezer szakembert bocsátottak ki, s ez a szám 1978-ra 22,2 ezerre növekedett. Az 1960—1978 közötti években erőteljesen megnőtt a szocialista országokban a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek száma. Bulgáriában 257 ezerről 800 000-re, az NDK-ban 294 ezerről 1 318 000-re, Csehszlovákiában 809 000-ről 1 824 000-re, a Szovjetunióban 8 784 000-ről 26 400 000-re". [10]

A felsorolt változások egyértelműen igazolják a képzett, művelt emberek számának gyarapodását, az általános műveltség rohamos növekedését. A Szovjetunió szakembereinek mintegy megháromszorozódása világviszonylatban is jelentős. „A 10 000 lakosra jutó mérnökök és orvosok számát tekintve a Szovjetunió az első helyet foglalja el a világon. A világ minden negyedik tudósa szovjet ember. Az UNESCO adatai szerint a színházak, koncerttermek, múzeumok, mozik, könyvtárak látogatottságát tekintve a Szovjetunió az első a világon. A szovjet embereket joggal tartják számon a világon úgy, mint a legtöbbet olvasókat: több mint 130 000 közkönyvtár, több mint 1,7 milliárd példányos könyv-, és folyóiratállomány áll a rendelkezésükre." [11]

Mindez annak a felismerését is mutatja, hogy a műveltség, a tudás terjedése segíti a szocializmus megvalósulását. A tömegek általános műveltségének növekedése megkönnyíti és segíti a szocializmus eszméinek elfogadását, a marxista ideológiával való értelmi-érzelmi azonosulást. Pártunk Programnyilatkozata is hangsúlyozza: „Társadalmunk szocialista fejlődésének elválaszthatatlan része a társadalmi tudat fejlődése, az emberek gondolkodásának, erkölcsi arculatának változása, műveltségének gyarapodása. Társadalmi életünk egészében meghatározó szerepe van a marxista—leninista ideológiának, amely széles körben elterjedt, népünk jelentős részének gondolkodását és magatartását megszabja. Ugrásszerűen emelkedett az iskolázottság, az általános és szakmai műveltség színvonala. A kultúra mind nagyobb mértékben vált elérhetővé a legszélesebb tömegek számára. Mindez a szocializmus építésének eredménye s követelménye is.

Országunk fejlődésének most következő időszakában növekszik a tudati tényezők szerepe. A fejlett szocialista társadalom olyan emberek munkáját és aktivitását igényli, akik társadalmi céljaink megvalósításában fegyelmezett, jó munkájuk mellett a közügyekből is kiveszik részüket, ismerik és megtartják a szocialista erkölcs nor-

máit, akik számára szocialista hazánk szeretete elválaszthatatlanul összefonódik a nemzetköziséggel." [12]

A szocialista tudat kifejlődésének jelentős tényezője, hogy a szocialista állam megteremti azokat a feltételeket, amelyek az új tudati elemek megerősödéséhez szükségesek. Megszűnik a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliuma, az oktatási és művelődési intézmények széles és hatékony hálózata jön létre. A közoktatás, szakoktatás, a tudományos kutatás fejlesztése mellett a művészetek is a valóság hű tükröződésének szolgálatába állnak.

Közoktatásunk eredményeit különböző időpontokban és fórumokon sokszor méltatták. Nagy figyelemmel kísérte az ország közvéleménye pártunk legutóbbi (XII.) kongresszusának megállapításait is ezzel kapcsolatosan. A küldöttek számára összeállított előzetes jelentés többek között megállapítja: „A tanköteles korba lépőknek évről évre nagyobb hányada, 1979-ben 97,2%-a részesült szervezett iskolai oktatásra való előkészítésben. A 6 éveseknek 1979/1980-ban 96,3%-a kezdte meg iskolai tanulmányait. A többiek — főleg iskolaéretlenség miatt — egy-két évvel később iratkoznak be iskolába. Az általános iskolai tanulók száma az 1974/75. tanévi 1 108 000-ről az 1979/80. tanévre 1 148 000-re nőtt... Az általános iskolát nappali tagozaton 1974-ben a 16 évesek 89,6%-a, 1979-ben 91,7%-a végezte el." [13]

Az általános iskolát a tanköteles kor végéig befejező tanulók százalékarányát mutatja a következő táblázat:

I. táblázat

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁT A TANKÖTELES KOR VÉGÉIG BEFEJEZŐ TANULÓK

A 16. életév betöltésének éve:	Az általános iskola 8. évfolyamát 14 éves koráig befejező tanulók a 16 éves népesség %-ában	15	16	Összesen:
1960	67,4	7,1	1,1	75,6
1970	78,7	8,8	2,9	90,4
1971	78,9	8,6	2,7	90,2
1972	79,2	8,6	2,6	90,4
1973	78,7	9,1	2,6	90,4
1974	78,6	8,3	2,7	89,6
1975	78,4	8,6	2,7	89,7
1976	79,5	8,5	2,6	90,6
1977	80,3	8,6	4,4	93,3
1978	80,8	8,8	4,6	94,2
1979	81,6	8,8	4,5	94,9

Miként a táblázat adataiból kiolvasható, némi ingadozással, visszaesésekkel, de a vizsgált időszak egészét tekintve jelentősen nőtt az általános iskolát a tanköteles kor végéig befejező tanulók aránya. A 19,3%-os növekedés örvendetes jelenség. Annál is inkább, mert erre az időszakra esik több jelentős oktatási reform bevezetése, egy sor tantárgy anyagának módosítása, új oktatási eszközök használatba vétele. Ebben az időszakban került sor a matematika oktatásának megreformálására, az új, dialektikusabb felépítésű fizika tankönyv bevezetésére, a tagozatos osztályok beindítására. Tananyag lett a családi életre nevelés és az állampolgári ismeretek témaköre. Jelentős mértékben modernizálódtak az oktatási-nevelési módszerek, gyarapodtak a szemléltető és oktatási segédeszközök. Az iskolák körzetesítésével csökkent a tanyai és kisközségi osztatlan vagy részben osztott oktatás részaránya, teljesebbé vált az „általá-

nos iskola." Országos szinten emelkedett az oktatás színvonala, az oktatókkal és a tanulókkal szemben támasztott társadalmi igény. Növekedett a szakképesítéssel rendelkező nevelők száma és aránya. Mint a kongresszusi jelentés is kiemeli: „1975-ben az óvónők 22,5%-a, az általános iskolai pedagógusok 6,9%-a képesítés nélküli volt. Arányuk 1979-re az óvónők között 8,3%-ra, az általános iskolai pedagógusok között pedig 5,1%-ra csökkent." [15]

A felsorolt és a nem említett változások eredményeként jelentősen növekedett társadalmunkban az általános korszerű műveltséggel rendelkezők száma. Megnőtt a középfokú intézményekben tanulók száma. „Az általános iskolát 1974-ben végzettek 87,8%-a, az 1979-ben végzettek 92%-a közvetlenül, mintegy 2—3%-a egy-két éven belül középfokon továbbtanul. A beíratkozottak közel négyötöde szakmai képzést nyújtó intézményekben — szakmunkásképző, szakközépiskola — folytatja tanulmányait." [16]

A szakképesítést nyújtó intézmények — különösen a szakközépiskolák — iránti megnövekedett érdeklődés érthető. A szülők túlnyomó többsége biztosítani igyekszik gyermeke jövőjét. Látja, hogy a jó szakmával rendelkező fiatalok könnyen boldogulnak társadalmunkban: anyagilag is, szociálisan is kedvezőbb helyzetbe kerülnek, mint a gimnáziumot végző, de egyetemi, főiskolai felvételt nem nyerő társaik. Azonkívül a szakmunkások elől sincs elzárva a továbbtanulás lehetősége.

Az előző kongresszus nagy figyelmet szentelt a fiatal szakmunkások továbbképzésének. „Az 1973/74-es tanévben mintegy 46 000 szakmunkás és 25 000 betanított munkás, az 1974/75-ös tanévben pedig 74 000 szakmunkás, 65 000 betanított munkás és 33 000 segédmunkás kapcsolódott be a továbbképzésbe. A beszámolási időszakban létrehoztuk a termelőmunkában kitűnt, tehetséges, nem érettségizett, nagyüzemi fiatalok egyéves egyetemi-főiskolai előkészítő tanfolyamát. 1973/74-ben 200 fiatal vett részt a tanfolyamokon. Közülük már 160-an a különböző egyetemek-főiskolák első éves nappali tagozatos hallgatói. Az 1974/75-ös tanévben már 240 fiatalt iskoláztunk be az előkészítő tanfolyamokra, s az 1975/76-os tanévben 620 munkásfiatal előkészítésére került sor... Az 1974/75-ös tanévtől indul — 251 osztályban, mintegy 11 000 dolgozó részvételével — a szakmunkások 3 éves szakközépiskolája, amely lehetőséget ad arra, hogy a szakmunkások középiskolai végzettséget szerezzenek, érettségizhessenek." [17]

Kiemelkedő figyelmet fordít pártunk a munkásutánpótlásra, az ipari tanulók képzésére is. Az elmúlt húsz év alatt az ipari iskolai tanulók száma 27 435-tel gyarapodott, a főhivatású elméleti oktatók száma 1582-ről 4617-re, a gyakorlati oktatók száma 3472-ről 4655-re, az otthoni nevelők száma pedig 474-ről 926-ra növekedett. Ugyanebben az időszakban szaporodtak az iparitanuló iskolák. Számuk 187-ről 267-re emelkedett. [18].

E változások eredményeként növekedett munkásosztályunk jelentős részének szakmai és általános műveltsége, politikai öntudata. Nagyon sokat lendít egész társadalmunk létének és tudatának szocialista átalakításán az az évenként munkába álló 150—160 000 új szakmunkás.

Az ifjú nemzedék jelentős hányadát teszik ki a középiskolások. Számuk az 1960/61-es tanévi 241 036-ról az 1979/80-as tanévre 341 700-ra emelkedett. Ez a létszámnövekedés szerencsésen együttjárt az iskolák, tantermek és az oktatók számának gyarapodásával. A tárgyalt időszak kezdetén mindössze 8778 fő foglalkozott a középiskolások oktatásával, az 1979/80-as tanévben viszont már 15 168, tehát csaknem kétszerese. A tantermek száma 4427-ről 6514-re emelkedett. E változások eredményeként csökkent az egy tanerőre és az egy tanteremre jutó tanulók száma. Míg az 1960/61-es tanévben 17,7 tanuló jutott egy nevelőre, az 1979/80-as tanévben 31,1.

Ebben az időszakban az egy tanteremre jutó tanulólétszám 35,1-ről 30,6-re csökkent. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az új tantermek jelentős része szaktanterem, s megszaporodott a tagozatos osztályok miatt a kiscsoportos foglalkozások aránya, könnyen belátható, hogy az oktatás hatásfoka, a tanulók tudásszintje emelkedett. [20]

A tárgyalt időszakban vált teljessé a Világnézetünk alapjai tantárgy bevezetése. Ez hozzásegíti a tanulókat, hogy az egyes szaktárgyakban megismert világnézeti alapokat rendszerezzék, hogy világos legyen számukra a természet és a társadalom összefüggésének, a szocialista társadalom kialakulásának és erősödésének törvényszerű volta. Rávezeti a fiatalokat a dialektikus gondolkodásra, a kritikus szemléletre, arra a felismerésre, hogy saját sorsuk szerves kapcsolatban van a társadalom millióinak sorsával. Aktív és politizálni akaró emberekké neveli őket. Ugyanezt a célt szolgálják a marxista szellemben megírt egyéb tankönyvek, a tartalmas osztályfőnöki órák s a rendeltetésnek megfelelően működő KISZ alapszervezetek.

Általános tapasztalatunk, hogy az évről évre felsőfokú oktatási intézményekbe készülő vagy a szakmunkásokként a termelőmunkába kapcsolódó érettségizett fiatalok fejlett politikai érzékkel, jó ideológiai felkészültséggel rendelkeznek. Számosan kerülnek közülük üzemi, termelőszövetkezeti vagy hivatali pártszervezetekbe és kisebb nagyobb vezető beosztásba. Ezeket a fiatalokat a tenniakarás, a segítőszándék és néhány esetben az egészséges türelmetlenség jellemzi. Nyíltan és bátran bírálják az előforduló visszaéléseket, igazságtalanságokat, s építő javaslataikkal sokat segítenek az egészséges szocialista légkör megteremtésében.

Külön kategóriát alkotnak és a társadalmi tudat fejlődése szempontjából is figyelemre méltók az egyetemi és főiskolai hallgatók. Az ő létszámuk alakulását, az oktatók számát és a nők arányát szemlélteti a következő táblázat:

II. táblázat

A HALLGATÓK ÉS AZ OKTATÓK SZÁMA
(A TANÉV ELEJÉN)

Tanév	Egyetemi szintű oktatásban részesülő	Nem egyetemi szintű oktatásban részesülő	Összesen	100-ból nő	Oktatók
1960/61	32 637	11 948	44 585	37,9	5 635
1970/71	44 722	35 814	80 536	44,7	9 791
1971/72	44 390	41 921	86 311	45,8	10 312
1972/73	44 545	46 312	90 857	46,5	10 778
1973/74	46 236	51 886	98 122	47,4	11 264
1974/75	47 168	56 222	103 390	47,7	11 601
1975/76	48 534	59 021	107 555	47,6	12 135
1976/77	48 546	61 982	110 528	47,9	12 233
1977/78	48 012	60 637	108 649	48,8	12 579
1978/79	47 548	58 378	105 926	49,3	13 450
1979/80	49 960	56 509	103 469	49,8	13 597

[20]

Szembetűnő, hogy a hallgatói létszám az előző évek fokozatos növekedése után az 1977/78-as tanévtől megtorpan, s 1980-ra csaknem az öt évvel korábbi szintre esik vissza. Az összlétszámon belül viszont egyenletesen emelkedik a nők aránya. Jelentős az oktatói létszám növekedése. A nők részarányának növekedése is bizonyítja, hogy társadalmunkban egyre inkább teljessé válik az egyenjogúság és a nők természetes

részarányuknak megfelelő mértékben vesznek részt a legkülönbözőbb társadalmi szituációkban. A felsőoktatási intézmények egyes területein túlsúlyba is kerültek a férfiakkal szemben. Ennek jórészt anyagi okai is vannak, bár a továbbtanuláskor jelentkezett lányok sok esetben szorgalmasabbak, felkészültebbek, mint a fiúk.

A főiskolai-egyetemi hallgatók tudata szükségszerűen fokozottabb mértékben alakul, mint az alacsonyabb fokú iskolát végzetteké. Mindannyian megismerkedtek — mégha eltérő mélységben is — a marxizmus—leninizmus alapelemeivel, a munkásosztály ideológiájával. A megismert elmélet számukra nem egyszerűen a tantárgyak egyike, hanem világnézetük, erkölcsük, emberi teljességük alakításának fontos eszköze is. Néha akaratuk ellenére válnak ateistákká, dialektikusan gondolkodó, filozofálgató, kritikusan szemlélődő, majd tudatosan, aktívan cselekvő felnőttekké. Nagyon sok múlik a felsőoktatási nevelők, mindenekelőtt a marxista eszméket közvetlenül terjesztő oktatók szakmai biztonságán, emberi, pedagógiai tapintatán, erkölcsi, politikai példamutatásán. A hallgatók felnőtt, kritikusan szemlélődő emberek és hamar észreveszik, ha a szó és a tett, az elmélet és a gyakorlat között nincs összhang. Erre annál is inkább figyelni kell, mert az itt végzett fiatalok értelmiségi munkakörbe, kisebb nagyobb vezető beosztásba kerülnek s az ő gondolkodásuk, emberi magatartásuk megsokszorozódva hat a társadalomban.

Társadalmunk tudatának szocialista átalakításában az állami oktatáson túl nagy feladat hárul a közművelődési, művészeti és sportintézményekre, a különböző társadalmi szervezetekre. Ezek működéséhez és szocialista szellemű hatásához nagy anyagi eszközökkel járul hozzá szocialista államunk. Egyik statisztikai kimutatásból kiderül, hogy a különböző közművelődési egységek fenntartására 1960-tól fokozatosan emelkedő összegeket fordított államunk. Az 1960-as 956 millió forinttal szemben 1970-ben 2 807 milliót, 1975-ben 4685 milliót, 1978-ban 6327 milliót és 1979-ben már 6479 milliót. Ezek az összegek még az inflálódást is számítva, jelentős növekedést mutatnak. Különösen akkor, ha figyelemmel kísérjük az adott összegnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított arányát. Ez a felsorolt évek sorrendjében a következő: 1960-ban 0,65, 1970-ben 1,02, 1975-ben 1,17, 1978-ban 1,24, 1979-ben pedig 1,17%. [21]

Az elmúlt évtizedekben figyelemre méltó munka folyt a művelődési otthonokban, ifjúsági, iskolai-üzemi és egyéb klubokban. Ezeknek a programjai milliókat vonzottak és befolyásoltak. Célszerű idézni ezzel kapcsolatosan néhány sort az Állami Ifjúsági Bizottság Titkársága egyik jelentéséből: „A felnőttekhez képest az ifjúságnál nagyobb szerepe van az aktív kulturális tevékenységnek, a közösségben való művelődésnek. Ilyen jellegű tevékenységben a fiatalok 30%-a vesz részt, a művelődési otthonok látogatóinak pedig 70%-a fiatal. Újra kialakulóban van egy sajátosan „ifjúsági" profilú tevékenység, ahol a résztvevők egyszerre alkotók és műélvezők, a közéleti érdeklődés pedig összekapcsolódik a népművészet ápolásával. Az egyéni művelődési és szórakozási szokások között — a felnőtt lakossághoz hasonlóan — a jelentős helyet elfoglaló rádiózás-televíziózás mellett nagy súllyal jelentkezik az olvasás is. A fiatalok közel fele rendszeresen olvas szépirodalmat, a könyvtárak tagságának mintegy 50%-a fiatal." [22]

A különböző művelődési otthonok és klubok nevelték ki azokat a százezreket, akik a Rádió és a Televízió által szervezett programokban, tömegek figyelmét magukra vonva szerepeltek. Bár az utóbbi évtizedben a művelődési otthonok száma mintegy ezerrel csökkent, az ott tartott ismeretterjesztő előadások száma és látogatóinak aránya növekedett. Még inkább vonatkozik ez a növekedés a műsoros estekre és ezek látogatóira. 1970-ben a 31 025 rendezvényt 6 769 000 ember látogatta meg. Ugyanez 1979-ben 41 919 és 8 904 000 volt. [23]

Ugyanezeknek az intézményeknek a szakköreit és művészeti csoportjait szemlélteti a következő táblázat.

III. táblázat

A MŰVELŐDÉSI OTTHONOK SZAKKÖREI

Év	Ismeretterjesztő szakkörök	Ismeretterjesztő tagjainak száma 1000	Műkedvelő művészeti csoportok száma	Műkedvelő művészeti tagjainak száma 1000
1970	5787	151	9 645	195
1975	6390	191	11 057	223
1976	5610	172	10 511	207
1977	5565	168	10 497	208
1978	5734	170	10 410	207
1979	5534	164	10 250	205

Az ingadozó csoport-, és taglétszámok ellenére figyelemre méltó lehetőség rejlik ezeknek a csoportoknak a tevékenységében. Mind az ismeretterjesztő szakkörök mind a művészeti csoportok rendszeres elfoglaltságot jelentenek több százezer embernek. Ezeknek a százezreknek élményt nyújt, tanulási, szórakozási lehetőséget biztosít a foglalkozás. A foglalkozásokon részt vevő gyerekeket a csavargástól, a felnőtteket az üres időtöltéstől vonják el ezek a szakkörök és csoportok, s lehetőséget teremtenek a közösségi élet elemeinek megismerésére, gyakorlására. Mindenképpen hasznos.

A szocialista társadalmi tudat kialakulásához és megerősödéséhez kiemelkedő mértékben járul hozzá munkásosztályunk és hazánk vezető ereje, marxista—leninista pártunk. Ennek programjai, határozatai, irányelvei és más dokumentumai közvetlenül megfogalmazták a szocialista társadalom fejlesztésének soron következő feladatait. Mint a kongresszusi határozat is hangsúlyozza: „A szocialista építés előrehaladásával, s nemzetközi eszmei harc erősödésével tovább növekszik a párt ideológiai nevelő tevékenységének szerepe. Az elméleti és nevelőmunka jobban segítse elő a szocialista tudat, életmód életeszmény térhódítását. A figyelmet a társadalom fejlődése szempontjából legfontosabb eszmei és erkölcsi kérdésekre kell összpontosítani: a közérdek tiszteletben tartására és szolgálatára, a munka becsületének növelésére, a kötelezettségek teljesítésére, a közösségi szellem erősítésére... A párt igényli a tudomány fokozott részvételét a döntések megalapozásában, feladataink megoldásában... A tudományos munkában is az erők ésszerű összpontosítására kell törekedni, főleg azokon a területeken, ahol adottságaink, a személyi feltételek és anyagi erőforrások lehetőséget adnak az eddiginél nagyobb eredmények elérésére." [25]

A tudomány szerepének felismerése is hozzájárult ahhoz, hogy államunk állandó figyelmet fordít tudományos kutatóink támogatására, a kutatóhelyek és a fenntartásukhoz szükséges anyagi fedezet biztosítására. Az elmúlt húsz év alatt 842-ről 1441-re nőtt a kutató és fejlesztő helyek száma, s az itt dolgozók száma 26 427-ről 84 648-ra módosult. A tudományos kutatásokra, beruházásokra fordított összeg az 1960-as 2 260 millióval szemben 1979-ben 20 495 millió forint volt. A nemzeti jövedelemhez viszonyított százalékaránya 1960-ban 1,54, 1979-ben 3,69 volt.

A tárgyalt időszakban megnövekedett a tudományos fokozattal rendelkezők száma. Az Akadémia tagja volt 1960-ban 157 fő, 1979-ben 211. A tudományok doktora ugyanez idő alatt 303 helyett 993 fő lett. A kandidátusok száma 1806-ról 5526-ra emelkedett. [26]

A tudományos kutatásokkal foglalkozók számának, a ráfordítások összegének fokozatos növekedése, a tudományos fokozattal rendelkezők gyarapodása egyértelműen példázza, hogy társadalmunkban kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak a tudománynak. Hiszen a szocialista társadalom lényegéhez tartozik a tudatosság, a természet és a társadalom tényeinek, összefüggéseinek kutatása, hasznosítása. A tudomány eredményeinek felhasználása, a társadalmi tudatfejlesztésben való alkalmazása nélkül lassabban haladhatnánk az emberiség nagy vágya: a kizsákmányolás nélküli, az anyagi bőséget, szellemi gazdagságot biztosító osztálynélküli társadalom megteremtésének útján.

JEGYZETEK

[1] GLESERMAN, G. E.: Istoricseszkij materializm i razvityije szocialisticseszkovo obscsesztva. Moszkva, 1973. 11. o.
[2] MARX—ENGELS: Német ideológia = Marx—Engels Művei 3. köt. Kossuth K. 1960. 39—40. old.
[3] HUSZÁR TIBOR a Kossuth Rádió 1976. január 17-i adásában elhangzott „A tudat világa" műsorban megfogalmazott hozzászólásából.
[4] MARX—ENGELS: Német ideológia. Idézet kiadás 47. old.
[5] LENIN: Állam és forradalom — Lenin Válogatott Művei II. köt. Magyar Helikon, 1957, 174. old.
[6] RÉVAI JÓZSEF: Kulturális forradalmunk kérdései. Bp. 1952. 5—6. old.
[7] MARX—ENGELS: Német ideológia, Idézett kiadás 68. old.
[8] SZECSŐDI LÁSZLÓ: A szocialista tudatról. Kossuth K., 1967. 48—49. o.
[9] Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956/62. Kossuth K. 1964. 231. old.
[10] Pravda, 3. ijunya 1979.
[11] A szocialista szellemi kultúra. Debrecen, 1980. 68. old.
[12] Az MSZMP Programnyilatkozatából = Közművelődési Kézikönyv, Kossuth K., 1977. 104. old.
[13] Az MSZMP XII. kongresszusa, Kossuth K. 1980. 58. old.
[14] Statisztikai Évkönyv 1979. KSH. Bp., 1980. 429. old.
[15] Az MSZMP XII. kongresszusa. Kossuth K. 1980. 57—58. old.
[16] Ugyanott, 58. old.
[17] Az MSZMP XI. kongresszusa, Kossuth K. 1975. 52—53. old.
[18] Statisztikai Évkönyv, 1979. KSH. Bp. 1980. 431. old.
[19] Ugyanott, 437. old.
[20] Ugyanott, 440. old.
[21] Ugyanott, 457. old.
[22] Közművelődési Kézikönyv, Kossuth K., 1977. 396. old.
[23] Statisztikai Évkönyv 1979. KSH. Bp. 1980. 468. old.
[24] Ugyanott, 468. old.
[25] Az MSZMP XII. kongresszusa, Kossuth K. 1980. 180—181. old.
[26] Statisztikai Évkönyv 1979. KSH. Bp. 1980. 449. old.

ÜBER EINIGE BESONDERHEITEN DER SOZIALISTISCHEN UMWANDLUNG DES GESELLSCHAFTSBEWUSSTSEINS

GYULA MAYER

Indem er die grundlegende marxistische Lehre feststellt, dass das Gesellschaftsbewusstsein letzten Endes von der gesellschaftlichen Existenz bestimmt wird, hebt der Verfasser hervor, dass mit der Entstehung und Entwicklung des Sozialismus die Rolle des subjektiven Faktors, des Bewusstseins der Menschen, ihrer zielbewussten Tätigkeit wächst. Er betont seine Überzeugung, dass der Sieg des Sozialismus in der Politik und Wirtschaft nur dann zur vollen Entfaltung kommen, definitiv werden kann, wenn die Idee des Sozialismus die Massen ergreift, wenn auch das Bewusstsein der Massen sozialistisch wird.

Unter Berufung auf statistische Daten und anderweitige Dokumente liefert er den Beweis, dass in den sozialistischen Ländern aufgrund der Erkenntnis der Rolle der Kultur, der Allgemeinbildung, sämtlichen Schichten der Bevölkerung besonderes Augenmerk zugewendet und ihnen für Unterrichts- und kulturelle Zwecke und zur Unterstützung der wissenschaftlichen Forschungen immer grössere Subventionen zugesichert werden.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

МАЙЕР ДЬЮЛА

Опираясь на основной марксистский тезис, согласно которому общественное сознание определяет общественное бытие, автор настоящей работы подчёркивает, что с победой и развитием социализма возрастает роль субъективного фактора человеческого сознания, целенаправленной деятельности людей. Автор приходит к выводу, что победа социализма в политике и экономике может быть окончательной только тогда, если идея социализма проникает в массы и их сознание станет социалистической.

При помощи статистических данных и разных документов автор настоящей работы доказывает, что в социалистических странах осознают важную роль культуры и особое значение придают постоянному повышению материальной базы для развития культуры всех слоев общества, а также и для развития научно-исследовательских работ.

A FELSZABADULT SZEGED SPORTÉLETÉNEK MEGINDULÁSA (A KORABELI SAJTÓ TUDÓSÍTÁSAI ALAPJÁN) II.

SZEGFŰ LÁSZLÓ—SZŐKE KATALIN

Az időt és fáradságot nem kímélő szervezőmunka eredményeként pezsgő élet kezdődött a klubokban, s hamarosan a nagyközönség előtt is számot adhattak eredményeikről. A kosárlabdázók jó hírét öregbítette az első nagyobb méretű sportesemény megrendezése: már 1945. február végén kosárlabda „villámtornát" szerveztek, amelyet az SzMTE nyert nagy fölénnyel a Felsőkereskedelmi és a Tanítóképző csapata előtt. [61] A gyors fellendülést mutatja, hogy júniusban már a második villámtornát is megrendezik. Ekkor már merőben más az élmezőny: a SzEAC mögött második a Tisza és harmadik a Postás csapata. [62] Kiváló munkájuknak hamarosan országos visszhangja támadt: az országos szövetség június 28—július 1. között Szegeden rendezte meg az első országos találkozót. Az Országos Kosárlabda Napok résztvevői között találjuk a Bp. IX. ker. Dózsa György SE női és a Lágymányosi TE férfi csapatát (a pesti együttesek VARSÁNYI IMRE, a MKOSZ főtitkárának vezetésével érkeztek), a SzEAC és a Tisza női és férfi gárdáját, a Postás női és az SzMTE két férfi csapatát. A jelenlevő országos vidéki szakelőadó, BOKODY KÁROLY igen magasra taksálta a tornán mutattot teljesítményt, s példaképül állította a szegedi kosárlabdázókat az egész vidéki sportolótábor elé. [63]

A másik viszonylag gyorsan regenerálódott sportág a futball. Kezdetben ugyan nagyon belterjes versengés folyik — elsősorban a SzAK és a Tisza csapatai között —, de hamarosan kiszélesedik a kör. Az MLSZ kerületi értekezletet tartott a szegedi egyesületek képviselőivel és játékvezetőivel, [64] ezután 1945. április 8-án már sort lehetett keríteni a délkerületi bajnokság indítására, amelyben három csoportra osztva mérik össze erejüket a csapatok úm. Szegedi-, Kecskeméti- és Tiszántúli-Csoport. A csoportgyőztesek aztán egymás között döntik el az elsőbbséget. [65] Az első mérkőzéseket az erőviszonyok nagy aránytalansága jellemzi: gyakoriak a kétszámjegyű eredmények. [66] Reálisabb képet mutatnak a külföldi portyázások, ahol hozzávetőlegesen azonos képességű ellenfelekkel kerültek szembe a szegedi együttesek. Az SzVSE május 6—7-én Temesvárott játszott (Resicán nem kaptak engedélyt a játékra), [67] pünkösdkor pedig a temesvári klubok és az aradi MTE szerepeltek Szegeden. [68] A hazai és külföldi túrákat azonban megnehezítette május 15-től az a rendelet, amely a vasút kapacitásának elégtelenségére hivatkozva rendőrhatósági vagy előljárósági engedélyhez kötötte az utazást. [69] Ugyancsak súlyosbította a helyzetet a Nemzeti Sportközpont június közepén kiadott rendelkezése, amely ideiglenesen megtiltotta a külföldi akciókat (később a román sportvezetés tiltja meg a magyar—román sporttalálkozók rendezését: állítása szerint egy magyar sportoló felelőtlen viselkedésével politikai jellegű provokációt követett el Romániában). [70] Ez a rendelkezés a Tisza csapatát különösen érzékenyen érintette, mivel igen sok erdélyi meghí-

vást kapott. [71] Szerencsére a problémák gyorsan tisztázódtak, s így — már a hónap végén — sor kerülhetett néhány romániai túrára. [72] Több összecsapásra került sor jugoszláv együttesekkel is. [73] A délkerületi tavaszi bajnokság július 22-én zárult. [74] Az élcsoport alakulása:

SzAK	11	10	—	1	65:10	20
Tisza	11	9	—	2	61:12	18
MVSE	11	7	1	3	42:12	15

(Csak a kuriózum kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a SzEOL őse — a SzEAC — az utolsó helyen végzett, 11 mérkőzésből 10-et elvesztett és egyet nyert meg — ti. egy alkalommal a Makói Vasutas nem tudott megjelenni a bajnoki mérkőzésen, s így a SzEAC kapta meg a két pontot [75] —, összesített gólaránya 5:97 volt. Legnagyobb arányú vereségét a Tisza együttesétől szenvedte el 14:0 arányban. [76] Az őszi fordulóban vissza is lépett és helyét az UTC foglalta el. [77])

Nyáron került sor a Szegedi Népszava által meghirdetett üzemi bajnokságra, amelynek megszervezésében az Üzemi Bizottságok sportfelelősei is tevékeny részt vállaltak. [78] A középiskolások (KISOK) versenye júniusban zajlott le. A nagy lelkesedéssel focizó diákok közül a Gimnázium csapata tűnt ki és nyerte a tornát döntő fölénnyel. [79]

Az ökölvívás, bár az egyik legkorábban beinduló sportág volt, az első verseny megrendezéséig nehezen jutott el. Már decemberben folytak az edzések, de csak 1945 pünkösdjén szerepeltek először a szegedi bokszolók a nyilvánosság előtt (SzMTE). [80] Június közepén a Szegedi MADISZ csapata mérkőzött a Hódmezővásárhelyi MADISZ-szel. Az összecsapások állítólag pontozóbírák nélkül, hozzá nem értő ringbíró vezetésével zajlottak és a szegedi együttes vereségét hozták. [81]

A birkózók első próbálkozásai sokkal szerencsésebbnek bizonyultak. Több házibajnokság után április 8-án az Orosházi MTE-vel léptek szőnyegre. Az összes súlycsoportban — a légsúly kivételével — szegedi győzelem született. [82] Az SzMTE birkozói a külföldi portyákon is jó teljesítményt nyújtottak. [83]

A tornászok közül is az SzMTE sportolói vettek először részt nagyobb versenyen: a Budapesti MTE Nemzetközi Sportkongresszusán. [84] Az atléták is többször mérhették össze erejüket a tavasz folyamán tehetségkutató, házi és városok közötti versenyeken. (Néha talán el is siették a nevezést: a Barátság SE pl. bejelentette, hogy női szekciója már az alakulást követő vasárnapon részt vesz az SZDP Ifjúsági Mozgalom által rendezett budapesti versenyeken. [85]) Az úszók és vízilabdázók május 6-án mutatkoztak be először a közönség előtt. Említést érdemel a MADISZ rendezésében megtartott asztalitenisz bajnokság is. [86]

A sportolók nagy demonstrációjának időpontja érkezett el az első szabad május elsején. Hasonló, de arányaiban nagyobb megmozdulásra került sor július 29-én, az első szabad aratási és újjáépítési ünnepségek keretében. [87] Minden sportág képviselői felvonultak teljes felszerelésükkel az ünneplő menetben, majd a szabadfogású birkozók, súlyemelők, ifjúsgái labdarúgók, kosárlabdázók, atléták bemutatója következett. Szeged futballválogatottja a vidék válogatottjával mérkőzött. [88]

Az újjászervezés lázas tempójában sem felekeztek meg a szegedi sportvezetők a klubtagok neveléséről. Már az első — ökölvívó toborzó — cikk felvázolja az ideális sportember, a sportszerűen élő ökölvívó képét, viselkedésének normatíváit. [89] De a szavak mellett személyes példával is előljártak. Hesser Tibor pl. a futballedzések megkezdésekor nagylelkűen felajánlotta, hogy a SzAK edzéseire bárki eljárhat, akinek egyesülete még képtelen rendszeres edzések tartására. A kosárlabda játékvezetői lemondtak tiszteletdíjukról. Az SzMTE vezetősége nemcsak a sportélet újjá-

szervezését tűzte ki célul, hanem az újjáépítésből is kivette részét: az 1945. június 29-re szervezett „társadalmi munkában" ott találjuk az egyesület egész vezetőségét és élgárdáját is, ugyanis elhatározták, hogy „Péter-Pál napján [ekkor munkaszüneti nap volt] testületileg vesznek részt az újjáépítő munkában. Nemre és korra való tekintet nélkül, együttesen vonulnak ki vasútjavítási munkára egy egész napra." [90] Sok esetben nemcsak a sportolók, hanem a szurkolók is jelesre vizsgáztak sportszerűségből: a resicai vasutasok pl. különvonattal vitték a szegedi sportolókat Resicára, hogy ne kelljen a váróteremben éjszakázniok. [91] Itthon is megesett, hogy „egyéb közlekedési lehetőség hiányában néhány vállalkozó szellemű és sportkedvelő munkás vállalkozott arra, hogy a szomszéd városból versenyre áthozza a játékosokat vasúti pályakocsin." [92] A szurkolók lelkesedése mellett nagy szerepe volt ebben a helyes sportpropagandának is. Eleinte elszórtan közöltek sporthíreket és néhány szakcikket a lapok, de 1945. január végétől a Délmagyarország, júniustól pedig már a Szegedi Népszava is rendszeresen tájékoztatják a közönséget. [93] Nem sokkal később a Népsport is megkezdte — igaz kissé szűkszavúan — viszonylag rendszeresen a szegedi sportesemények ismertetését. [94]

A sportpropaganda célját szolgálták lényegében a színész—újságíró, színész—egyetemista mérkőzések, illetve a sportkabarék. Budapesten csak augusztus 15-én játszották az első színész—újságíró futballbeccset, [95] Szegeden viszont már május 20-án „vízikabaréval egybekötött" színész—egyetemista polómérkőzésre került sor, amelynek teljes bevételét a deportáltak számára ajánlották fel. [96] Június 1-én mérték össze kivételes képességeiket a tűzoltók és színészek a futballpályán. Íme néhány kiragadott sor a korabeli tudósításból: „A színészcsapat felállítását nem közölhetjük pontosan, mivel nemcsak a meccs előtt, de szavahihető tanúk állítása szerint még a meccs után sem tudták pontosan a színészek sem... a színészcsapat háromszor ‚Gázsi!' kiáltással üdvözölte a megjelent publikumot ... nagy sikere volt KÁLDOR JENŐ tiroli nadrágjának, HALLER SÁNDORNAK, aki a hóna alatt vitte be a labdát az ellenfél kapujába ... a bíró salamoni ítélettel [ti. SALAMON BÉLA vezette] a tűzoltók 10—20 góljából csak 8-at ismert el, és mivel a labda egyszer véletlenül elkövetett gondatlanságból a másik kapuba is bement, így a mérkőzés 8:1-es eredménnyel végződött ... Néhány elkeseredett színészdrukker kijelentette, hogy soha többé nem csinál tüzet ebben a városban..." [97]

A sportügyekben élenjáró SzMTE július 10-én már megszervezte propaganda szakosztályát is. [98]

A haladó gondolkodású sportemberek, kiaknázva a sajtó hasábjai nyújtotta lehetőségeket, napirendre tűzték az eddig ismeretlen vagy alig ismert szovjet sport népszerűsítését is. A szovjet katona-válogatott elleni mérkőzések megvalósításán fáradozva 1945. március 18-án interjút készítettek a szegedi szovjet helyőrség sporttisztjével, aki maga is a leningrádi Krasznaja Zárja játékosa volt. Beszélt a gigászi méretű szovjet tömegsportról, a modern, nagy férőhelyes stadionokról, az orosz futbalcsapatokról stb. Az ő szavai nyomán ismerhette meg a szegedi közönség a szovjet élsportolók nevét, csapataik játék-technikájának lényeges vonásait. A magyar futballistákra terelve a szót elmondta, hogy „a SzAK egyik edzését végignézte. Dicsérte a szép Vasutas stadiont, amely persze miniatűr az orosz stadionok méreteihez. Elismerte a játékosok jó labdakezelését, gyorsaságát, csupán a lövőkészséget kifogásolta." A baráti sportmegmozdulás gondolatát igen nagy örömmel fogadta. [99]

Az orosz sportolók eredményeiről is közöltek a lapok szórványos tudósításokat: GRIGORIJ NOVAK új súlyemelő világcsúcsáról, a Vörös téren augusztus 12-én Sztálin generalissimus előtt rendezett óriási sportfelvonulásról, [100] Dr. ISZKANDER FAIZULIN hazánkban állomásozó „szovjet orvoskapitány" szenzációs folyamúszásáról,

amelyre a Dunán került sor (100 km-t tett meg 12 óra 55 perc alatt). [101] A szovjet—magyar barátság szorosabbá válásáról tudósítanak a szovjet hősök iránti tiszteletadásról szóló cikkecskék (mint pl. a motorkerékpárosok tisztelgéséről, akik sikeres júliusi szereplésük után kollektíve megkoszorúzták a szovjet katonák emlékművét [102]). A postaforgalom javulásával mind gyakrabban jut el a Népsport is Szegedre, amely szintén közölt szovjet vonatkozású sportcikkeket. [103]

A szovjet sport demokratikus jellegének, eredményeinek megismerése folytán alakulnak, formálódnak a tömegsportról alkotott nézetek, amelyek végül is helyes álláspont kialakításához vezettek. Az egyesületek — elsősorban az SzMTE — összeállítják programjukat, amely a tömegeknek a sportba való aktív bevonását célozza, de nem zárkózik el a versenyszerűen sportoló fiatalok foglalkoztatása elől sem. [104] A tömegsport új fogalma nem a passzívan szemlélődő szurkológárda gyarapítását jelenti, hanem ezek aktivizálását, amely együtt jár új sportegészségügyi követelményrendszer kialakításával is. A sport csak akkor egészséges, ha túlzásba nem viszik. A rendszeres orvosi vizsgálat kizár minden ilyen ártalmat, ezért az igazán demokratikus és humánus sportpolitika megköveteli a rendszeres orvosi ellenőrzést. [105] Sok szó esik a foglalkozási ártalmak leküzdéséről, az üzemi sportról stb. A Szegedi Népszava által hirdetett üzemi bajnokság — melyben Szeged minden számottevő üzeme képviseltette magát — sorsolására július közepén került sor. [106] A mérkőzéseket az 1945. július 5-én kiadott NSB határozat kihirdetése után már csak orvos jelenlétében szabad megrendezni. [107]

Persze a sportegyesületekben sem csupa haladó szellemű vezető és klubtag tevékenykedett. Nem egy klub vált a reakció burkolt szervezkedési bázisává: így pl. Szegeden az MSZDP által létrehozott „Barátság Sportegyesület", amely lényegében a megszűnt reakciós egyesületek eszközeit és a leventevagyont vette át azok reakciós vezetőgárdájával együtt. [108] A dolgozókat akarták megosztani a régi munkás sportegyesületek újjászervezését célzó javaslataikkal is. Bár az MKP határozottan fellépett az ilyen káros elképzelések ellen, nem tudta megakadályozni a Munkás Sport Központ létrehozását. A kommunisták jól látták, hogy ennek az intézménynek kettős célt kell szolgálni a reakció terveiben: egyrészt elszigetelni az MKP-t széles tömegbázisától, másrészt frakciózással megosztani a demokratikus erőket, a dolgozók jelentős hányadának figyelmét elvonni a politikai kérdésekről és meggátolni összefogásukat. A reakciós erők még jobban nekibátorodtak 1945 nyarán abban reménykedve, hogy a nyugati hatalmak preventív háborút fognak indítani a szovjethatalom ellen. [109] Ilyen légkörben került sor a szovjet—magyar sportbarátság első szegedi láncszemének megteremtésére. A DLASZ augusztus 5-re meghirdetett rendezvénye, amelyen a SzFIE egyesülete lett volna a szovjetek ellenfele, a szovjet fél kérésére elmaradt. [110] Talán nem ok nélkül döntött így a szovjet vezetés, mint ahogy az sem tekinthető csupán a véletlen művének, hogy a találkozó előkészületeiről írva a Szegedi Népszava rendre sajtóhibát vétett. Augusztus 2-i tudósítása így hangzik: „a Felsőváros jóképességű gárdája áll ki elsőízben az *a rosz* katonai csapat ellen", augusztus 4-én pedig így: „a felsővárosi gárdának jutott az a feladat, hogy a sport terén az első kapcsolatot felvegye az *ororz* katonai válogatottal..." [111]

De minden áskálódás ellenére két hét múlva mégis sor került a találkozóra. Az SzMTE 1945. augusztus 19—20-án ünnepelte fennállásának 35. évfordulóját (igaz 1908-ban alakult, de csak 1910-ben kapott működési engedélyt!). [112] Ezen az ünnepségen, demonstrálva a szovjet—magyar munkásbarátságot és a proletárinternacionalizmust, megjelentek a szovjet sportolók is. A majd egy esztendeje elképzelt találkozó végre megvalósult. A szovjet helyőrség együttese 19-én kemény csatát vívott a szegedi kombinált együttessel, s bár 5:2 arányú vereséget szenvedtek, sport-

szerűségből jelesre vizsgáztak. Az ökölvívók bemutatójára benevezett az orosz KARIOVSZKI is, a szabadfogású birkózás egyik legünnepeltebb szereplője pedig DIMITRIJ KUSTYI lett. A megmozdulás nem volt monumentális, világra szóló, hiszen a Délmagyarország is csak pár nappal később méltatta említésre: „Az orosz csapat játékán látszott az edzéshiány, ennek ellenére méltó ellenfele volt a rutinos magyar csapatnak. Meglepő volt az orosz fiúk játékában az abszolút tiszta, sportszerű játékmodor, amely jellemezte minden mozdulatukat. Egész mérkőzés alatt egyetlen sportszerűtlenség sem csúszott be a játékukba: a magyar futballisták tanulhatnak tőlük." [113] Az országos lapok (Népsport, Sport) tudomást sem vettek erről az eseményről, de jelentőségét nem is lehet a hírlapok cikkein lemérni; jelentősége túlnőtt a hírlapmércéken: a felszabadult Szeged sportéletének újjászerveződött voltát jelképezte, az új szabad sporttevékenység diadalát.

Még nem érkezett e város az évnaphoz, melyen az első szovjet katonának a szegedi földre lépését ünnepelhette volna, de élete már olyannyira normalizálódott, hogy sportja is a maga teljességében reprezentálhatta az új rendet, a szabadságot, a békét. Sikerült újjászervezni a klubokat, megoldani az egyesületek legégetőbb anyagi problémáit, összegyűjteni a sportszereket, felújítani a pályákat, rendbehozni az edzőtermeket, rendszeres munkára fogni a rutinos versenyzőket és az újonnan jelentkezőket egyaránt, beindítani a tömegsport mozgalmat, összefogni a szakembereket, sőt újakat is képezni. A sport új szelleme mind nagyobb tért hódított: megindult az üzemi sport, kialakulóban volt a magyar—szovjet sportbarátság, s az amatőrsport egyeduralkodóvá vált a professzionalizmus megszüntetése után. Ez a széles skálán bemutakozó sporttevékenység már Szeged újjáéledésének, új életének teljességét jelképezte.

JEGYZETEK

[61] Dm. 1945. 02. 22. — Jelen dolgozat szerves folytatása a JGyTF Tud. Közl. 1980. évi kötetében hasonló címmel megjelent munkának. Kettéosztására kizárólag terjedelmi megfontolások kényszerítették a szerzőket. (A rövidítések feloldása az I. rész jz.-tei előtt található.)
[62] SzNsz. 1945. 06. 27.
[63] SzNsz. 1945. 06. 28.; SzNsz. 1945. 07. 05.; NS. 1945. 07. 08.
[64] Dm. 1945. 03. 04.
[65] Dm. 1945. 03. 06.
[66] Dm. 1945. 03. 20.; Dm. 1945. 03. 25.
[67] Dm. 1945. 05. 10.
[68] Dm. 1945. 05. 23.
[69] Dm. 1945. 05. 03.
[70] SzNsz. 1945. 07. 24.
[71] Dm. 1945. 06. 19.
[72] NS. 1945. 06. 30.
[73] SzNsz. 1945. 07. 17.; SzNsz. 1945. 09. 27.; SzNsz. 1945. 10. 02.
[74] SzNsz. 1945. 07. 25.
[75] SzNsz. 1945. 07. 08.
[76] SzNsz. 1945. 06. 23.
[77] SzNsz. 1945. 09. 14.
[78] SzNsz. 1945. 07. 22.; SzNsz. 1945. 07. 28.
[79] Dm. 1945. 06. 08.
[80] Dm. 1945. 05. 17. — Visszavágó Makón: Dm. 1945. 06. 28.
[81] Dm. 1945. 06. 15.
[82] Dm. 1945. 04. 13.
[83] Dm. 1945. 05. 27; Dm. 1945. 06. 12.
[84] Dm. 1945. 05. 17.
[85] SzNsz. 1945. 06. 23.
[86] Dm. 1945. 06. 29.
[87] Dm. 1945. 07. 14.; Dm. 1945. 07. 27.; SzNsz. 1945. 07. 22.
[88] SzNsz. 1945. 07. 29.; SzNsz. 1945. 07. 31.

[89] Dm. 1944. 11. 26.
[90] Dm. 1945. 06. 06.
[91] Dm. 1945. 05. 27.
[92] Dm. 1945. 04. 22.
[93] Dm. 1945. 01. 27.; SzNsz. 1945. 06. 19.
[94] NS. 1945. 07. 11-től.
[95] NS. 1945. 08. 12.
[96] Dm. 1945. 05. 19.
[97] Dm. 1945. 06. 02. — Vö. még a jún. 29-i SZUR és színész—tűzoltó meccs programját (SzNsz. 1945. 06. 27.).
[98] SzNsz. 1945. 07. 10.
[99] Dm. 1945. 03. 18.: *Az orosz futball nagysága.*
[100] SzNsz. 1945. 07. 03.; Dm. 1945. 08. 15.
[101] SzNsz. 1945. 08. 18.
[102] SzNsz. 1945. 07. 04.; Dm. 1945. 05. 01.
[103] NS. 1945. 06. 03.; NS. 1945. 08. 08.; NS. 1945. 06. 17.; NS. 1945. 07. 22. stb.
[104] Dm. 1944. 12. 02.; SzNa. 1944. 10. 21.; Dm. 1945. 09. 07.; NS. 1945. 08. 19.; NS. 1945. 08. 03.; NS. 1945. 08. 05.
[105] Dm. 1944. 11. 26. míg a NS. 1945. 07. 25.
[106] Vö. fent a 78. jegyzetet.
[107] SzNsz. 1945. 07. 05.
[108] Dm. 1945. 08. 09.; Dm. 1945. 09. 02.
[109] Dm. 1945. 05. 15.; SzNsz. 1945. 06. 23.; Dm. 1945. 07. 28.; SzNsz. 1945. 09. 02.; Dm. 1945. 08. 09.
[110] SzNsz. 1945. 08. 05.
[111] SzNsz. 1945. 08. 01; SzNsz. 1945. 08. 02.; SzNsz. 1945. 08. 04.
[112] SzNsz. 1945. 07. 12.; Dm. 1945. 09. 08.
[113] Dm. 1945. 08. 22.

DAS EINSETZEN DES SPORTLEBENS IM BEFREITEN SZEGED

LÁSZLÓ SZEGFŰ—KATALIN SZŐKE

Im I. und II. Teil ihrer Arbeit verfolgen die Verfasser die Wiederbelebung des in den Kriegsjahren völlig zerrütteten Szegeder Sportlebens von den ersten Tagen der Befreiung der Stadt an bis zur Regenerierung der Vereine-aufgrund der zeitgenössischen Presseberichte.

Sie führen vor Augen, wie es gelang, die Clubs neuzuorganisieren, die brennendsten materiellen Probleme der Vereine zu bewältigen, die Sportausrüstungen zusammenzubringen, die Sportplätze zu erneuern, die Trainingssäle in Ordnung zu bringen, die routinemässigen Wettbewerbler und sich neu meldende zu systematischer Arbeit zusammenzufassen, die Massensportbewegung zu starten, die Fachleute zu vereinen und gar neue zu erziehen bzw. auszubilden.

Der neue Sportgeist gewann immer mehr an Boden: der Betriebssport wurde eingeleitet; in Entwicklung begriffen war die sowjetisch—ungarische Sportfreundschaft und der Amateursport wurde nach der Aufhebung des Professionismus zum Alleinherrscher.

Diese sich auf einer breiten Skala vorstellende Sporttätigkeit symbolisierte bereits die Wiedergeburt Szegeds, die Totalität des neuen Lebens der Stadt.

НАЧАЛО СПОРТИВНОЙ ЖИЗНИ ОСВОБОЖДЁННОГО СЕГЕДА

СЕГФЮ ЛАСЛО — СЁКЕ КАТАЛИН

В первой и во второй частях своей работы авторы на основе источников печати описывают процесс восстановления и реорганизации спортивной жизни Сегеда с первых дней его освобождения до создания спортивных обществ.

В своей работе они прослеживают процесс создания клубов описывают трудности материального обеспечения клубов и восстановления спортивных сооружений, проблемы организации спортивных мероприятий, нахождения специалистов и обучения новых специалистов спорта.

Всё шире и шире распространялся новый спортивный дух: началась спортивная жизнь на предприятиях, положили начало венгеро-советскому спортивному содружеству, ликвидировали профессионализм в спорте.

Спорт стал органической частью новой жизни освобождённого Сегеда.

II. NYELV ÉS IRODALOM

SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGNEVEINK: NYAVALYA

GALGÓCZI LÁSZLÓ

1. 1. Szitokszóvá vált betegségneveink kutatásával már hosszabb ideje foglalkozom. A téma két szempontból is aktuális: egyrészt a társadalom anyagi és szellemi kultúrája történetének, a magyar művelődéstörténet megismeréséhez a szótörténet kutatások még sok újat adhatnak (vö. BENKŐ LÓRÁND: ÁltNyelvTan. VIII. 11—27) másrészt a nyelvi eldurvulás napjainkban aggasztó méreteket ölt.

1. 2. Kutatásaim első eredményeit a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola 1979. évi pályázatára benyújtott Szitokszóvá vált betegségneveink: Fene című dolgozatomban foglaltam össze. A tanulmány régi betegségneveink egyik csoportjának utóéletét vizsgálta, azt, amelynek tagjai az átkozódásban való gyakori használat következtében szitokszóvá váltak. Szitokszóvá válásukat jelentéstartalmuk elhomályosodása tette lehetővé, ez pedig párhuzamosan ment végbe az emberi gondolkodás fejlődésével. A mai nyelvben ezek már csak szövegformulák, ún. nyelvi klisék; állandóságukat eredetük, az átok biztosítja. Szitkozódásokban való használatuk következménye az is, hogy egyes elhomályosodott betegségelnevezéseink nyelvünkben nyomatékosító, a beszélő érzelmeit kifejező funkcióban élnek.

1. 3. Az általános kérdések után csoportosítottam a vizsgálatba vett betegségelnevezéseket, s megállapítottam, hogy egyesek az ellatinosodott, majd mesterségesen és nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből kikoptak, s csak szitokszóként élnek; mások párhuzamosan használatosak itt is, ott is, bár alig valódi terminus technikusként.

2. 1. Jelen munkám — az 1980. évi pályázaton első díjat nyert dolgozat egy részlete — a szitokszóvá vált betegségnevek második csoportját veszi mikroszkóp alá. Ebbe a csoportba a *frász*, a *kórság*, a *nehézség*, a *nyavalya*, a *rossz* tartozik. A csoport tagjainak közös sajátossága, hogy több átokformula — mint a szitkozódó kifejezések elődje — köré csoportosulnak. A legjellemzőbbek a *„törje ki ... "*, *„jöjjön rá ... "*, *„essen belé ... "* szerkezetek. Ezek a szerkezetek a fent említett betegségnevek jelentésére is utalnak: a *„törje ki ... "* formulában 'epilepszia' jelentésűek, a másik kettőben pedig a betegségnevek korábbi általános jelentése őrződött meg: 'valamilyen betegség, kór'. A felsorolt betegségnevek közül most csak a *nyavalya* elnevezés vizsgálati eredményeit mutatom be, mert a 'valamilyen betegség' → 'epilepszia' jelentésváltozás már nagyon korán kimutatható; s tulajdonképpen a *kórság*on kívül, amely hasonló jelentésfejlődést mutat, valamint a jövevényszó *frász* kivételével a többi a *nyavalyá*val alkotott szerkezetből rövidült.

3. 1. A szitokszóvá vált betegségnevek 'epilepszia' jelentésű csoportjának talán a leggazdagabb jelentésárnyalatú tagja a *nyavalya*. CZUCZOR—FOGARASI szótára szerint

„Azon szók közé tartozik, melynek értelme korszakról korszakra változott" (IV. 893). Próbáljuk meg most nyomon követni a szó jelentésfejlődését!

3. 2. A *nyavalya* szó első előfordulása — írásban — a XIII. század elejére tehető. Az OklSz. megkérdőjelezett adatában személynévként fordul elő: 1211 ? „Iovbagiones hii sunt Mortunus ... Reze Salben *Neuualeh*", s ebben a szerepben egészen a XIV. század közepéig van adatunk (l. TESz. II. 1038). A XIV. század első felében bukkan fel a szó mint köznév: JókK.: 129: „teſteknek *nauolyaokert* keluala koldolnyok" (TESz.): pro necessitate corporis opertebat eos mendicare" (NySz.). A latin alapján megállapítható, hogy a szó jelentése a XIV. század második felében 'ínség, szűkölködés, szükséglet' volt. A TESz. így foglalja össze a szó eredetét: „Szláv eredetű vö: óe. szl. *nevol'a* 'kényszerűség, szükség' (Sad. Aitz. 68), *nevol'ejǫ* 'akarat ellen való, kényszerű' (uo.); szb.-hv. *nevol'ja* 'szükség, ínség, balsors, baj' (RistKan. 522); szln. *nevolja* 'ellenszenv, kedvetlenség, rosszkedv, kellemetlenség' (Sprav. 490); szlk.: *nevol'a* 'a szabadság hiánya; nyomor, baj' (SISJ. 2: 367), N., R. 'vonakodás, rosszkedv, ízetlenség'. (Hvozdzik 657., Bermolak 2: 1735); N. *nevol'a* 'szolgaság' (Kálal 381); or.: неволя, 'a szabadság hiánya, függő viszony, alárendeltség' (Dal² 2: 506), R. 'kényszerűség' (Sreznevskij 2: 362); megfelelők más szláv nyelvekben is. A szláv szó az 'akarat' jelentésű *volja* főnévnek a *ne* tagadószóval összetett alakja, tulajdonképpeni jelentése tehát 'nem akarás' vagy 'nem akart dolog' volt." (II; 1038). KNIEZSA szerint (SzlJSz² I: 356) a szó „nem a legrégebbi 'invuluntárie' hanem a jóval későbbi, de már a XI. századtól kimutatható 'necessitas' jelentésben jött át." E jelentéssel szerepel a szó a JókK.-ban, s e jelentést más kódexek is megőrizték: MünchK. 225: „ʒègen ǫʒueg mēdenectǫl kic è2eʒtet tec a· gaʒoſilanciomban tǫbet è2èʒtettec me2t mēden abbol è2èʒtettec mel'l'el bǫuǫlkottec de mēd ǫ *naualaibol* mèdeneket mel'l'èket vallott è2èʒtettè mēd ǫ elètet"; BirkK.: l'a: Az es kinek *naualaia* volna vala houa mēni" (CodHung V; 56).

Ebből a jelentésből fejlődött ki a 'kellemetlenség, baj, nehézség' jelentés: BécsiK. 279: „a· nap haragnac napia Hiuſagnac ч *naualanec* napia"; SermDom: II. 760: in eis nulla erit miseria semÿ *naualÿa* nem leʒen"; DomK. 9: „Ew maganak gewhti vala egyebeknek *nevolyajokot*" (NySz.); VirgK. 91: Az zentek minden bozzusagot es sok egeb *nyaualyakath* zenuetek" (NySz); Pesti: Fab. 43: Kÿnek *nÿaualaÿa* mÿkor ielen wagÿon Meg laſſa hogÿ arra maſÿkat ne aggion De inkab gödolÿa bekeuel mÿnt maragÿon"; Helt. Bibl. I. c: E vigasztal meg minket a mi munkankba es *nyaualyankba* e földen" (NySz.); Balassi: Krusit Ilona nevére „Nem tudok már mit tenni, hova fogjam fejemet, Mert sok *nyavalya* után új kín gyötör most engemet;" (ÖV; 20); C.: *aerumna: nayaualya,* nyomorusag; affectus: *Nyaualya*ba esőt, nyomorusagba iutot; *calamitas: Nyaualya,* Nyomorusag; *miseria: Szegensegts* (!); *niauala,* niomorusag" (MELICH: 8, 9., 32, 202); MA.: *miseria* (NySz.); PP.: *müde, wiederwärtigkeit, elend* (NySz.).

3. 3. A 'baj, kellemetlenség, nehézség' jelentésből érintkezésen alapuló névátvitellel viszonylag korán kialakult nyavalya szavunk 'betegség' jelentése. A jelentésváltozás okát nagyon helyesen állapítja meg CZUCZOR—FOGARASI szótára: „...a nyavalya első eredeti értelme szűkölködés, vagyontalanság. Mivel pedig a szűkölködéssel karöltve szokott járni a nyomorúság: innen szélesebb, átvitt értelemben jelenteni kezdett nyomorú állapotot is, ez volt a történet szerint kifolyó második jelentése. Végre minthogy a nyomorú állapot a testet, mind a lelket elgyengíti, gyakran beteggé teszi, harmadik, még újabb közvetett értelme kórság, betegség." (IV. 893).

A nyelvtörténeti adatok vallomása szerint a 'betegség' jelentés a XV. századtól mutatható ki: „AporK. 43: *n'aual'a* 'betegség, Krankheit'" (TESz. II. 1038).

Számosabb adat csak a XVI. század bólidézhető: Murm.: 957: Scrophula: Nylue allat valo *naualia;* MindszDiár: 19: „Urunknak *nyavalyája* ezekközben mindinkább terhesedvén, vége is lévén az tordai gyűlésnek" (vö. u. o. 31: „Egy jól értesült kortárs szerint János királyt július 14-én szélütés érte;). OrvK. 48: „Ritka és ʒokatlan ÿollehet eʒ beteg ſég de feolętte erős *Nÿavalÿa,* kÿ el wegre vgÿan igen hamar Megh is Eolÿ aʒ Emberth."; Born.: ÖrdK. 33; „...köszvény, fájdalom, kelevény kioszoljon, kiromoljon hetvenhétféle *nyavalya* az emberből."; C. 205: „*morbus* betegség, *niaualia*" PP.: PaxC.: A melynek, abban a tüdőnek és a szűnek *nyavalyái.*" (CSAPODI: Nyr. XI. 244); 1727: Kinek a laba felsugorodik, ágyéka is fáj s dereka is, nem mindenkor köszvény az a *nyavalya*" (Ethn. III. 61).

A *nyavalya* szó a XVII. századtól számos betegség neveként szerepel, legtöbbször jelzővel, ami a betegség természetére utal. A NySz. anyagát figyelembe véve ilyen elnevezésekkel találkozunk: *asszonyi havas-nyavalya, dögös nyavalya, mirigyes nyavalya, sári-nyavalya, fene nyavalya* stb.

A szónak az általánosabb 'betegség' jelentése máig is megőrződött: 1727: „Minden *belső nyavalya* ellen, szü nádra, és méh nádra ellen..." (Ethn. III., 61); Kazinczy: FogsN. 62: „Szabó László *venereus* (szifilitikus) *nyavalyát* vive fogságába, s azt még orvosinak megvallani átallotta, nem merte;"; 1854:: „... a korcsmába tartózkodó 4 nőszemély *bujasenyves nyavalyában* sinylődik." (Kiss: Szegemb. 576); Ballagi II. 339: „ált. *a. m. kór, betegség*"; Ady: ÖN. 692: „Testükbe költözött a szerelem pestises ördöge. Betegek, gyalázatosan betegek mind a ketten ... A *nyavalyát* bármelyikünk könnyen szerezhette." (A Bogh-birtok sorsa); Kodolányi: PünkDár.: 31: „Biza, biza — sóhajtott Vácziné — De hát accsak csuda, hogy mejen gyakori ez a *nyavalya* (a heptika)." (Sötétség); Déry: BefMon. II. 352: „...ha burzsuj volnék ezzel a *nyavalyá*val gyenge húsomba már rég meghaltam volna."; 1937: „Egyszer Vécs falu csürhéjébe ütött bele a *nyavalya;* az egész mind megveszett (Eth. XLVIII., 222); Kiss: VásH. 136: „Mocsaras helyen harmadnapos hideglelést kapnak, tele lesznek *nyavalyá*val;", 560: „— Hányféle betegséget tud? — Negyvenkilenc a *nyavalya* — feleli nagy határozottsággal.", 451: „...ha nyilallik vagy beleáll a *nyavalya* a kicsibe akkor a hasára kötik a jegykendőt"; Balassa: „Ma inkább csak betegség, kórság; vmilyen *nyavalyá*ban szenved"; Darvas: Harangos k. 348: „Nézd meg az anyádat! Olyan mintha valami *nyavalya* verte volna le a lábáról."; Szűcs: PusztK. 52: „Hosszasan betegeskedő állat, amelyiknek testét átaljárta mán a *nyavalya,* ha elhull, a kutyáé."; Veres: Balogh cs. II. 405: „...van neki egy nem szegénynek való *nyavalyá*ja..."; ÉrtSz.: „Főleg belső kór, betegség. Valami *nyavalya* bántja.".

Az adatokból kiolvasható, hogy a köznyelv megőrizte szinte napjainkig a XV. században keletkezett jelentést. Bár az ÉrtSz. minősítése szerint: országszerte ismert, népies stílusban használatos a szó e jelentésben.

Ezek után nézzük meg a nyelvjárási adatok vallomását! „Hát bennetöket nem látogatott meg a rossz szerencse? — a mi disznaink vótak, mind edöglöttek; valami *rossz nyavala* gyött ráik." (Nyr. II., 323); SzamSz. I., 65: „Ne ugrál kinn ijeny nyakou con, mē be· lèd áll a *nyava:ja*", Az ap:ja valami *nyavaját* kapott a bányá:ba"; OrmSz. 399: „Micsoda *nyavaja* löhet-e?", „Beleesött abba is a *nyavaja.*"; SzegSz. I. 208: „Mögáll a *nyavalya* (=megszűnik a betegség)."; Felsőőri Tsz.: „Csak föröddzs *ua*bba e hidek Pinkába, majd összészédz valami *nyavajját!*" (129).

Az adatokból kihámozható, hogy a 'betegség' jelentésű *nyavalya* rájön az emberre, beleesik, bele áll az emberbe. Ezek a szerkezetek magyarázzák a szitkozódássá vált átokformulát: *„Gyüjjön rád a nyavalya!", „Essen beléd a nyavalya!" „Álljon beléd a nyavalya!".*

3. 4. A 'betegség' jelentésű *nyavalya* a XVII. század közepétől jelzős szerkezetekben vagy pusztán önmagában igen gyakran társul a *ront, kiront, tör* igékkel, illetve összetett szót alkot ezek *-ás, -és* képzős derivátumával: PP. PaxC. 21: „Mihelyt a *nyavalya* valakit *ki* akar *ront*ani" (NySz); „Ha kit gyakran *nagy nyavalya ront.*" (M-Kossa 16); Felv. SchSal. 28: „A viola, mongyák, meggyógyít *nyavalya rontás*ból." (NySz.); Bessenyei: Holmi: „Egy ember a másikat hirtelen hátulrul megkerült, megkapja setétben hirtelen, amaz megretten, *kitöri a nehéz nyavalya,* megbolondul és soha többet eszére nem jön." (SzGy. V. 1. 138).

A mondatok *nyavalya* szóval alkotott szerkezeteiből — amelyek az epilepsziára utalnak — alakultak ki az 'epilepszia' jelentésű, elő- vagy utótagjukban a *nyavalya* szót tartalmazó összetételek, mint pl. a *nagy nyavalya:* 1677: (Széljegyzet a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának egy könyvében »Gabuncius: De comitale morbo libri III. Venetiis 1561.«): A Székeljek *nagy nyaualia*nak hyak "(Nyr. XXXIII. 517); a *nyavalyakirontás:* PP. PaxC. 16: „A kórság vagy *nyavalya-kirontás* a főnek nyavalyái közé számláltatik." (NySz.)" a *nyavalyakitörés:* PPB. 1.: Kórság, *nyavalyakitörés:* epilepszia; (NySz).; valamint a *nyavalyatörés* (MÁRTON: Lex., CzF. BALLAGI, BARTS, BALASSA), a *nehéznyavalya*) (MÁRTON, BARTS, BALASSA; sőt: Com. Jan. 59: „Nehézség törés, *nyavalya,* kórság törés: morbus caducus." (NySz.), és így BALLAGInál is. Ez utóbbi alak azonban elszigetelt marad: az 'epilepszia' jelentés így nem mutatható ki sehol, kivéve a *töri, rázza, járja a nyavalya* szerkezeteket. De itt az egész szerkezet jelentéséből következik az 'epilepszia' értelem, illetve az *-s* képzős *nyavalyás* származék egyik jelentése 'epilepsziában szenvedő': „Eleget toróbála, hogy ingömöt még jobban megbosszoncson, erösö hanyavetötte magát, a fejévê fődindulást csinyát, de biz én egy egy mákszömet se mordutam neki, csak néztem a *nyavalyás*t." (Nyr. IV., 81); Tömörkény: Infanterist Csupak: „Csupak úr átváltozott *nyavalyatörőssé* ... Az orvos belegyőződött, hogy valóságos *nyavalyás* ez az ember." (A tengeri város 149—50).

A népnyelv a fentebb felsorolt 'epilepszia' jelentésű, a *nyavalya* szóval összetett szavak közül jónéhányat megőrzött. Így például a *nehéznyavalyát:* „Ha a gyereket a *nehéznyavalya* töri, a betegség alatt rajta levő ingét egy keresztre kell csavarni." (Nyr, VI. 81); „Törjön ki a *nehéz-nyavalya* " (Nyr. VI. 41); „Hogy a *ne · héz-nyavaja* jöj:jö rád!" (SzamSz. II. 155) — az adatok vallomása szerint a magyar nyelvterület északkeleti részén. A székelyeknél a *nagynyavalya* jelenti az 'epilepsziá'-t: „Hogy a *nagy-nyavalya* roncson ki!" (Nyr. XXXIII. 517), de él a *nyavalya-rontás* (MTSz.) is. Szegeden és környékén a *rossznyavalya* (KÁLMÁNY: Szeged népe III. 158); „Hát a *rossznyavalyára* tud-e (orvosságot)? — A kezem alatt mán három nyavalyajárós fölépült : Az égi tüzes szentökhöz köll könyörögni, hogy tisztítsák mög a habtul szögényöknek a száját." (Kiss: SzegEmb. 560).

De a legáltalánosabb az 'epilepszia' jelentésre a *nyavalyatörés:* SzamSz., OrmSz.; SzegSz.: „*Nyavalyatörés:* A nyavalyatörésről azt hiszik, hogy az ördög vagy boszorkány csigázza. (Kov. 364)." Az ÉkSz. szerint ez ma már csak népies stílusban él 'epilepszia' jelentéssel: „Csupak úr ... a legközelebbi csütörtöki napon este hat órakor hanyatvágta magát, verte fejét, kezét, lábát kíméletlenül a padlóhoz, vonaglott, túrta a tajtékot a lábán száján, hogy azt rettenetes volt nézni. Csupak úr átváltozott *nyavalyatörőssé*" (Tömörkény: TengVár. 149); „...a nagyapjuknak azt ajánlotta egyszer egy javasasszony, hogy ezzel el tudnák riasztani a családban állandóan öröklődő *nyavalyatörést.* (Darvas: Harangos kút 311); „Ha valakivel kezet fog éppen csak felnyújtja a kezét, mint valami rongyot, s az illető nem tudja, hogy *nyavalyatörős*-e vagy csak ilyen természetű" (Szabó: Talpalatnyi f. I. 60).

3. 5. A *nyavalya* szó jelentéseinek történetét megvizsgáltuk. Összefoglalásul talán

a következők emelhetők ki: A szláv eredetű szó 'ínség, szűkölködés, szükséglet' jelentéssel került át a magyar nyelvbe. Ebből a XV. század közepére kifejlődött a 'baj, nehézség' jelentés, s érintkezésen alapuló névátvitellel jelenteni kezdi a 'betegség' fogalmat is, ennek megléte mai nyelvünkből is kimutatható. A *nyavalya* szó a betegségek eredetéről vallott néphitet megőrző *„bele esik, rá jön a nyavalya"*, illetve a betegség természetére vonatkozó *„töri, kitöri, rontja, kirontja a (nagy-, nehéz-) nyavalya"* szerkezetekben él. Az utóbbiak az epilepsziás betegségekre vonatkoznak, így e szerkezetek jelentését magukba sűrítő *nyavalyakirontás, nyavalyarontás, nyavalyakitörés, nyavalyatörés* szavaink felveszik az 'epilepszia' jelentést, hasonlóan a *nehéznyavalya, nagynyavalya* is. Ezekből az összetételekből önállósul a *nyavalya* 'epilepszia' szavunk, de nem válik általánossá, csak egyes nyelvjárásokban él.

3. 6. A szitokszóvá válásban a 'betegség' jelentésű *nyavalya* mellett részt vesznek a szóval alkotott 'epilepszia' értelmű szerkezetek is.

A szitkozódó, érzelmi felindulást jelző kifejezések a XVI—XVIII. századi átokformulák maradványai, azok legyöngülésével keletkeztek. Az átokformula meglétét néphagyományunk — a szájhagyomány segítségével — az ún. átokdalokban őrizte meg: „Nem átkozlak rózsám, nem szokásom: de a mosdóvized vérré váljon, a *nyavalya* holtig *törjön-rázzon!* Száradj, szikkadj, lohadj, dagadj, ahol most ülsz oda ragadj!" (Ethn. XXXVIII. 248); „...a bodrogköziek sokszor elmondták a híres átkot: ... Szántsa fel Plutó, vesse be Drómó! Teremjék bodzát, labodát, Rossz *nehéznyavalyát* " (Balassa: LápFalv. 224—5).

Az átokformulát folytató szitkozódó kifejezések megléte már a XVIII. század végéről kimutatható: Bessenyei: Holmi: „A *nehéz nyavalya* tudna ezekből a sárkány szavakból okoskodni, csaknem kiejtem a számon a nyelvemet, ha mondani akarom őket." (SzövGy. II. 1., 86), majd írásos följegyzések a XIX. század második feléből vannak bővebben: „... a mút tavasszê én is aszt az ármozott rosz kőket, a Gyancsi gyereket előküttem az iskolába, — *a nyavala törje fő!* êment a döhös kigyu rakottlásba pityer feczket keresnyi ..." (Nyr. I., 421); *„Törje ki a nyavolya* tetvessit, kévánom, hogy kerüjjön nemsokára Szamosújvárra!" (Nyr. V., 82); „No, ögyél, még te mersz beszélni te kecske-béka, hogy a *nyári nyavalya bujjék beléd* " (Nyr. V., 221); „Eccer hát láttya, hogy a kutyájok is att van vele. Jaj hagy *a nagy nyavalya rancsan ki,* de mingyár, ha te lesködni jüssz, hogy asztanán árulkodhass asszanyadnak." (Nyr. XXXII., 50).

Számos példa idézhető még a Magyar Nyelvőr első évtizedeinek számaiból. A felgyűjtött ilyen természetű anyag — s ez nagyon lényeges — szitkozódások, káromkodások címszó alatt szerepel; ez mutatja, hogy legkésőbb a XIX. század közepére a korábban átokformulában szereplő szavak, szószerkezetek jelentéstartalma elhomályosodott, csak indulatot jelző funkciójuk maradt meg.

3. 7. A szó mai — XX. századi — jelentéseit figyelembe véve megállapítható, hogy a *nyavalya* szóval alakult kifejezések elsősorban a szitkozódások kedvelt szavai. A nyelvjárási adatokból igen szép példatárat lehetne összeállítani, de most csak néhány példa álljon itt: „So. se e·melgezsd, *tör·je ki a nyavaja!* Héc·cer a *nyavaja! A nyavaja verjen ki!* Hogy a *nagy nyavaja ron:csa ki! A nehézséges nyavaja jöj: jő rá!"* (SzamSz.); *Törje ki a nyavaja! A nehézségős nyavaja törje ki!"* (SzegSz.).

A mindennapi nyelvhasználatot is bemutató szépirodalmi alkotások nyelvében elsősorban indulatos beszédhelyzetben mutatható ki: „Fogja a botját és ballag, amerre a kutyája futott. A kutya azonban messze lefut a legelőn a falu felé. — *A nyavalya törje ki* azt a sündisznót! — káromkodik András." (Gárdonyi: Az én falum 75); — Hogyan? Kik rabolták ki? — Már alighanem a Györe Pista vót, *a nyavalya törje ki* a bitangját, ez is az ü munkája ..." (Kodolányi: PünkDár. 315); „— Mi kell? Nincs

több bor! Megállj Móricz, *a nyavalya törjön ki*, ezt megkeserülöd! — rázta az öklét ura orra alá." (Szabó: Emberek 81), „— Azt hiszed, egy prolinak van ideje azon gondolkodni, hogy jól vagy rosszul aludt-e az éjjel? *A nyavalya essék* az ilyen ideges emberekbe!" (Déry: BefM. II. 365); „Mire Erzsi néni visszatér ki van nyalva a vályú. Hogy *a nyavalya törjön ki!* — támad a kutyájára és hozzávágja a söprűnyelet." (Veres: Gyepsor 42); „Nyugodtnak lenni ráérek a temetőben, hogy a *nyavalya vigyen el* minden férfit! — Az ajtó akkorát dörrent mögötte, hogy a két kislány forgolódni kezdett az ágyban." (Déry: Felelet II. 19).

3. 8. A szitkozódó formulából — annak indulatjelölő szerepét megőrizve — kialakult a *nyavalya* egyéb jelentése is, így például jelezheti a tehetetlenségből adódó bosszúságot: „... a rablókat mindenképpen a törvény kezére kell játszani. Apám nem sokat gondolkozott szavaimon, hanem így szólt: — Hagyd a *nyavajá*ba, ne avassuk az urak dolgába magunkat!" (Tamási: Ábel 211).

Indulattól fűtött beszédben, bosszankodásról árulkodó beszédhelyzetben állhat a szó 'izé' jelentéssel, valaminek a pontos megnevezése helyett: „... de a fajzom êpusztut az istenadta! kács vót az eggyik lába, behozom az ürögbű a kis fejszét, hogy megigazítom; hát min kóllogatom eccer csak en naot rastant, osztan êtörött a pehes *nyavala*..." (Nyr. I., 422); „— Itthon se vót az uram, fél esztendeig vót a beregi erdőn. Alig tudtam lehazudni a bajt ... Tudta a vén *nyavalya*, de nem is nézett azóta a szemembe." (Móricz: Elb. 1 1900—1914. 367); „Hát akkor fizesd ki magad a drága koporsót, papot, kántort s egyéb *nyavalyát*" (Tamási: ÖsszN. I., 353).

A szó elhomályosult jelentéstartalma lehetővé teszi, hogy indulatos beszédben nyomatékosító elemként vegyen részt. Jelezheti a kérdés indulatos voltát mint nyomósító elem: „*Mi* a *nyavajá*cs csinátok evvel a dugóuval?" (SzamSz.); „*Hun a nyavalyába* vagy?" (SzegSz.), „— Hja, én mán túl vagyok barátocskám az olyan szamárságokon, amiket az ilyen ifjú urak idealizmusnak, *mi a nyavalyának* neveznek." (Móricz: Elb. 1900—1914. 620); „A legénykе lassú mozdulattal körülnéz ... Majd a fajankóhoz lépik, és füle tövét megvakarja: — Hát-e *mi a nagy nyavalya?*" (Tamási: ÖsszN. I. 257). Nyomósíthat a nyavalya felszólítást is: „Eriggy innen a *nya: vajába!*" (SzamSz.); „Miklós melléje telepedett a szalmazsákra és ittak. Krisanné dühösen szólt rájuk: — Hagyjátok a *nyavalyába* az ivást!" (Nagy: Nincs m. 59); „Kicsoda maga? — Detektív. — felelte amaz. — Na, menjen a *nyavalyába!*" (Nagy: i. m. 77).

Lehet a szó nyomósító elem hasonlatban: „Egy hónap alatt, december 21-től január 21-ig felépült a fahíd ... és megkezdődött a kipróbálás. Először egy üres mozdony ment végig rajta öt kilométerrel. Recsegett minden, *mint a hét nyavalya*, de kiállta..." (Kortárs 1976. okt. 1547).

Jelzőként használva a jelzett szó jelentését nyomatékosítja: „Az ám, neköm van jó egészségöm? azt csak én érzöm! Nincs énbennem egy porcika sem, ami ne fájna. De hát a sok *nyavalya küzködés*be ezt nám föl se rovom, egye meg a fene!" (Kiss: SzegEmb. 504).

Felhasználható a *nyavalya* szó indulatos tagadás kifejezésére: „*A nyavalya* látott ilyet!" (SzegSz.); „A fiatalember a gyerek arcába nézett: — Tehát maga azt hitte, hogy én egy elvtársa vagyok? — Hitte a *nyavalya* — mondta Péter gonoszul, magából kikelve." (Déry: BefM. II., 350). Erőteljesen tagadó mondatokban kialakult a *nyavalya* 'dehogy' jelentése is: „Vout ké·si? Vout ne:ki, *ne·héznyavalya!*; Hát·osz nem·bánta meg az ujj asszõ hoty hozzámennt az urá·hoz? Nem·, *nyava·ját!* Megbánta a: mán." (SzamSz.); „Most nem virrad! Virrad a *nagy nyavalyát!* A szeplőtlen Boldogasszony szeme nyílik ki lassan, és onnét sarjadzik a fény." (Tamási: ÖsszN. II., 250); „Felakasztotta magát, vagy mi a fene. Most mán a kérvény mellé kerül a csizmája. De ugyan, nincs is annak csizmája. Van neki *nyavalyatörés* —

legyintett gúnyosan." (Szabó: Emberek. 326); „— Hogy mondod? Hogy fiataloknak való a szerelöm? *A nyavalya!* Úgy szokták mondani: a fiataloknak fele könyere, az öregöt a fene majd mögöszi érte." (Kiss: SzegEmb. 477).

4. A *nyavalya* szó jelentésfejlődését áttekintettük. Láttuk, hogy a szláv eredetű szó az eredeti 'ínség, szűkölködés, szükséglet' jelentéséből a magyarban 'betegség' fejlődött, majd e mellett kialakult az 'epilepszia' jelentés is. Általános, illetve speciális betegségnévként való használata lehetővé tette, hogy a kimondott szó varázserején alapuló átkokban szerepelhessen. Az átok hatásába vetett hit csökkenése, valamint az a tény, hogy a természettudományos nyelvújítás hatására az említett jelentésekben a köznyelvből kiavult, elősegítette jelentéstartalma elhomályosodását, és így a *nyavalya* szitokszóvá vált. Indulatos beszédhelyzetben való gyakori használatából pedig kifejlődött e szavunk kérdést, felszólítást, tagadást nyomatékosító funkciója is.

Természetesen számolhatunk még a szitokszóként való használat mellett más jelentésárnyalattal is, például a *nyavalya* 'betegség' jelentésből kifejlődött a 'baj, nehézség, kínos tulajdonság' a *töri a nyavalya* szerkezet felvette a 'bolondul valakiért', illetve a 'bosszúságot okozva megy' jelentést, de ezek vizsgálata most elmaradhatott, hisz célom a szitokszóvá válás útjának megvilágítása volt.

A példaanyagot szolgáltató források:

A Murmelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból. Budapest, 1896.
A Müncheni-kódex 1466-ból. Codices Hungarici VII. Budapest, 1971.
ADY ENDRE: Összes novellái. Szépirodalmi Kk. 1961.
BALLAGI MÓR: A magyar nyelv teljes szótára I—II. Budapest, 1868—1873.
BALASSA IVÁN: Lápok, falvak, emberek. Budapest, 1975.
BALASSA JÓZSEF: A magyar nyelv szótára I—II. Budapest, 1940.
BALASSI BÁLINT: Összes versei. Magyar Helikon Kk., 1974.
BARTS JÓZSEF: Orvos-gyógyszerészeti műszótár. Budapest, 1884.
BÉCSI KÓDEX. Új nyelvemléktár I. Budapest, 1916.
BIRK-KÓDEX. Codices Hungarici V. Budapest, 1960.
Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Budapest, 1912.
DARVAS JÓZSEF: Harangos kút. Dante Kk., é. n.
DÉRY TIBOR: A befejezetlen mondat I—II. 5. kiadás. Szépirodalmi Kk., é. n.
DÉRY TIBOR: Felelet I—II. 4. kiadás. Szépirodalmi Kk., 1965.
GÁRDONYI GÉZA: Az én falum I. Dante Kk., é. n.
KAZINCZY FERENC: Fogságom naplója. Szépirodalmi Kk. 1951.
KISS LAJOS: A szegény emberek élete. Budapest, 1955.
KISS LAJOS: Vásárhelyi hétköznapok. Budapest, 1958.
KODOLÁNYI JÁNOS: Pünkösdi dáridó. Magvető Kk., 1973.
KOSSA GYULA DR.: Régi magyar betegségnevek. Budapest, 1907.
Mindszenti Gábor diáriuma az öreg János király haláláról. Budapest, 1977.
MÓRA FERENC: Véreim, parasztjaim. Szépirodalmi Kk. 1958.
MÓRICZ ZSIGMOND: Elbeszélések 1900—1914. Szépirodalmi Kk., 1964.
NAGY ISTVÁN: Nincs megállás. Nyugat Kk., é. n.
PESTI GÁBOR: Ezopus fabulái. Budapest, 1950. (Fakszimile)
Sermones Dominicales I—II. Budapest, 1910.
SZABÓ PÁL: Emberek. Szépirodalmi Kk., 1962.
SZABÓ PÁL: Kánikula Magvető Kk., 1970.
SZABÓ PÁL: Talpalatnyi föld I—II. Szépirodalmi Kk. 1957.
SZŰCS SÁNDOR: Pusztai krónika. Budapest, é. n.
TAMÁSI ÁRON: Ábel a rengetegben. Szépirodalmi Kk. 1957.
TAMÁSI ÁRON: Összes novellái I—II. Szépirodalmi Kk. 1979.
XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: A tengeri város. Szépirodalmi Kk. 1956.
TÖMÖRKÉNY ISTVÁN válogatott elbeszélései. Szépirodalmi Kk. 1960.
VERES PÉTER: A Balogh család története I—III. 6. kiadás. Szépirodalmi Kk. — Magvető Kk. é. n.
VERES PÉTER: Gyepsor. Athenaeum Kk. é. n.

UNSERE ZU SCHIMPFWÖRTERN GEWORDENEN KRANKHEITSNAMEN NYAVALYA (=KRANKHEIT, ÜBEL, ELEND, NOT)

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Es wird die Bedeutungsgeschichte, die Sematik des Wortes 'Nyavalya' untersucht, wobei der Verfasser zu der Feststellung kommt, das aus dem ursprünglich slavischen Wort mit der Bedeutung 'Not' Notlage, Entbehrung, Mangel' im Ungarischen die Bedeutung 'Krankheit' später dann auch die Bedeutung 'Epilepsie', hervorgegangen ist. Sein Gebrauch als allgemeine bzw. spezielle Krankheitsbezeichnung ermöglichte es, dass das ausgesprochene Wort in auf Zauberkräften beruhenden Flüchen vorkommen kann. Das Nachlassen des Glaubens an die Wirksamkeit des Fluches, sowie der Umstand, dass auf den Einfluss der naturwissenschaftlichen Spracherneuerung dieses Wort in den erwähnten Bedeutungen aus der Umgangssprache veraltete, begünstigten das Verblassen seines Bedeutungsinhaltes, und so wurde das Wort 'Nyavalya' (Elend usw.) zu einem Schimpfwort. Aus seiner Anwendung in heftigen, jähzornigen Sprechsituationen hat sich dann seine betonende Funktion bei Fragen, Befehlen bzw. Aufforderungen und Verneinungen entwickelt.

ВЕНГЕРСКИЕ НАЗВАНИЯ НЕКОТОРЫХ БОЛЕЗНЕЙ ПРЕВРАТИВШИХСЯ В РУГАТЕЛЬСТВА: NYAVALYA

ГАЛГОЦИ ЛАСЛО

Автор в своей работе исследует этимологию венгерского слова „*nyavalya*". Автор приходит к выводу, что это слово славянского происхождения и оно первоначально обозначало „inség, szűkölködés, szükséglet" (толог, нужда, потребность). А позже это слово в венгерском языке приобрело значение „betegség" (болезнь), а затем „epilepszia" (эпилепсия).

Его употребление в качестве общего и специального названия болезней способствовало его употреблению в составе проклинаний и ругательств, основанных на суеверий о магической силе слов. В результате исчезновения суеверий и естественнонаучных открытий в этом значении оно устарело, и это способствовало забвению его значения и превращению его в ругательство. А в определённых речевых ситуациях это слово приобрело новое значение усиления побуждения, вопроса и отрицания.

METSZÉSPONTOK A KEZDŐ ÉS A SZEMELFAKTÍV OROSZ IGÉK LEXIKAI ÉS GRAMMATIKAI JELENTÉSEIBEN

KRÉKITS JÓZSEF

JUHÁSZ JÓZSEF az orosz kezdő igék lexikai jelentését elemezve, helyesen állapítja meg, hogy a kezdő igék szemantikájában két tényező veendő figyelembe: 1. a cselekvés bekövetkezésének, beállásának a momentuma és ennek 2. folytatása, a „folyamat". [1] Tulajdonképpeni ingresszív akcióminőségről valóban csak e két jelentésmozzanat figyelembevételével beszélhetünk. JUHÁSZ József ezt a két — természetesen számára sem egyenrangú — jelentésmozzanatot a kezdő igék vonatkozásában kötelezőnek tartja és kijelenti, hogy a kezdő igék sohasem («ни в коем случае») fejezhetnek ki momentán, pillanatnyi cselekvést. [2] Ebben a kérdésben kénytelen vagyok ellentmondani JUHÁSZ JÓZSEFnek, mert a nyelvi tények és a nyelvtörténeti kutatások arra engednek következtetni, hogy a kezdő igék a szláv nyelvekben valóban képesek momentán, pontosabban hirtelen beálló befejezettséget is jelölni.

Lássuk, mi a véleménye erről a kérdésről más aspektológusoknak. AGRELL a következőket írja monográfikus jellegű könyvében: „Zwei Bedeutungsfunktionen: momentanes Ingressivum und momentanes Perfektivum wechseln bei demselben Kompositum: zaryczeć (закричать — K. J.) z. B. mom. pf. (=ein einmaliges Schreien, worauf alles still ist) oder mom. ingr. (=ein einmaliger Schrei, worauf noch mehrere Schreie folgen" [3]. D. GRUBOR sem tartja kötelezőnek a beállt perfektív cselekvés folytatását: «Обично се започета радња наставља, али то није облигатно». [4] Tudvalevő, hogy a multiplikatív alapigék képesek mind tagolt, mind pedig tagolatlan cselekvést kifejezni. Nézzük meg, hogy értelmezi a kitűnő orosz lexikológus, OZSEGOV a szótárjában a кричать multiplikatív alapigéből képzett закричать igét: «1. Крикнуть, издать крик. Закричать от боли. 2. Начать кричать. Закричали ура». [5] Érdekes módon OZSEGOV a szemelfaktív jelentést az első helyre teszi. OZSEGOVnak ez a lexikológiai eljárása különös módon megerősíti AGRELLnek azt a feltevését, mely szerint a kezdő igék eredetileg momentán, szemelfaktív jelentésfunkciót töltöttek be és csak a későbbiek során fejlesztették ki a kezdő jelentést: „Die mom. pf. Bedeutungsfunktion ist naturlich die urspünglichste". [6] ULJANOV felfogása ebben a kérdésben tökéletesen megerősíti AGRELL feltevését: «Аористы, образуемые от основ ингрессивных, обозначают наступление признака в момент следующий или предшествующий другому в прошедшем времени: поэтому в старославянском при изучении фактов, последовательно возникавших друг за другом в прошедшем времени, очень употребительны аористы, образуемые именно от основ ингрессивных.»[7] Uljanov szerint a *za-* és a *pro-* igekötős ingresszív igék rövid ideig tartó totális cselekvés bekövetkezését jelölik: «обозначают недлительное целое время признака как наступающее». [8] Uljanov az egymásra következő aorisztoszi momentán és szemelfaktív cselekvéseket nevezi ingresszívnek, mint amilye-

nek a замолкнуть, замолчать, проблеснуть, проблестеть és a заблестеть igék. [9] MASZLOV a szláv aspektusrendszer keletkezéséről szóló tanulmányában kifejti, hogy eredetileg kezdő jelentése csak a *въz-* igekötőnek volt, hogy a *za-* és a *pro-* igekötők a dialektusok differenciálódása időszakában fejlesztették ki a kezdő jelentést. [10] Kiegészítésképpen megjegyzendő, hogy amíg a szerb-horvát nyelvben pl. mind a két igekötő (*za-* és a *pro-*) kifejlesztette a kezdő jelentést, az oroszban kettőjük közül csak a *za-* igekötő; a *pro-* megőrizte eredeti szemelfaktív jelentését. Disztinkcióm szerint a kezdő igék alapjelentése („Grundbedeutung") két jelentésmozzanatot tételez fel: a cselekvés perfektív szakaszát, a cselekvés bekövetkezésének a momentumát és az ezt követő utófolyamatot, amely a kezdő cselekvés imperfektív, periferikus szakaszát képezi. [11] Az alapjelentés a kezdő igék esetében megegyezik a főjelentéssel („Hauptbedeutung"). Például, egy és ugyanazon multiplikatív alapigéből képzett *za*-igekötős ige jelölheti a perfektív cselekvés folyamatba lépésének a *momentumát*, az ingresszív cselekvés hirtelen beálló kezdeti fázisát, melyet követ az *utófolyamat* (a posztdurativitás vagy a posztfrekventativitás) képzete, és jelölhet momentán-szemelfaktív perfektiv cselekvést, hirtelen beálló befejezettséget a folytatás képzete nélkül. A szemelfaktív cselekvés azonos lehet a momentán cselekvéssel, de lehet annál hosszabb tartamú is: rövid ideig tartó, egyszeri, monotemporális cselekvést is rögzíthet. JUHÁSZ JÓZSEF gondolatébresztő tanulmányában, hacsak zárójelben is, de felveti, hogy a крикнуть szemefaktív ige jelentése vonatkozhat viszonylag hosszabb terjedelmű nyilatkozatra is, mint pl.: «— О да, я помню. Мне не нужно напоминать. Вся жизнь — вот она как на ладони. Есть чем полюбоваться! — Он *крикнул* это вслух надорванным голосом.» (Гаршин). JUHÁSZ ilyen esetben indokoltabbnak érzi a «закричать» ige használatát. [12] A крикнуть ige behelyettesíthető az igekötős прокричать szemelfaktív igével, de behelyettesíthető a закричать kezdő igével is. Mindhárom ige lexikai jelentése metszi egymást; az alábbi mondatokban a kezdő ige felcserélhető szemelfaktív igével:

«Он вышел в дверь перегородки, поднял руки и *запел (пропел)* по-французски: «*Был король в Ту-у-ле*» (Л. Тольстой. Анна Каренина, 149).« — *Да ты не обижайся, милый,* — снова *заговорил (проговорил)* Момун. — *Осенью бог даст, продадим картошку...*» (Ч. Айтматов. Белый пароход, 20). «— *Вот к чему!* — горячась *заговорил (проговорил)* он. — Я думаю, что двигатель всех наших действий есть всё-таки личное счастье...» (Л. Тольстой. Анна Каренина, 268). «Люба Клоун зажала бумажки в кулак, подумала минуту, кусая пухлые губы, и *закричала (прокричала, крикнула): Ты увидишь во сне, что поцеловал луну, ожёгся и заплакал; это во сне!*» (М. Горький. Жизнь Клима Самгина, I. 31). «*Сладкий мой, дитятко моё, зашептала (прошептала, шепнула)* Жофи в пропитанную потом детскую рубашонку, и из глаз её хлынули слёзы» (Л. Немет. Трауер, 107. Пер. Е. Малыхиной). Már ezen a ponton is érintkeznek, metszik egymást a kezdő, a *pro-* igekötős és a *-nu-* képzős szemelfaktív igék lexikai jelentései. Ez a jelentésbeli érintkezés csak a szemléleti szituáció szintjén közelíti a kezdő és a szemelfaktív igéket; denotatív jelentésük még különbözik egymástól. A kezdő igék jelentésében az egyenes beszédet a megkezdett cselekvés folytatásának [13], utófolyamatának, a szemelfaktív igékében *egyetlen összefüggő totális aktusnak* tekintjük. A totalitás jegye a kezdő igék denotatív jelentésében a kezdő cselekvés folyamatba lépésének a *momentumára* vonatkozik. A denotáció szintjén a fenti példákban még különbözik a kezdő és a szemelfaktív igék jelentése, ám — DEME LÁSZLÓ szavaival — „a *teljes jelentés* több, mint a fogalom maga, mert a hangtest által felkeltett vagy felkelthető képzetek állománya nem korlátozódik pusztán a fo-

galomra, annak jegyeire. A teljes jelentésnek központi magva a *fogalmi tartalom,* de rajta kívül különféle *velejárók* is benne foglaltatnak; s gyakori mozzanat egyfajta *környezetfelidéző hatása* is. [14]

Vizsgálatom során meggyőződhettem arról, hogy a kezdő és a szemelfaktív akcióminőségű igék jelentésének „környezetfelidéző hatása" mind a denotáció, mind pedig konnotáció szintjén azonos képet mutat; mélydisztribúciójukat alkotó akcionális értékmutatóik megegyeznek. Fogalmi jelentésükre utaló valenciális mutatóik momentán-szemelfaktív vagy rövid ideig tartó szemelfaktív cselekvésre utalnak: сейчас, сейчас же, сразу, разом, тотчас же, вдруг. A temporatív-terminatív akcióminőségre utaló igefüggvényeiket az Ozsegov szótár így értelmezi: *сейчас* = сразу; *сразу* = в один приём, очень быстро; *разом* = сразу, мгновенно, в один приём, *тотчас же* = сейчас же, сразу. A вдруг határozószónak a jelentése a tárgyalt igék vonatkozásában két mozzanatot is tartalmaz: 1. сразу és 2. неожиданно, внезапно. A «вдруг» -nak tehát csak az időjelentése, a «сразу» utal a cselekvés temporatív jellegére:

«Тут все *разом засмеялись, загомонили, закричали*» (Б. Васильев. Самый последний день, 301). «Но песня вдруг оборвалась, и *тотчас же* несколько голосов *сразу* громко *заспорили,* резко прозвучал начальственный окрик: — А ты — кто такой?» (М. Горький. Жизнь Клима Самгина, III. 109). «Я полагаю, что основания такого взгляда лежат в самой сущности вещей, ... но тут *вдруг* неожиданно *заговорил* Туровцын, обращаясь к Алексею Александровичу» (Л. Толстой. Анна Каренина, 426).

«Она, не поднимая головы, *прошептала сейчас же:* Да, да» (А. Толстой. Хождение по мукам, 1. 110). «*Вдруг* он *проскрипел:* «Слава богу, прибыли войска ООН!..» (Б. Иллеш. Рожика, 150. Пер. Е. Тумаркиной).

«И *сейчас же* Кутенов *крикнул,* задирая лошади голову и шпоря её: — Господа, немедленно — под машину!» (А. Толстой. Хождение по мукам, III. 157). — Не хотите ли, *шепнул* он мне вдруг, я познакомлю вас с первым здешним остряком?» (И. Тургенев. Гамлет Щигровского уезда, 316).» — Нет, не надо — *тотчас же* опять *крикнул* он» (Л. Толстой. Анна Каренина, 193).

A funkcionális-szemantikai elemzés szempontjából megvizsgálandók a kezdő és a szemelfaktív igék denotatív jelentésének „velejárói", ezen igecsoportok egyéb jelentéspotenciái és e jelentéspotenciák „környezetfelidéző hatása", szövegkörnyezeti vetülete.

A kezdő és a szemelfaktív igék jelentései — véleményem szerint — nemcsak a fogalmi, hanem a konnotatív-emocionális jegyek alapján is metszik egymást. Mindegyikük környezetében gyakran jelennek meg („idéződnek fel") a вдруг, внезапно és неожиданно lexikai értékmutatók, melyek a kezdő és a szemelfaktív cselekvés *hirtelen, váratlan és meglepetésszerű* bekövetkezésére utalnak. Az ilyen gyorsan, váratlanul, meglepetésszerűen beálló cselekvés asszociative kiváltja bennünk a beállt cselekvés intenzitásának a képzetét: „a váratlanság ... erőt rejt magában" — írja P. M. Jakobszon „Az érzelmek pszichológiája" c. könyvében: [15]

«—Не смеешь, не смеешь ты в бою спорить с командиром, это анархия, — *закричал* Шарыгин до того *неожиданно,* некрасиво, по-ребячьему, что моряки угрюмо оглянулись на него» (А. Толстой. Хождение по мукам, III. 36). «Но-но-но-ноо! — *внезапно заорал* во всё горло Филофей, и приподнялся, и замахал кнутом» (И. Тургенев. Стучит! 427). «Затем *совершенно неожиданно* — она и сама не знала, как это получилось, — в наушниках *зазвучала* музыка» (Л. Немет. Эстер Эгетё, 345. Пер. Т. Воронкиной).

«*Неожиданно пропел* петух, протягивая шею из мучного лукошка» (А. Неверов. Гуси-лебеди, 323). «Картошка хотя бы есть у нас? — *неожиданно* и громко *проговорил* Жадов» (А. Толстой. Хождение по мукам. I. 105). «Я слышал, твой отец опять затеял выпускать какую-то газету? — *неожиданно* в дедушкиных рассуждениях словно *просвистел* кончик хлыста» (Л. Немет. Эстер Эгетё, 93). «И меня твой отец ненавидел за то... *вдруг прогремело* над Эсти» (Л. Немет. Эстер Эгетё, 95).

«— Шапки долой! — *внезапно крикнул* по-русски чудной офицер» (А. Толстой. Хождение по мукам, II. 210.) «— Он помолчал, диковато озираясь, потом *неожиданно зевнул,* потом улыбнулся со злобой» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 487).» — Нет, не правильно! — *вдруг крикнула* Еленка и встала» (Б. Васильев. Иванов Катер, 229). «Едва мы кончили и он сложил книги и тетради, собираясь бежать домой, как *внезапно хлынул* проливной дождь» (А. Гайдар. Школа, 191).

A multiplikatív alapigékből képzett kezdő igék potenciálisan momentán-szemelfaktív jelentésfunkciót is hordozhatnak magukban. Avilova észreveszi, hogy a „*Закричал* и запрыгал на пне» (Блок) mondatban a „закричать" igében a kezdés jelentésmozzanata homályos. [16] Véleményem szerint a szemléleti szituációtól függően a „закричать" ige jelentése itt kifejezhet akár kezdő, akár momentán-szemelfaktív akcióminőséget. A kezdő ige egyik lexikai kombinatorikus variánsáról [17] (poliszém változatáról) beszélünk, ha a kezdő ige fogalmi (denotatív) jelentése teljesen egybeesik a *pro-* igekötős és a *-nu-* képzős szemelfaktív igék jelentésével; ilyenkor a kezdő igék pillanatnyi ideig tartó, momentán cselekvést rögzítenek:

«— *Зинаида! — закричал (прокричал, крикнул)* восторженный Смельский» (Ф. Достоевский. Бедные люди, 53). «Они уже пошли было, но я вдруг *закричал (прокричал, крикнул)* им вслед: — *Подождите!*» (К. Сакони. В чужом доме, 337. Пер. Н. Подземской).

«— *Владимир!... — прошептала (шепнула, зашептала)* графиня вне себя, склоняясь к нему на плечо...» (Ф. Достоевский. Бедные люди, 53.) «*Прозвучал (зазвучал)* тусклый, больной голос: — *Имя?*» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 438). «— *Бандиты! — прокричал (крикнул, закричал)* Иван и вскочил с дивана, но был водворен на него опять» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 487).

«— *Бал!* — пронзительно *визгнул (провизжал, завизжал)* кот...» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 677).» — *Иван!* — сконфузившись, *шепнул (прошептал, зашептал)* Берлиоз» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 429). «По дороге он *крикнул (прокричал, закричал)* в направлении кухни: — *Груня!*» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 497).

Az oroszban a *vz-* igekötős kezdő igék jelentése érintkezik a *vz- + -nu-* formásokkal ellátott szemelfaktív igék jelentésével. Ennek kapcsán egy érdekes orosz-magyar párhuzamra szeretném felhívni a figyelmet. Véleményem szerint, ahogy a kezdő igék jelentésében az orosz *za-* igekötőnek megfelel a magyar *meg-* („mögé)" igekötő, ugyanúgy a *vz-* igekötőnek a *fel-* igekötő. Kettőjük különbségét vizsgálva J. Soltész Katalin megállapítja, hogy a *fel-* igekötő szemben a *meg-* igekötővel, amely a cselekvés kezdeti mozzanatát lezárja, a „kezdeti szakasznak is a legkezdetét emeli ki" [18] J. Soltész Katalin, (akinek végkövetkeztetésével, hogy a *fel-* igekötős kezdő igék nem sorolandók a „perfektív kategóriába", nem értek egyet,) kitűnően ráérez a két igekötő (*fel*csillan — *meg*csillan) közti árnyalatnyi különbségre. Megfogalmazásában a „kezdeti szakasz legkezdetének" kiemelésén azt értjük, hogy a *fel-* igekötős kezdő, vagy mozzanatos igék cselekvése gyorsabban következik be,

mint a *meg-* igekötős kezdő, illetve mozzanatos igéké. A gyorsaság a beszélőben az erő, az intenzítás képzetével asszociálódik, növelve ezáltal az igekötő expresszivitását. Ugyanez mondható el az orosz *vz-* igekötős kezdő és szemelfaktív igékről, melyek komplex fogalmi jelentésébe a kezdő vagy a szemelfaktív jelentésmozzanaton kívül beletartozik az intenzitás jegye is. Amíg a konnotatív jelentésükből fakadó „környezetfelidéző" képességük teljesen megegyezik a *za-* igekötős kezdő és a *-nu*-képzős szemelfaktív igék potenciáival, addig a denotációjukból eredő „környezetfelidéző hatásuk" köre (тотчас, разом, вдруг stb.) olyan határozókkal bővül, melyek a cselekvés intenzitását hivatottak aláhúzni: с новой силой, так и, страшно, громко, решительно stb.:

«*Разом* где-то поблизости *взревели* пулемёты» (М. Шолохов. Тихий Дон, II. 231). «— Бал! — пронзительно визгнул кот, и *тотчас* Маргарита *вскрикнула (вскричала)* и на несколько секунд закрыла глаза» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 677). «Все *вскрикнули (вскричали) разом*» (Ч. Айтматов. Ранние журавли, 122).

«— Ой, щекотно!... *громко взвизгнула (взвизжала)* толстуха» (Б. Васильев. Иванов Катер, 136). «...он поморгал глазами и *вдруг вскричал (вскрикнул) решительно:* да нет, чепуха, чепуха, чепуха!» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 522). «*С новой силой взрыдали* труды» (А. Рекемчук. Хлопоты, 176). «Когда же отворила к нему дверь, он *так и вскрикнул (вскричал)*, на меня гляда» (Ф. Достоевский. Белые ночи, 152). — Браво! — *страшно взревел* зал» (М. Булгаков. Мастер и Маргарита, 585). «Бабы так дружно (единовременно) взревелись, *так взвизжались* детишки, что Петро, ухватив с печурки кисет, стремглав вылетел в сенцы» (М. Шолохов. Тихий Дон, III. 153). Ezt az intenzitást tovább fokozhatják azok a konnotatív jelentéselemek, amelyek a kezdő, illetve szemelfaktív cselekvés váratlan meglepetésszerű bekövetkezésére utalnak (неожиданно, от удивления, от изумления):

«Он *неожиданно всхлипнул*» (А. Толстой. Хождение по мукам, III. 114). «*От изумления* Вадим Петрович едва не *вскрикнул (вскричал)*, едва не кинулся к Ивану Ильичу» (А. Толстой. Хождение по мукам, II. 306). «Кто-то в задних рядах быстро, но прилично *взвизгнул (взвизжал) от удивления* и восторга» (И. Тургенев. Чертопханов и Недопюскин, 355).

A *za-* igekötő a terminativvá váló hangadást jelentő alapigéhez kapcsolódva (кричать на кого-л. = бранить кого-н., резко говорить с кем-н.) könnyen kifejlesztheti a rezultatív-affektív jelentésfunkciót, miközben megőrzi — ha meggyengült formában is — a kezdő jelentést:

«Все *на меня шумят*, а я *на кого же зашумлю*, окромя тебя?» (М. Шолохов. Тихий Дон, IУ. 220). «Люся *закричала на Игреньку*, но *закричала* не столько от злости, сколько от страха...» (В. Распутин. Последний срок, 471). Az ágens afficiálja a szemléleti tárgyat; a cselekvés alanya valamilyen cél érdekében hatást gyakorol a szemléleti tárgyra, melyet az orosz általában a hangadást jelentő igékkel összefüggésben *na+* tárgyesettel (nevezzük itt egyszerűen affectivus-nak) fejez ki. A 17 kötetes szótár mindössze egy példát értelmez: зашуметь на кого-л.: начать выговаривать кому-либо, ругать кого-либо». Jelentése metszi az ún. rezultatív-affektív igék jelentését, amelyeket szintén a hangadást jelentő alapigékből képezzük:

«*На одного из сослуживцев* я даже *накричал (закричал, крикнул)*. Чего глазеете? Деревенщина! Стыда у вас нет! (М. Варкони. Легенда в поезде. 306. Пер. В. Смирнова).

S.-G. Andersson svéd aspektológus kétféle terminativitást, illetve aterminativitást különböztet meg: a lexematikus és a rekcionális T/AT-t. Lexematikus T/AT-ről

akkor beszélhetünk, ha a terminatív, illetve aterminatív jelentést az igei lexéma (pl.: (возвратиться//возвращаться) a szövegkörnyezettől függetlenül, önmagában is ki tudja fejezni. A szövetkörnyezettől függő T/AT-t rekcionális T/AT-nak nevezi". [19] Lexematikusan a haangadást kifejező кричать, орать, рычать, реветь, шуметь igék aterminatívak; a szövegkörnyezettől függő rekcionálisan terminatívvá válhatnak:

«...та (Мирониха) вечно, как доить, лихоматом *кричит на неё*» (В. Распутин. Последний срок, 440).

M. D. FETYISZKINA a кричать на кого-л igét ebben a rekcionálisan terminatív jelentésében párba állítja a накричать на кого-л. rezultatív-affektív igével. [20] Az ilyen párokat KARCEVSZKIJ „szemantikai igepároknak" tekinti. [21] A hangadást jelentő multiplikatív igék az ún. abszolút imperfectiva tantumos igék csoportjába tartoznak, amelyek — mint ahogy azt FETYISZKINA is megállapítja — csak nagyon korlátozott számban és nagyritkán képesek neutralizálódni, kifejleszteni a rekcionális terminativitást, de ha ki is fejlesztik — úgymond — a cselekvés tagoltságának a jelentésárnyalata többé-kevésbé meggyengíti ezt a terminativitást. [22] A *za-* igekötős kezdő ige *na*+tárgyesettel kifejezett affectivus kíséretében rendszerint olyan komplex rezultatív-ingresszív akcióminőséget eredményez, amely által a megkezdett cselekvés eléri a célját; tudatunkban a hangsúly továbbra is az időjelentésen marad, amelyet sorrendben rögtön követ az afficiált „szemléleti tárgy", amelyben a megkezdett cselekvés megvalósul, eléri a célját. A rezultatív-ingresszív ige jelentésében tudatunk nézőpontja („Blickpunkt des Bewusstseins") a cselekvés kezdetére, bal oldali határára szegeződik, a rezultatív-affektív ige jelentésében (накричать на кого-л.) a perfektív cselekvés jobb oldali határára. Ezt a szemléletbeli különbséget figyelembe véve, a két ige felcserélhető egymással. A denotatív jelentésbeli különbségen kívül a *za-* igekötős rezultatív-ingresszív ige megőrizte a kezdő igékre jellemző környezetfelidéző képességét mind a denotáció, mind pedig a konnotáció szintjén:

«Соня *вдруг закричала на пьяных ярыжек так,* что те опешили, отступили, да и Андрей *изумился*» (Ю. Трифонов. Нетерпение, 403).

A szemléleti szituációtól és a szövetkörnyezettől függően a rezultatív-ingresszív ige felcserélhető rezultatív-szemelfaktív (esetleg rezultatív-momentán) vagy rezultatív-affektív akcióminőségű igével:

«Она *закричала (крикнула, накричала) на меня,* но тотчас же как будто одумалась и перестала бранить меня...» (Ф. Достоевский. Неточка Незванова, 209). «— *Болван! — заорал (наорал) на него* Галахар (Э. Герейшем. Храни тебя бог, Ланселот, 399. Пер. Е. Малыхиной).

A szövegkörnyezettől függően a *-nu-* képzős szemelfaktív igék is kifejleszthetik a rezultatív-affektív jelentésfunkciót. Az igei cselekvés hirtelen beálló befejezettsége, szemelfaktív jellege kerül előtérbe az afficiált szemléleti tárggyal szemben; a rezultatív-szemelfaktív ige — a szemléleti nüanszokat figyelembe véve — felcserélhető akár a rezultatív-ingresszív, akár a rezultatív-affektív igével:

«Спать отправляйся! — опять *крикнул (закричал, накричал) на него* Чертопханов, — нечего тебе тут стеречь!» (И. Тургенев. Конец Чертопханова, 384). «Конторщик хотел было соскочить, но потом раздумал и повелительно *крикнул (закричал, накричал) на мужика,* маня его к себе» (Л. Толстой. Анна Каренина, 622). «Не троньте, барин! — *крикнул (закричал, накричал) на меня* лесник» (И. Тургенев. Бирюк, 200).

A lexiko-szemantikai jelentések metszéspontjainak a vizsgálata után a továbbiakban azokra a specifikus grammatikai érintkezési pontokra kívánok rámutatni, amelyek a kezdő és a szemelfaktív igéket különösen jellemzik.

A kezdő és a *-nu-* képzős szemelfaktív igék egyszerű jövő idejű alakjai a történeti jelen síkján a „как" vagy a „да как" szócskák kíséretében meglepetésszerű hirtelenséggel bekövetkező konkrét tényeket jelölnek. Ezek az igealakok olyan konnotatív (szubjektív modális) jelentésárnyalatot hordoznak magukban, amelyre a környezetfelidéző képességük («внезапно, неожиданно») feltárásánál már utaltam. [A hirtelen, váratlanul bekövetkező cselekvések modális töltéséről ld. PETE ISTVÁN [23] és N. SZ. VLASZOVA [24] idevonatkozó tanulmányait!] A «как» és a «да как» szócskák arra a *meglepetésre, csodálkozásra* utalnak, melyet a váratlan hirtelenséggel bekövetkező intenzív cselekvés vált ki a beszélőben, Svedova szavaival: «восклицательное как, способствуя выразительности описания, выражает как бы удивление быстроте, силе и неожиданности действия» [25] Ilyen jelentéspozícióban a *za-* igekötős ingresszív, rezultatív-ingresszív és a *-nu*-képzős szemelfaktív igék jelentései a konnotáció és a szemléleti szituáció szintjén metszik egymást:

«А тут ещё Карло вдруг *как заревёт:* — Любил я тринадцать, тринадцать милашек...» (M. Varkoni. Легенда в поезде. 335. Пер. В. Смирнова). «Все *как крикнут (закричат):* «Ой, Тришка идёт! ой, Тришка идёт!» — да кто куды!» (И. Тургенев. Бежин луг, 121). «С утра ещё ходила, прибиралась, потом легда на кровать отдохнуть, сколь-то полежала, *да как закричит (крикнет)* лихоматом: «Ой, смерть, смерть давит!» (В. Распутин. Прощание с Матёрой, 38). «Тут он как вскочит *да как заорёт на Вицишпана:* Ах ты!» (Е. Тершанский. Приключения тележки, 48. Пер. Е. Малыхиной).

Speciális tulajdonsága az orosz szemelfaktív igéknek, hogy az összegező szemléleti jelentéspozícióban képesek az „integrált totalitás" kifejezésére. Az ige a szövegkörnyezeti kvantorok segítségével («два раза, трижды», десять раз и т.п.) az egyetlen időpontra (időszakaszra) vonatkoztatott perfektív cselekvés aktusait összegezi:

«Незнакомец дружелюбно усмехнулся, вынул большие золотые часы с алмазным треугольником на крышке, *прозвонил одиннадцать раз* и сказал: — Одиннадцать!» (M. Булгаков. Мастер и Маргарита, 494). «И уже совсем далеко на холмах застучал с перебоями, замолк и ещё *раза два стукнул (простучал)* пулемёт» (A. Толстой. Хождение по мукам, II. 312). A szerb-horvát, ha nincs megfelelő hangadást jelentő szemelfaktív igéje, ebben a jelentéspozícióban momentán-szemelfaktív funkciójú kezdő igét használ:

«Из-за речки послышалась кукушка. Она *два раза прокуковала* обычным криком, а потом захрипела, заторопилась и запуталась» (Л. Толстой. Анна Каренина, 178). =Za rječicom oglasi se kukavica. *Zakuka dvaput* običnim glasom, onda promukne, požuri se i zaplete" (255. Stjepan Kranjčevic fordítása). Az oroszban és a szerb-horvátban potenciálisan csak a momentán-szemelfaktív funkciót betölteni képes multiplikatív alapigéből képzett kezdőige szerepelhet az összegező grammatikai jelentéspozícióban:

«Кобыла пошла нехотя, *два раза заржала (проржала)* прикликая жеребёнка (M. Шолохов. Тихий Дон, III. 182). =Kobila pode nerado, *dvaput zarza,* dozivajući ždrebe" (182. Miloš Moskovljević fordítása). Véleményem szerint az oroszban az összegező pozícióban általánosabb a *pro-* igekötős és a *-nu-* képzős szemelfaktív igék használata (два раза проржала, трижды прокричал, три раза крикнул), mint a kezdő igék hasonló használata. A nem multiplikatív igékből képzett kezdő igék nem képesek kifejleszteni a momentán-szemelfaktív funkciót. Ilyen esetben például Tolsztoj körülíráshoz folyamodik:

«Опустив голову на руки, он долго сидел в этом положении, *несколько раз пытался заговорить* и останавливался» (Л. Толстой. Анна Каренина, 550).

A vizsgálat eredményeit összegezve, megállapítható:

1. A hagyományos grammatika a leírt nyelvtani jelenségek összefüggéseit nem vizsgálja; a szó jelentésváltozásait egyszerűen mint eredményt tudomásul veszi, az okokat melyek ehhez az eredményhez vezettek, figyelmen kívül hagyja, nem törekszik azok feltárására.

2. A temporatív-terminatív igék nagy csoportjába tartozó kezdő és szemelfaktív igék jelentései gyakran keresztezik, illetve metszik egymást. Az érintkezési pontok felvázolása nélkül a különböző jelentéseket nehéz lenne elhatárolni egymástól, nehéz lenne eligazodni a poliszémia és a homonimia kérdéseiben.

3. A jelentésváltozások során a kezdő és a szemelfaktív igékben egyes jelentésmozzanatok megszűnnek, mások változatlanok maradnak. A változatlanul maradt jelentésmozzanatok jelentik azokat a közös és egyben megtartó jelentéspotenciákat, amelyek az igét lexematikusan továbbra is változatlanul hagyják, megakadályozva, hogy a poliszém ige homonim igékre essen szét. Közös bennük a momentaneitás jelentéspotenciája. A totív kezdő igékben (a pantív kezdő igéktől eltérően) a cselekvés folyamatba lépésének a momentuma hordozza magában a totalitás jegyét. A momentaneitás funkcióját (a rövid ideig tartó cselekvést kifejező szemelfaktív jelentésen kívül) a *-nu-* képzős és a *pro-* igekötős igék a beszélő szándékától függően bármikor képesek kifejleszteni. Közös bennük a környezetfelidéző képesség is akár a denotáció, akár a konnotáció szintjén.

4. A multiplikatív alapigékből képzett kezdő igék jelentése egybeeshet a *-nu-* képzős és a *pro-* igekötős szemelfaktív igék momentán jelentésfunkciójával.

5. A hangadást jelentő alapigékből képzett kezdő és *-nu-* képzős szemelfaktív igék jelentése a szemléleti szituáció szintjén gyakran keresztezi, illetve metszi az azonos alapigéből képzett *na-* igekötős rezultatív-affektív igék jelentését. Az affectivusszal álló kezdő és szemelfaktív igék rezultatív-ingresszív, illetve rezultatív-szemelfaktív akcióminőséget hoznak létre: mind a kezdő, mind pedig a szemelfaktív igékben az alapjelentés meggyengül, de nem szűnik meg.

6. A vizsgált igék jelentésváltozásaiban a „megszüntetve-megőriz" dialektikus elv érvényesül: lexikai és grammatikai jelentéseikben olyan funkcióváltozásokról van szó, amelyek a poliszémia talaján mentek végbe.

IRODALOM

[1] Юхас Йожеф: Заметки о начинательных глаголах в современном русском языке. — Dissertationes Slavicae. Szeged, 1962, стр. 35.
[2] Юхас Йожеф: Там же, стр. 35.
[3] Agrell, S.: Aspektänderung und Aktonsartbildung beim polnischen Zeitworte. — Lund, 1908. Häkan Ohlssons Buchdruckerei. S. 79—80.
[4] Грубор, Д.: Аспектна значења — Књига Рад 293 и Рад 295. Загреб, 1953. стр. 30.
[5] Ожегов, С. И.: Словарь русского языка. М., — 1973., стр. 193.
[6] Agrell, S. Uo. 80. p.
[7] Ульянов, Г: Значения глагольных основ в литовско-славянском языке, II часть. — Варшава. — Варшава. Типография варшавского учебного округа. 1895, стр. 220.
[8] Ульянов, Г.: Там же, стр. 308.
[9] Ульянов, Г: Там же, стр. 179.
[10] Маслов, Ю. С.: Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида. — Изд-во Акад. Наук СССР. М., 1958, стр. 29.
[11] Крекич, Й: Семантическое влияние внутренних и внешних факторов на лексическое и грамматическое значение начинательных глаголов с приставками за- и по-. — Dissertationes Slavicae. XII. Szeged, 1977. стр .132.
[12] Юхас Йожеф: Там же, стр. 36.

[13] Юхас Йожеф: Указ. соч., стр. 35—36.
[14] Deme László: A beszéd és a nyelv. — Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 102. p.
[15] Jakobszon, P. M.: Az érzelmek pszichológiája. — Tankönyvkiadó, Budapest, 1962. 264. p.
[16] Авилова, Н. С.: Вид и семантика глагольного слова. — Изд-во «Наука». М., 1976, стр. 281.
[17] Jakobson, R.: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehr. — Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Prague, 1936. 252. p.
[18] J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők. — Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 135. p.
[19] Andersson, S.-G.: Aktionalität im Deutschen. — Uppsala, 1972. Acta Universitatis Upsaliensis. — 35., 40. pp.
[20] Фетискина, М. Д.: О семантических причинах видовой соотносительности глаголов в современном русском языке. — Вопросы русской аспектологии IУ. Тарту. 1979, стр. 31.
[21] S. Karcevski: Sistème du verbe russe. — Essai de linguistique synchronique, Prague, 1927, 107. p.
[22] Фетискина, М. Д.: Указ. соч., стр. 26.
[23] Пете, И.: Типы синтаксической модальности в русском языке. — Studia Slavica XVI. Budapest, 1970. стр. 223.
[24] Власова, Н. С.: Глаголы мгновенно-произвольного и внезапно-мгновенного действия. — Труды Унив-а дружбы народов им. П. Лумумбы, том УIII. М., 1965, стр. 100.
[25] Шведова, Н. Ю.: Некоторые виды значений сказуемого в современном русском языке. — Исследования по грамматике русского литературного языка. — Изд-во «Акад. наук». М., 1955. стр. 279.

SCHNITTPUNKTE IN DEN LEXIKALISCHEN UND GRAMMATISCHEN BEDEUTUNGEN DER INGRESSIVEN UND SEMELFAKTIVEN RUSSISCHEN VERBEN

JÓZSEF KRÉKITS

Die Bedeutungen der ingressiven und der semelfaktiven Verben kreuzen bzw. schneiden häufig einander. Ohne Skizzieren der Berührungspunkte würde man die einzelnen Bedeutungen nicht auseinanderhalten können, sich in den Fragen der Polysemie und der Homonymie nicht zurechtfinden können. In der Bedeutungsänderung der untersuchten Verben kommt das dialektische Prinzip „aufgehoben — aufheben" zur Geltung: einzelne Bedeutungsmomente verschwinden, andere bleiben unverändert. Die unverändert gebliebenen Bedeutungsmomente bedeuten diejenigen gemeinsamen und gleichzeitig erhaltenden Bedeutungspotenzen, welche verhindern, dass das polyseme Verb in homonyme Verben zerfalle.

ТОЧКИ ПЕРЕСЕЧЕНИЯ В ЛЕКСИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЯХ РУССКИХ НАЧИНАТЕЛЬНЫХ И СЕМЕЛЬФАКТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ

КРЕКИЧ ЙОЖЕФ

Значения начинательных и семельфактивных глаголов часто пересекаются, т.е. находятся в отношении пересечения. Без установления точек пересечения в значении глаголов нельзя разобраться в вопросах полисемии и омонимии. В изменениях значений исследованных мною глаголов обнаруживается диалектический принцип «отменив-сохранить»: одни моменты значения исчезают, другие сохраняются. Остающиеся неизменёными моменты значения представляют собой те общие сохраняющие потенции, которые тормозят распадение глагола на столько омонимов, сколько в них значений.

О КАЧЕСТВЕННОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ОДНОЙ ПОРТРЕТНОЙ ДЕТАЛИ В РОМАНЕ Л. Н. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»

М. А. КОРЧИЦ

Литературное наследие Л. Н. Толстого, его манера художественного отражения реальной действительности и «диалектики души» героев, лексическое, синтаксическое и стилистическое своеобразие языка уже не раз были объектом пристального изучения. Неоднократно писалось и о толстовских способах раскрытия внутреннего, психического состояния действующих лиц через его внешнее проявление, через портретную характеристику, через деталь внешнего облика. Однако синтаксические приёмы раскрытия признаков отдельных портретных черт в тесной связи с отражением внутренней сущности персонажа в её развитии и изменении, по нашим данным, до сих пор специально ещё не рассматривались.

Мы в своей статье ставим перед собой задачу дать структурно-типологическую характеристику синтаксических способов отражения реальной связи признака и его носителя в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина» (тт. 1—2, ГИХЛ, М., 1967). Причём мы берём для наблюдений только один носитель признака, одну портретную деталь персонажа — его «зеркало души» — глаза. Это значительно облегчает нашу задачу: маркированный член синтаксической модели (существительное *глаза*) способствует чёткому установлению особенностей его смысловых и синтаксических связей.

Известно, что в объективной действительности признаки предметов, их свойства, качества неотделимы от самих предметов. «Вещь существует конкретно как данная вещь лишь потому, что существуют другие качественно определённые вещи, отличие от которых и составляет её собственную сущность» (10,77). (Здесь и далее после цитаты в скобках следует порядковый номер источника, помещённого в конце статьи, а затем его страница). Эти объективные индивидуальные признаки находятся в самом предмете, органически присущи предмету, а не прикрепляются к нему при помощи каких-нибудь промежуточных субстанций.

Какое формальное синтаксическое выражение в речи может иметь непосредственная, неразрывная связь предмета и его качества?

Как будет показано ниже, языковая реализация связи предмета и его признака не всегда непосредственная. Слова, выражающие эти понятия, могут быть объединены прямой синтаксической связью, образуя атрибутивное словосочетание, и опосредованной, то есть включать обязательный третий синтаксических элемент, определённым образом «накладываясь» на предикативную модель. При этом существенную роль играет способ категориального оформления признака, языковое отражение его изменения — становления, развития,

исчезновения. Поэтому простая модель *предмет+признак* осложняется структурным элементом со значением развития признака (или процесса, действия): *предмет+признак+процесс*. Характеризуя синтаксические модели отражения связи признака с его носителем, мы будем учитывать эти три объективных фактора.

Самыми удобными, а поэтому и наиболее распространёнными синтаксическими построениями, содержащими качественную оценку понятия *глаза*, в романе являются атрибутивные словосочетания, в которых признак и его носитель связаны непосредственно. Их компоненты объединяются друг с другом без участия третьего элемента, в соответствии с реальной взаимосвязью предмета и признака. Грамматически главенствующим компонентом словосочетания выступает существительное *глаза*, зависимым — прилагательное, обозначающее непроцессуальный признак предмета, или атрибутивная форма глагола — причастие, выражающее активный или пассивный признак (13,540 и 665). Мы будем рассматривать только такие конструкции, в которых зависимая часть (атрибут) и её распространители содержат качественно-характеризующий признак.

Признаки, выраженные именами прилагательными, — это качества, воспринимаемые в результате прямого воздействия предмета на органы чувств *(большие глаза, голубые глаза, влажные глаза* и др.*)*, и признаки, отражающие отношение субъекта к предмету и возникающие на основе анализа, сопоставления, умозаключения (16,22): *прелестные глаза, весёлые глаза, жестокие глаза* и др. Действительные причастия репрезентируют активный признак, то есть характеризуют предмет по производимому им самим действию, а страдательные — пассивный признак, определяя предмет по действию, испытываемому им со стороны (13,565). Ср.: *блестящие глаза — наполненные слезами глаза.*

Признаки, фиксируемые атрибутивными словосочетаниями, очень разнообразны по своей сути, и не все они отражают внутренний мир героя, его психическое состояние, духовные свойства. Например, зависимый атрибут, указывающий на величину, форму глаз *(большие, маленькие, выпуклые)*, их цвет *(ясные, серые, голубые, небесные, казавшиеся тёмными, казавшиеся чёрными, чёрные)*, общий вид глаз *(красивые, прекрасные, прелестные, милые, неизъяснимые, страшные, дикие)* и их внутренние свойства *(дальнозоркие)*, употребляются автором главным образом лишь для создания портрета, иного художественно-изобразительного назначения они не имеют. Например: «Сафо Штольц была блондинка с *чёрными глазами*» (1,325); «Кити своими *дальнозоркими глазами* тотчас узнала его и даже заметила, что он смотрел на неё» (1,87). (В скобках указываются том романа и страница). Но в ряду других признаков и деталей портрета эти внешние свойства глаз могут приобретать особое, характеризующее значение, косвенно отражая и внутреннюю сущность персонажа: «*Неподвижные, тусклые глаза* Каренина устремились на лицо Вронского» (1,386). Прилагательное *тусклые* здесь усиливает общее впечатление безжизненности глаз, отсутствия мысли или сильного душевного потрясения.

Большую выразительную силу имеют те прилагательные, которые раскрывают внутренний мир героя, указывают на его интеллект, нравственность, волю, отношение к окружающим: *умные, задумчивые, наивные, не детские* «не по-детски легкомысленные, не наивные», *невинные, твёрдые, покорные, ласковые, нежные; добрые, правдивые, плутовские, насмешливые, равнодушные, холодные, жестокие, грозные*. Иногда в глазах героя отражется его чувство или физическое состояние: *весёлые глаза, влюблённые глаза, усталые глаза*. Неко-

торые из определений-прилагательных характеризуют персонаж по способности) неспособности глаз выражать чувства и переживания: *живые глаза, оживлённые глаза, сонные глаза* «лишённые подвижности или живости глаза», *безжизненные глаза, неподвижные глаза.* Примеры: «— Да, это не шутка, — сказал Степан Аркадьич, с грустью вглядываясь *в* эти *оживлённые,* материнские глаза, теперь уже *не ребячьи. не* вполне уже *невинные*». (2,314); «И она не могла не ответить улыбкой — не словам, а *влюблённым глазам* его» (1,479); «...Это было выражение её глаз, *кротких, спокойных и правдивых...*» (1,34); «— Что вы хотите этим сказать? — крикнула она, с ужасом вглядываясь в явное выражение ненависти, которое было во всём лице и *в* особенности *жестоких и грозных глазах*» (2,331); «*Непроницаемые глаза* насмешливо и нагло смотрели на него, как в тот последний вечер их объяснения» (1,309); «Алексей Александрович *усталыми глазами* взглянул на Вронского» (1,117).

Активное проявление внутреннего состояния героя выражают действительные причастия: *посветлевшие, понимающие, отсутствующие, смеющиеся, улыбающиеся, потухшие, остановившиеся, жалующиеся, зовущие.* Среди них наиболее употребительны причастия со значением «излучающие чувство радости, счастья»: *блестящие, светящиеся, горящие, сияющие, просиявшие.* Редко употребляются страдательные причастия: *наполненные слезами глаза; глаза, испуганные радостью любви.* Примеры: «Степан Аркадьич подобрал своих бекасов и *блестящими глазами* взглянул на Левина» (2,160); «— Ты догадываешься? — отвечал Левин, не спуская со Степана Аркадьича своих *в глубине светящихся глаз*» (1,42); «Свияжский поглядел *улыбающимися глазами* на Левина и даже сделал ему чуть заметный насмешливый знак...» (1,361); «Кити смотрела на всех такими же *отсутствующими глазами,* как и Левин» (2,18); «— Я разбит, я убит, я не человек более! — сказал Алексей Александрович, выпуская её руку, но продолжая глядеть в её *наполненные слезами глаза*» (2,81).

Даже экспрессивно неокрашенные причастия со значениями зрительного восприятия, направления взгляда способны выражать психическое состояние персонажа, если они имеют соответствующий конкретизатор: *плутовски (пристально, испуганно) смотревшие глаза, мрачно-уныло смотрящие глаза, направленные (устремлённые) на себя глаза,* например: «...Вот он, — сказала она себе, увидав всю его сильную и робкую фигуру с блестящими, *устремлёнными на себя глазами*» (1,54); «Кто это?» — думала она, глядя в зеркало на воспалённое лицо со странно блестящими *глазами, испуганно смотревшими* на неё» (2,344).

Желая запечатлеть внешнее проявление еле заметных и сложных психических настроений, писатель усложняет семантику атрибутивной части путём присоединения однородных членов *(добрые, кроткие глаза; умные, понимающие глаза; ласковые, хотя и испуганные глаза; открытые, испуганные и весёлые глаза; чёрные, наивные и вместе страшные глаза* и др.), определений, относящихся к атрибутивному словосочетанию в целом *(большие усталые глаза, сияющие мокрые глаза, прекрасные задумчивые чёрные глаза, зовущие к себе прекрасные задумчивые глаза* и др.), различного рода конкретизирующих выражаемый признак слов *(значительно блестящие глаза, особенно подозрительно блеставшие глаза, пристально смотревшие глаза, неподвижно остановившиеся глаза, мокрые от слёз глаза, блестящие нежностью и весельем глаза, в глубине светящиеся глаза, устремлённые на себя глаза* и др.). Иногда эти приёмы усложнения признака сочетаются, давая детальное описание глаз: *большие, странно светящиеся глаза; ясные, правдивые, испуганные радостью любви глаза; смеющиеся, страш-*

ные своей непроницаемостью глаза; устремлённые на себя красивые, наивные или плутовские глаза и др. Поэтому атрибутивные сочетания, усложняясь, могут содержать в себе не один признак, а несколько признаков предмета. Сравним примеры: I. «В то самое мгновенье, как виденье это уж исчезало, *правдивые глаза* взглянули на него» (1,301); 2. «Долли смотрела на него *умными, понимающими глазами*» (2,179); 3. «Он говорил и смотрел *на* её *смеющиеся, страшные* теперь для него своею *непроницаемостью глаза*... (1,159); 4. «Слушая графиню Лидию Ивановну и чувствуя *устремлённые на себя красивые, наивные или плутовские* — он сам не знал — *глаза*..., Степан Аркадьич начинал испытывать какую-то особенную тяжесть в голове» (2,324); 5. «Он видел только её *ясные, правдивые глаза, испуганные* той же *радостью любви*, которая наполняла и его сердце» (1,437).

Рассмотренные атрибутивные словосочетания не имеют постоянного места в предложении. Сам носитель признака в структурной схеме предложения может быть главным членом или второстепенным, а модель синтаксической связи, независимо от его позиции, соответствует модели связи компонентов атрибутивного словосочетания или сочетания имени существительного с полупредикатом-причастием (4,221). Сопоставим примеры: 1. «Алексей Александрович взглянул на его лицо и увидал, что *серые умные глаза* (подлежащее. — М. К.) смеются и как будто всё уж знают» (1,398); 2. «Это была сухая, жёлтая, *с чёрными блестящими глазами* (входит в состав сказуемого. — М. К.), болезненная и нервная женщина» (1,55); 3. «Надо, чтобы он не видел меня *с заплаканными глазами*» (определение. — М. К.) (2,343); 4. «Он живо вспомнил *чёрные плутовские глаза* (дополнение. — М. К.) м-ль Роланд и её улыбку» (1,6;) 5. «Она чувствовала, что в душе у неё всё начинает двоиться, как двоятся иногда предметы *в усталых глазах*» (обстоятельство места. — М. К.) (1,314).

Как уже отмечалось, в этой модели атрибутивных отношений существительное *глаза* является грамматически главенствующим компонентом словосочетания, а его признак, свойство раскрывается синтаксически подчинённым элементом. Редко используются словосочетания, в которых существительное *глаза* находится в зависимом положении. В них грамматически основной элемент обозначает субстантивированный признак, обычно широкого, неконкретного значения, и поэтому он уточняется при помощи определений: *строгое (грустное; серьёзное) выражение; усталый и страстный (светлый спокойный; устремлённый на себя) взгляд; особенный (непонятный; неудержимый дрожащий) блеск; сдержанно-возбуждённое сияние.* Зависимый компонент характеризует признак по принадлежности, производителю или указывает на место проявления признака (5,236—238 и 277—279): «Швейцар Щербацких, наверное, всё знал. Это было видно *по улыбке* его *глаз* и по тому, как он сказал: — Ну, давно не были, Константин Дмитрич!» (1,437); «Исхудавшая и румяная, *с особенным блеском в глазах* вследствие перенесённого стыда, Кити стояла посреди комнаты» (1,130); «...А теперь я ещё больше полюбила вас, — сказала она *со слезами на глазах*» (1,109).

Фактически между компонентами этих словосочетаний отношения взаимно-характеризующие. Это подтверждает сопоставление их с такими конструкциями: *блеск глаз — глаза блестят, блестящие глаза; улыбка глаз — глаза улыбаются, улыбающиеся глаза* и др. Связь признака с его носителем в них обязательна, иначе предложение становится неполным в смысловом отношении или изменяет смысл. Ср.: «Всё это она говорила весело, быстро и *с особенным*

блеском в глазах...» (1,223). — «Всё это она говорила весело, быстро и *с особенным блеском*».

В структурном отношении словосочетания со взаимно-характеризующими отношениями тоже соответствуют модели двучленного атрибутивного образования. Но они могут усложняться, становиться трёхчленными, если автор актуализирует проявление или наличие признака. Субстантивированный признак при этом оказывается в позиции действующего субъекта, а модель синтаксических связей между носителем признака, признаком и действием соответствует модели предикативной основы двусоставного предложения. Такие конструкции тоже могут передавать несколько признаков. Например: «Глаза были светлые, не лихорадочные, но *выражение их было строгое*» (1,468); «*Улыбка* его *глаз заблестела ещё ярче*» (1,335); «*Усталый и* вместе *страстный взгляд* этих окружённых тёмным кругом *глаз поражал* своею *совершенною искренностью*» (1,326).

Таким образом, с точки зрения способов передачи процессуальности признака, следует отметить такие типы атрибутивных конструкций, как «*блестящие* глаза», «*сияние* глаз», «*дрожащий* блеск глаз», в рамках которых компонент со значением проявления признака занимает различное синтаксическое место.

Рассматривая различие атрибутивного и предикативного признаков, В. Г. Колшанский писал: «Признак понятия может сочетаться с определяемым понятием, раскрывая его содержание, или атрибутивным, или предикативным способом. Атрибут и предикат имеют между собой то общее, что оба они являются признаками, но на этом их общность и заканчивается. Атрибутивный признак не делает мысль сообщением, а предикативный превращает сочетание в законченное целое, в мышлении — в форме суждения, в языке — в форме предложения» (10,82). В. В. Бабайцева указывает на то, что «характерные свойства предмета суждения отображаются в суждении не только в субъекте, но и в предикате» (1,60). Формальная схема понятий *предмет* — признак — *процесс* при этом будет полностью или частично совпадать с синтаксической схемой предикативной основы двусоставного предложения.

Каковы же структурно-морфологические модели взаимосвязи этих понятий?

1. Позицию грамматического субъекта занимает носитель признака, существительное *глаза,* а характер признака раскрывает предикат.

Именной предикат указывает на статические внешние признаки, чаще всего обусловленные внутренним состоянием персонажа: *глаза были светлые, не лихорадочные; глаза были влажны; глаза были полны слезами.* В нём фиксируется лишь наличие, существование признака, а не активное проявление его. Ср. также: *глаза продолжа ли иметь страдающее выражение.* Глагольный предикат совмещает в себе значение признака и его проявления, то есть обозначает признак как процесс, действие. Он непосредственно связан с внутренним отражением объективной действительности, свидетельствует о психических и физических ощущениях, испытываемых персонажем. Активный глагольный предикат передаёт: а) чувство радости, интенсивное проявление его: *глаза (за) блестели, глаза (за) светились, глаза ажглись, глаза ослепляли, глаза загорались, глаза смеялись, глаза улыбались* и др.; б) выражение мысли: *глаза говорили, глаза сказали;* в) характер зрительного восприятия: *глаза глядели, глаза взглянули, глаза остановились, глаза разбегались, глаза обежали, глаза следили* и др.; г) действия глаз: *глаза раскрылись, глаза прыгали:* д) изменение внешнего вида глаз: *глаза потухли, глаза застилались, глаза налились (наполнились) слезами, глаза подёр-*

гив*вались слезами* и др. Приведём несколько примеров: «*Глаза были светлые, не лихорадочные,* но выражение их было строгое» (1,468); «И в одно и то же время у обоих *просветлели глаза*» (2,27); «Обе девушки встречались в день по нескольку раз, и при каждой встрече *глаза* Кити *говорили*: «Кто вы? Что вы? Ведь правда, что вы то прелестное существо, каким я воображаю вас?» (1,234); «Каренина стояла неподвижно, держась чрезвычайно прямо, и *глаза* её улыбались» (1,70).

Конкретизация выражаемого признака и испытаваемого субъектом чувства переживания происходит путём присоединения к предикату различного рода определителей:

1. одного и более собственно-характеризующих наречий, обозначающих свойства, качества, способ действия, интенсивность проявления признака: *глаза весело заблестели; глаза правдиво и ласково смотрели; глаза дружелюбно, внимательно остановились; глаза вопросительно обежали; глаза выразительно устремлены; глаза особенно блестели; глаза особенно раскрылись; глаза странно и наивно смотрели; глаза насмешливо и нагло смотрели; глаза строго и укоризенно взглянули; глаза упорно следили; глаза мрачно смотрели; глаза беспрестанно подёргивались; глаза больше и больше раскрываются* и др.;

2. существительного в творительном падеже, имеющего субъектно-определительное значение; *глаза заблестели (налились, подёргивались) слезами; глаза засветились радостью; глаза зажглись ненавистью; глаза блестели тихим блеском; глаза блестели злым и гордым блеском;*

3. существительного в творительном падеже с предлогом *с* (собственно-характеризующее значение): *глаза смотрели со странной злобой; глаза смотрели с умиленною и восторженною нежностью;*

4. существительного в родительном падеже с предлогом *от* (причинное значение): *глаза прыгали от неудержимой радости.*

Как показывают примеры приведённых выше предикативных сочетаний, качественные определители, раскрывающие характер проявления признака, в свою очередь, тоже могут иметь свои собственные уточнители (см. группы 2-ю, 3-ю и 4-ю). Поэтому, как и носитель признака в атрибутивных словосочетаниях, признак-действие в предикативных конструкциях тоже неоднократно детализируется. Для сравнения приведём примеры качественной характеристики действий, выраженных экспрессивными и неэкспрессивными глаголами: 1) *глаза блестели; глаза весело заблестели; глаза заблестели слезами; глаза особенно нежно заблестели; глаза блестели больше обыкновенного; глаза особенно блестели; глаза блестели особенно ярко; глаза блестели злым и гордым блеском; глаза блестели тихим блеском;* 2) *глаза смотрели правдиво и ласково; глаза смотрели странно и наивно; глаза смотрели насмешливо и нагло; глаза смотрели со странной злобой; глаза мрачно смотрели перед себя; глаза смотрели и умиленною и восторженною нежностью; глаза глядели; глаза строго и укоризненно взглянули.* Расположив примеры по возрастанию количества качественных определителей, покажем, как усложняется характеристика носителя признака в предикативной конструкции:

1. «*Глаза блестели,* и румяные губы не могли не улыбаться» (1,86);
2. «Опять *ненавистью зажглись* её *глаза*» (1,77);
3. «*Глаза* её *блестели тихим блеском*» (1,530);
4. «Брови его были нахмурены, и *глаза блестели злым и гордым блеском*» (1,386).

Значение проявления признака обычно реализуется только предикатом (глаза *улыбались*), реже — и предикатом, и отглагольным существительным, входящим в данную модель смысловых отношений (глаза *блестели* тихим *блеском*). Характер психических и физических ощущений, испытываемых персонажем, его конкретные чувства, нравственный, духовный мир отражаются не только предикатом, но и поясняющими предикат элементами: «глаза *смеялись*», «глаза светились *радостью*», «глаза ослепляли светом *любви*».

2. Позицию грамматического субъекта занимает имя существительное со значением признака, часто с конкретизирующим определением, которое обычно выражает состояние, переживания, чувства действующего лица: *непокорные слёзы стыда (восхищения, жалости), влажность, радостный (насмешливый) блеск, злой свет, огоньки, улыбка торжества и счастья, радость, выражение испуга (ненависти), сострадание, чувство ненависти и насмешки, холодный взгляд человека преследуемого и ожесточённого, сдержанная оживлённость, оживление, холодный и жестокий судья, ядро души, напряжённое внимание.* Некоторые из них — названия проявляющихся признаков, то есть в их семантике имеется значение процесса: *блеск, свет, улыбка, сострадание, оживлённость* и некоторые другие. В позиции предиката — глагол наличия, существования *(быть, стоять)*, становления признака *(выступить, навернуться)*, активного действия *(брызгать, потечь, покрывать, бегать, порхать, зажечься, светиться, вспыхизать, блеснуть, мелькнуть, померкнуть, потухнуть, волноваться* и др.). Носитель признака в синтаксическом строе предложения выполняет функцию объекта, на который направлено воздействие признака, на котором или в котором проявляется признак: *глаза* (вин. п.), *на глаз, а из глаз, на глазах, в глазах.* Например: «В груди его всё выше и выше поднимались содрогания, и *непокорные слёзы* выступили ему *на глаза*» (2,22); «Но не только *холодный взгляд человека преследуемого и ожесточённого блеснул в* его *глазах,* когда он говорил эти слова» (2,252); «Вся душа его была переполнена воспоминанием о Кити, и *в глазах* его *светилась улыбка торжества и счастия*» (1,38); «Этот *блеск светился из* её *прелестных*, действительно *неизъяснымых глаз*» (1,326); «У княгини *были слёзы на глазах,* и руки её дрожали» (2,297).

Таким образом, рассмотренные модели отношений между понятиями *предмет — признак — действие* совмещаются с моделью двусоставного предложения, так как компоненты логической модели, связанные предикативными отношениями, занимают позицию главных членов. Однако модель может быть и непредикативной, то есть «накладываться» только на часть структурной схемы двусоставного предложения — на группу предиката. Сам предикат в этом случае иногда является лишь формальным связующим звеном между признаком и его носителем. Таких моделей в романе «Анна Каренина» отмечается несколько.

1. Носитель признака — прямой объект, на который направлено характеризующее его действие, совершаемое по воле субъекта. Предикат выражен глаголами, которые обозначают движение глаз: *открыть, отворить, раскрыть, закрыть, полузакрыть, поднять, вскидывать, опустить, скашивать, отворачивать перенести, переводить, направлять, остановить, устремить, не спускать, сощурить, прищурить* и др. Большую выразительную нагрузку имеют поясняющие данные глаголы качественно-характеризующие слова: *широко, испуганно, вопросительно, восторженно, с ужасом.* Примеры: «Кити *испуганно и вопросительно остановила* свои *глаза* на лице Вареньки» (1,240); «Я видела, что я вбежала в свою спальню, что мне нужно там взять что-то; ты знашеь, как это

бывает во сне, говорила она, *с ужасом широко открывая глаза,* — и в спальне, в углу, стоит что-то» (1,392); «Не вы совершили этот высокий поступок прощения, которым я восхищаюсь и все, но он, обитая в вашем сердце, — сказала графиня Лидия Ивановна, *восторженно поднимая глаза,* — и потому вы не можете стыдиться своего поступка» (2,82).

2. Носитель признака — объект в творительном падеже; проявление признака выражено предикатом нецеленаправленного действия со значением зрительного восприятия *(смотреть, посмотреть, глядеть, поглядеть, поглядывать, взглядывать, взглянуть, оглядываться, кинуть, видеть, уставиться, пожирать, впиваться),* обнаружения *(отыскивать, найти, достичь),* сопровождения *(проследить, провожать),* движения *(мигать, помигать, подмигнуть, отводить),* выражения чувств *(хмуриться, смеяться, улыбаться, блестеть, сиять, просветлеть)* и др. Среди них, кроме глаголов, выражающих чувства, только немногие содержат в своей семантике качественную оценку действия: *уставиться, пожирать, впиваться.* Поэтому центр экспрессивности перемещается на качественный определитель — наречие или предложную форму существительного — поясняющий нейтральный глагол: *значительно блестя глазами, с удивлением посмотрел своими твёрдыми глазами, рассеянно стал обводить усталыми глазами, удивлённо проследив глазами, злобно блестя глазами, задумчиво улыбаясь глазами, весело блестя глазами* и др. Примеры: «Бетси *улыбнулась глазами* и внимательно поглядела на Анну» (1,323); «Так же, как и за Сафо, за ней ходили, как пришитые, *пожирали* её *глазами* два поклонника, один молодой, другой старик» (1,362): «А! Алексей Александрович! — сказал старичок, *злобно блестя глазами,* в то время как Каренин поравнялся с ним и холодным жестом склонил голову» (2,89); «Она не ответила и, склонив немного голову, *смотрела* на него *исподлобья вопросительно* своими *блестящими* из-за длинных ресниц *глазами*» (1,203). Как видим, характеристика предмета в данных конструкциях тоже неоднократная.

3. Носитель признака указывает на место проявления признака; признак является прямым объектом, испытывающим целенаправленное действие субъекта. Например: «Она *потушила* умышленно *свет в глазах,* но он светился против её воли в чуть заметной улыбке» (1,68).

4. Название признака занимает позицию прямого объекта, название носителя признака — позицию обстоятельства места. Между собой они связываются при помощи предиката, выраженного глаголом восприятия, обнаружения признака: *видеть, увидеть, видать, увидать, замечать, заметить.* Они не выражают проявления признака и являются формальным синтаксическим звеном между понятиями признака и предмета. Процессуальность содержится в некоторых признаках *(радость, недоумение, игра, блеск, усилие)* и отражают они внутреннее состояние субъекта. Название носителя признака употребляется в таких формах: *на глазах, в глазах.* Примеры: «Не буду, не буду, — сказала мать, *увидав слёзы на глазах* дочери...» (1,52); «Князь подошёл к ней. И тотчас же *в глазах* его Кити *заметила смущавший* её *огонёк насмешки*» (1,250); «И опять он *заметил выражение испуга в глазах* Свияжского» (1,364); «Тут было торжество и восторг, был блеск, похожий на тот зловещий блеск, *который* он *видал в глазах* жены» (1,398).

В рассмотренных конструкциях понятие признака прямо или опосредованно синтаксически связывается с понятием носителя признака. Существительное *глаза* в них всегда присутствует. Правда, в некоторых случаях оно не прибавляет смысла предложению. Имеется в виду модель с творительным паде-

жом носителя признака, в которой предикатом является глагол зрительного восприятия, а основная смысловая нагрузка падает на признак предмета. Например: «Анна посмотрела на неё *мокрыми от слёз* глазами» (1,107). Без словосочетания *мокрыми от слёз* это высказывание лишается смысла: «Анна посмотрела на неё глазами».

Если слово (словосочетание), выражающее атрибутивный признак понятия *глазами*, соотносится с такими формами, которые способны примыкать к глаголу, подобные предложения, ничего существенного не теряя в смысловом отношении, свободно заменяются конструкциями без творительного падежа. Сравним: «Она *внимательно* посмотрела на него, как бы желая понять причину его смущения» (,134). — «Она *внимательными глазами* посмотрела на него, как бы желая понять причину его смущения». Однако такая замена возможна не всегда: «Анна *задумчивыми блестящими глазами* посмотрела на него и ничего не сказала» (1,436). Для данного предложения возможна лишь такая трансформа: «Анна *задумчиво* посмотрела на него блестящими глазами и ничего не сказала».

Это свидетельствует о том, что каждое из соотносительных предложений имеет свои возможности образования и своё художественно-изобразительное назначение. Однако и в предложениях с отсутствующим творительным падежом качественно характеризующие предикат обстоятельства содержат также характеристику того предмета, с которым связана реализация процесса зрительного восприятия, то есть глаз действующего персонажа, так как зрительное восприятие — основная функция органов зрения. Например: «Долли *посмотрела* не неё *вопросительно*» (1,76); «Долли *холодно посмотрела* на Анну» (1,75); «Долли *задумчиво смотрела* мимо золовки, слушая её слова» (1,77).

Предложения со «скрытой» характеристикой носителя признака в романе встречаются часто, но подробный анализ их не входит в задачи нашей статьи.

Проведённые наблюдения позволяют сделать следующие выводы.

1. Слова, обозначающие признак предмета, как правило, с носителем признака грамматически связываются непосредственно *(ясные глаза, блеск глаз, со слезами на глазах, глаза блестели, сощурила глаза, улыбнулся глазами)*. Наиболее удобны и продуктивны атрибутивные словосочетания с зависимым прилагательным.

2. Отношения между понятиями *предмет — признак — действие* могут иметь двучленное выражение *(глаза блестели, блеск глаз)* или трёхчленное *(глаза светились радостью, в глазах светилась улыбка, глаза были влажны, потушила свет в глазах)*.

3. Понятие проявления признака выражается в предикате *(глаза улыбались, глаза сияли)* или в признаке-атрибуте *(блеск глаз, блестящие глаза)*; в предложении понятие проявления признака часто обозначается дважды: *блестящие газа потухли.*

4. Подавляющее большинство признаков глаз персонажа (атрибутивных и предикативных) связано с отражением внутреннего мира, физических, психических и нравственных качеств.

5. Каждая из трёх субстанций (предмет, признак, действие) может иметь свой качественный определитель. Поэтому в большинстве случаев характеристика носителя признака многократная, рзаносторонняя. По нашим подсчётам, не учитывая случаев «скрытой» характеристики, конструкций, содержащих один признак, в романе насчитывается 135 (36,8%), два признака — 125 (34,1%), три признака — 74 (19,9%), четыре признака — 27 (7,3%), пять признаков —

4 (1,1%), шесть признаков — 3 (0,8%): *правдивые* глаза; *смотрела прелестным* глазом; *посмотрел с удивлением твёрдыми* глазами; *прямо смотрел блестящими чёрными* глазами; *ясные, правдивые* глаза, *испуганные радостью любви; блестящие, казавшиеся тёмными, серые* глаза *дружелюбно, внимательно остановились.*

6. Структурная модель отношений между указанными понятиями соответствует синтаксической схеме атрибутивного словосочетания *(испуганные глаза, улыбка глаз)*, предикативной основе дувсоставного предложения *(глаза были светлые, глаза смеялись, блеск светился из глаз)* или схеме связи членов группы сказуемого *(устремила глаза, просияла глазами, потушила свет в глазах)*. В последнем случае предикат иногда является формальным синтаксическим средством связи между предметом и его признаком, не имеет значения проявления признака *(увидела радость в глазах)*.

7. Выбор той или иной модели при художественном изображении зависит от актуализации этих субстанций, от того, которая из них является наиболее существенной для коммуникации в данном контексте.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Бабайцева В. В.: О выражении в языке взаимодействия между чувственной и абстрактной ступенями познания действительности. — В кн.: Язык и мышление. Изд. «Наука», М., 1967.

[2] Васева-Кадынкова И.: О глаголах речи в авторском сопровождении диалога. — «Русский язык за рубежом», 1972, № 2.

[3] Виноградов В. В.: О языке Толстого. — «Литературное наследство», № 35—36.

[4] Виноградов В. В.: Русский язык (грамматическое учение о слове), изд. 2-е. Изд. «Высшая школа», М., 1972.

[5] Грамматика русского языка. Синтаксис, т. 2, ч. 1. Изд. АН СССР, М., 1960.

[6] Грамматика современного русского литературного языка. Изд. «Наука», М., 1970.

[7] Громов П. П.: О стиле Льва Толстого. Изд. «Художественная литература», Л., 1971.

[8] История русской; литературе итературы 19 века (Вторая половина). Под ред. проф. С. М. Петрова. изд. «Просвещение», М., 1978.

[9] Кодухов В. И. Мышление и языковые значения и функции. — В кн.: Язык и мышление. Изд. «Наука», М., 1967.

[10] Колшанский Г. В. Логика и структура языка. Изд. «Высшая школа», М., 1965.

[11] Пугач С. Речевые приёмы выражения внутреннего мира персонажа в романе Л. Толстого «Война и мир». — «Русский язык в школе», 1962. №6.

[12] Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. Изд. «Высшая школа», М., 1968.

[13] Русская грамматика, т. I. Изд. «Наука», М., 1980.

[14] Фёдоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса. Изд. «Просвещение», М., 1972.

[15] Храпченко М. Б.: Лев Толстой как художник. Изд. «Художественная литерагура», М., 1971.

[16] Шрамм А. Н.: Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). Л., 1979.

[17] Язык Л. Н. Толстого. Пособие по истории русского литературного языка. Под ред. А. Н. Кожина. Изд. «Высшая школа», М., 1979.

ÜBER DIE QUALITATIVE CHARAKTERISIERUNG EINES BESTIMMTEN DETAILS DES AUSSEREN DER DARSTELLER IN DEM ROMAN „ANNA KARENINA" VON L. N. TOLSTOI

M. A. KORCSIC

Verfasser untersucht in seiner Studie aufgrund der logisch-philosophischen Interpretation der Einheit zweischen dem Gegenstand und dessen Charakteristika das syntaktische Modell der zwischen den Begriffen *Gegenstand — Eigenschaft — Handlung* bestehenden Beziehungen. Er vollzieht seine Untersuchungen über das Substantiv *Auge* und dessen syntaktische Positionen. Ausführlich analysiert er, inwiefern die Beschreibung eines gegebenen Details des Äusseren der Darsteller zur Erschliessung der Besonderheiten ihrer Seele, ihres Innenlebens, beiträgt.

О КАЧЕСТВЕННОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ОДНОЙ ПОРТРЕТНОЙ ДЕТАЛИ В РОМАНЕ Л. Н. ТОЛСТОГО «АННА КАРЕНИНА»

М. А. КОРЧИЦ

На основе логико-философского понимания единства предмета и его признаков автор рассматривает синтаксические модели связи понятий *предмет — признак — действие*. Наблюдения проводятся над существительным *глаза* и его синтаксическим употреблением. Автор также показывает, какие особенности внутреннего мира персонажа раскрываются при помощи характеристики данной портретной детали.

KÉT CSONGRÁD MEGYEI FÖLDRAJZI NÉV NYOMÁBAN

NAGYNÉ SULYOK HEDVIG

A földrajzi nevek vizsgálatával a toponimika foglalkozik. Napjainkban a névtan egyre jobban elveszti marginális jellegét, s önálló — alapvetően nyelvtudományi — diszciplinává válik, de számos szállal kapcsolódik más tudományágakhoz is (pl. történeti földrajz, település- és művelődéstörténet); jellegénél fogva azonban legközelebb a történeti nyelvtanhoz áll.

PESTY FRIGYES [1] csonkán maradt földrajzi név gyűjteménye után majdnem száz évet váratott magára az az összefoglaló mű [2], amely nélkül eddig a gyors, szakszerű tájékozódás rendkívül nehézkes volt, bár szétszórva — folyóiratokban, önálló munkákban — eddig is jelentek meg kutatási eredmények. Ezeknek a névmagyarázatoknak egy részére jellemző, hogy — a probléma jellegéből adódóan — megnyugtató magyarázattal nem mindig tudnak szolgálni, vagy a szófejtés újabb kérdéseket vet fel a település-, illetve nyelvtörténész számára.

Csongrád megyében sok szláv, illetve valószínűen szláv eredetű helynévvel találkozhatunk, közülük szinte mindet kielégítően magyarázzák már (kivétel talán a Röszke helynév) — s mégis vannak ezekben a szófejtésekben olyan momentumok, amelyek nem kellően tisztázottak.

Makó — Velnök

INCZEFI GÉZA „Makó környékének földrajzi nevei" [3] c. művében Makó címszó alatt a következő lehetséges névmagyarázatokat adja.

1. „A település első birtokosa 1247 körül Kelemenös bán fia Izsák volt, tőle örökölte fia, Makó bán, a település névadója." (Azaz személynévi eredetű).

2. Más magyarázat szerint egy nyugati szláv ‚makow' — ‚mák' szóból származna, s ebből az -ov végződésből -ó lett a magyarban. [4]

Ezt a szófejtést nehéz elfogadni, egyfelől azért, mert Árpádkori helyneveink nagy része személynévi eredetű, másfelől azért, mert „a toponomasztikának alapelve, hogy a földrajzi nevek nem etimologizálhatók régi adatok nélkül" — írja BENKŐ LORÁND. [5] Igaz, hogy a településnevek legrégebbi rétege a természeti adottságok neveiből, növény-, állat- és kőzetnevekből alakult, de semmi adatunk nincs arra, hogy Makó környéke ebben a növényben valaha gazdag lett volna (Vö.: Dombóvár, Bukovina, Orbó).

KISS LAJOS etimológiai szótárában azt írja, hogy Makó személynévi eredetű, 1256—85 között Makó báné volt. A személynév eredete szláv, vö.: szerbhorvát Màko < Màkarije < gör. Makariosz.

Egy, az 1299. évből ismeretes feljegyzés rögzíti, amikor a helység még a régi, de már az új nevén is szerepel:

„...possesiones suas Feluelnuk, que moderno vocabulo Makofolua vocaretur." [6] (Birtokaik... Felvelnök, amely új szóval Makófalvának hivatik).

Itt tehát előbukkan egy új név, amelynek értelmezése érdekesebbnek igérkezik, mint Makóé.

Az Árpádkori Új Okmánytár (VII. 242.) 1247-ből már ismeri ezt az elnevezést: „Zent Leurencz cum stanno, quod separat de Morusio incipens a villa comitis Isac... Vlnuk vocate." (a? i?). (Kb.: Szentlőrinc azzal a mocsárral együtt, amely a Marostól elkülönül, kezdődően Izsák comes Vlnuk nevű falujától).

INCZEFI MIKLOSICHRA [7] hivatkozva írja, hogy az elnevezésben talán az ószláv ‚volъ' (Bos)+nikъ képző 'marhapásztor' jelentésű szó rejtőzik.

A helységnév még a következő alakokban fordul elő:

1247/1340-es okiratban: „in Chanad... Olwlnuk",

1256 „prope Morusium est Oluelnuk",

1323 „Wewlnek" (Anj. Okm. II. 108.).

ZOLNAI GYULA írja a következőket: A bölény szláv nevéből (turъ) számos helynevet származtatunk — Turóc, Tura, Tur... A szláv eredetű ‚volъ' (ökör) szó származéka lehet Velnök és a háromszéki Volál is. [8] BOROVSZKY [4] ide sorolja még a régi Sáros megyei Volova, a beregi Volóc (ma Volovec); KISS LAJOS [2] pedig a Volhinia (az óorosz Volyn') földrajzi nevet azzal a megjegyzéssel, hogy a Velyn' változat e származtatást bizonytalanná teszi.

Valóban, a Povest' vremennych let, a Skazanie o Borise i Glebe, a Lavrent'evskaja letopis' is Velyn', Velynjane alakokat használ, s ezzel kapcsolatban e földrajzi, illetve törzsi név ‚volъ'-ból való származtatását M. VASMER [9] is kétségbe vonta, de helyette újat nem javasolt.

Mind a Velnök, mind a Volyn'-Velyn' ‚ökör' szóból való származtatása ellen szól az, hogy a ‚volъ' főnévnek nem ismerünk ‚velъ' variánsát, illetve a belőle származó alakok a tőben mind mélyhangrendű (‚o') magánhangzót tartalmaznak. [10] (A régi Velnök helységnév eddig ismert alakjai között sincs első szótagában mélyhangrendű magánhangzót tartalmazó forma.)

Az említett származtatást kétségve vonni látszik az a tény is, hogy a ‚volъ', mint régi - ŭ - tövű főnév igen régi továbbképzések esetén -ov- elemmel bővülő származékot adnak, vö.: ‚volovьnъ' melléknév, vagy ‚volovnik' főnév. [10]

Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy az oklevelek sokáig magánhangzó nélkül írták a nevet (Vlnuk), melynek olvasata „vəlnük" lehetett. A vokalizmus terén egyik legrégebbi változásunk a MELICH [11] által a következő földrajzi neveken bemutatott nyíltabbá válási folyamat:

Kris ~ Kirüs > Keres ~ Körös
Timis ~ Tümüs > Temüs ~ Tēmēs, Tömös
i ~ ü ~ ē ~ ö

A magyar ‚ü'-ből (a korabeli helyesírás szerint ‚u'-ból) a XII—XIII. század határán lett ‚ö'; földrajzi nevünk fejlődése tehát a következő módon rekonstruálható:

Vlnuk ~ Velnük ~ Velnek ~ Velnök, s a nép ajkán még Völnök, Völnek is.

Ha a ‚volъ'-ból való származtatás nehézségekbe ütközik felmerül a kérdés: milyen más lehetséges szófejtési kísérlet javasolható, milyen népek és mikor adhatták a település nevét. A kérdés településtörténeti részére GYÖRFFY GYÖRGY művéből [12] kapunk választ. GYÖRFFY azt írja, hogy Csanád vármegyét a VI—VIII. században avarok lakták, szláv lakosságnak itt csak a vizek mellett maradt nyoma; szláv ere-

detű pl. Kanizsa a Tisza rétségein és Rahonca a Maros partján. A IX. században az erre terjeszkedő bolgárok számára a Maros—Tisza sószállító út lehetett elsőrendű fontosságú. „A királyi családnak szolgáltak a különböző speciális szolgálattevők falui, amelyek nagy része a századok folyamán egyházi és világi kézre került. Ezek számát gyarapították a békés foglalkozású idegen telepesek. A két Tóti közül az egyiken földműves udvarnokok éltek, s igen korai lehetett a bolgárok régi nevét viselő Lándor". (Lándor Makó 1802-es térképén határnév Tömpös telek mellett DNy-ra).

Lándor, a dunai bolgárok magyar neve Makó környékén kétszer is előfordult, egyik a fenn említett Lándor, a másik pedig Szegvár vidékén „Nandurtou". [13]

Az a szláv népesség, amelyet a honfoglaló magyarság a mai Makó környékén talált, amelytől a nevet átvehette délszláv, közelebbről bolgár lehetett. Hogy a magyarok találhattak itt boglár töredékeket a már említett bolgár népnév [13] (vö.: Nándorfehérvár Bolgárfehérvár) kétszeri előfordulása is bizonyítja, hisz a helynévadás módja magyar. A terület mocsaras, vizes jellege is megfelelt a szlávok települési szokásainak, hisz a szlávok „...eredetileg erdő (de nem bükk- és fenyőerdő) és mocsárlakó nép... sem az őserdők mélyére, sem a nyílt pusztákra nem merészkedtek,... a nagy folyók partjait, mocsarakat szálltak meg." [14]

Mit jelenthetett a név a környéken letelepült bolgár népelemek ajkán?

ZOLNAI a már említett tanulmányában — miután a ‚makow'>Makó származtatást tévesnek ítéli — megjegyzi: „BOROVSZKY magyarázatai megérdemlik a figyelmet, ha egy részük puszta ötlet is". [8]

Hadd hívjam fel a figyelmet BOROVSZKY szófejtései közül egy eddig (tudomásom szerint) kellő figyelmen kívül hagyott származtatásra. A „Csanád vármegye története"-ben [15] idézi a már említett latin mondatot (Kb. Szentlőrinc azzal a mocsárral együtt, amely a Marostól elkülönül, kezdődően Izsák comes Vlnuk nevű falujától), s a következőket írja: „Ha e helynév az ószláv ‚vlьna' ‚vlъna' ‚hab, hullám, víz' jelentésű szóból eredő vlъnъkъ szó okleveles leírása, mely utóbbi — a habokkal bánó ember — révészt jelenthet, akkor Izsák gróf falujának rátaláltunk nemcsak az értelmére, hanem ősidőkbe visszanyúló eredetére is. És semmi sincs, ami e származtatás ellen szólana; az ószláv nyelvben az ‚ŭ' és ‚ĭ' hangzók némák lévén ez a révészt jelentő szó ‚vlnik'-nak vagy ‚vlnuk'-nak hangozhatott".

A falu — régészeti leletei szerint — már a honfoglalás előtt lakott szláv (valószínűleg bolgár) település volt. Valóban volt ott rév a Maroson, hisz a víz melletti helységek ősidők óta olyan helyekre települtek, ahol átkelési lehetőség volt.

GYÖRFFY szerint [12]: „A szegedi rév felől jövő út a híddal és vámmal rendelkező Bében át vitt Csanádba, elágazása volt Makó felé, ahol a velneki rév vitt át a Maroson".

(A révek akkori jelentőségére jellemző, hogy +1256-ban említés történik Humukreu~Homokrévről — ma Mokrin —, +1247/1284-ben Zyntharew~Zentarévről, volt még Révkanizsa, s működött a szanádi és moholi rév is. Makón a Maroson 1829-ig működött a rév, csak akkor váltotta fel fahíd). BOROVSZKY szerint e falucska Csanád megyei révészek tanyáiból alakulhatott, I. István adhatta Csanádnak e révet, s Csanád nemzetségébe tartozott Izsák is. BOROVSZKY következtetése mégsem megnyugtató magyarázat, hiszen történeti s nyelvészeti adatok nem hitelesítik egyértelműen a ‚révész' származtatást. Mind a ‚volnik' (marhapásztor), mind a ‚velnik' (révész) szavak származtatásának van egy hibája. Nevezetesen: a mai szláv nyelvekben egyik sem mutatható ki. (Vö.: bolgár: volovár, lengyel: pagoniecz volov, orosz: volovik stb.).

A ‚volъ' tővel való összevetés során annyi minden esetre valószínűnek tűnik, hogy az eredeti tő vьln+képző (-ikъ?) lehetett, hiszen a szótagképző ‚l̥' hang csak később vált labioveláris képzésűvé.

(Végső soron elképzelhető egy *vьl — + nik alak is, ez esetben 'valamilyen növénnyel [milyennel?] benőtt hely' jelentése lenne, vö. pl. trstnik [7].)

A jelenleg szerkesztés alatt álló bolgár történeti etimológiai szótár valószínűleg több felvilágosítással tud majd szolgálni, hiszen a nemzedékről nemzedékre való továbbadás, a történeti fejlődés során a szó és a denotátum közötti kapcsolat meglazult, és ahhoz, hogy elsődleges motivációt újra megtaláljuk meg kell vizsgálnunk azokat a körülményeket, amelyek közt a név asszociálódott.

Dorozsma

INCZEFI GÉZA a Nyelvtudományi Értekezések 22. számában foglalkozik Szeged környékének földrajzi neveivel, s ott Dorozsmánál — egyebek között — annyit jegyez meg, hogy az szláv eredetű Družba személynévből származik, ez pedig a ‚družba' köznév folytatója.

Először a szó szláv nyelvekbeni jelentését nézzük meg (INCZEFI ui. ‚Freundschaft' ‚barátság'-nak értelmezi, a legtöbb szláv nyelvben azonban ‚Brautführer' ‚vőfély', ‚násznagy' a jelentése).

Vö.: a.	szorb	družba	
	cseh	družba	
	lengyel	družba	Brautführer
	szlk.	družba	
	ukrán	družba	

A szó SZINNYEI JÓZSEFNÉL [16] ‚vőfély' jelentéssel; MIKLOSICH FERENCNÉL [17] ‚Brautführer' jelentéssel; VALLÓ ALBERTNÁL [18] ‚vőfély' jelentéssel; MANGA JÁNOSNÉL [19] ‚Brautführer' jelentéssel fordul elő.

Árpádkori helyneveink egy része személynévi eredetű, ez a falu is alapítójáról a Dorozsma családról kapta a nevét.

GYŐRFFY [12] azt írja róla, hogy Csongrád vármegyében egyik legelső szerzett magánbirtok, amely még a XI. század első felében keletkezett, s szerepel már Alpár 1075-ös határjárásában is a Becse és Dorozsma testvérpár neve, mint szomszéd birtokosoké. GYÖRFFY itt megemlíti azt is, hogy a Dorozsma nem csongrádi birtokait alig ismerjük. INCZEFI viszont azt jegyzi meg, hogy a család felvidéki eredetű, ez a körülmény adhat magyarázatot a név nyugati szláv származtatására.

Az első adatot, amelyben a név személynévként előfordul KNAUZ FERDINÁND [20] közli 1075-ös évszámmal.

„Postea cum Beche fratre drusba separate est..." (Azaz kb.: Becsének a testvérével, Drusbával együtt, elkülöníttetett a földje...)

Az évszázadok folyamán az elnevezés előfordult még:

1237 ad predictam terram de Drusma,
1408 Dorozma in Chongrad,
1474 Drwsma,
1479 dorosma in Chongradiensi alakokban. (Vö. Györffy i. m. 886.)

Ezek az elnevezések már a mai falunév előzményei, nem személynevek.

Mivel a tulajdonnevekből származó földrajzi nevek a nyelvi változások diktálta törvényszerűségeknek éppúgy alá vannak vetve, mint a köznevek, ezért a ‚družba' Dorozsmává alakulását a következőképpen lehet elképzelni:

družba — doružba (az ‚u' bontóhang feloldja a mássalhangzó torlódást)
doružba — dorosba.
A ‚zs' hang a X—XI. századig hiányzott mássalhangzórendszerünkből, ezt a hangot idegen szavak átvételekor az ‚s' hanggal helyettesítették. Az ‚u' hang nyíltabbá válása közismert hangváltozás, gyakori a szláv eredetű magyar szavakban is. (Vö.: čudo > csoda).

Nehézséget a b > m változás okoz, erre egyértelmű, pontos magyarázat eddig nincs. Egy szó — önmagában — nem lenne elegendő arra, hogy ezt a változást törvényszerűnek tekintsük, de ismerünk még egy példát, mely köznév ugyan, a kérdés megválaszolásában mégis segíthet.

Egy 1275-ös oklevélben áll a következő latin mondat (SZAMOTA ISTVÁN [21] közlése):

„Collectam martuniarum et victualium quae zulusma nuncupatur bano Sclavonie." (Kb.: Az élelmiszerek és a ‚zulusma' összessége a szlavón bánt illeti).

SZAMOTA megállapítja, hogy a szó elsődleges jelentése ‚szolgáltatás, ‚élelmiszeradó'.

KNIEZSA ISTVÁN [22] a ‚zsolozsma' szót az óegyházi szláv ‚služba' ‚liturgia', ‚cultus' és a közszláv ‚servitus' szóból származtatja és megjegyzi, hogy a b > m hangfejlődés szokatlan a magyarban.

SZARVAS GÁBOR [23] kétségbe vonja, hogy a ‚zsolozsma' szó a ‚služba'-ból származna; a latin psallisma < psalmus szóból eredezteti, és ezzel — bár közvetve — megkérdőjelezi a Dorozsma származtatását is.

ASBÓTH OSZKÁR [24] nem fogadja el SZARVAS magyarázatát; véleménye szerint a *psallisma szót a latin szótárak nem ismerik, a zsolozsma kialakulása pedig a

sluga > suluga > szologa mintájára
služba > szuluzsba > szolozsba lehetett.

ASBÓTH a b > m hangváltozást azzal magyarázza, hogy a magyarban -ba képző nincs, így „a ‚b' átment a rokon ‚m' ajakhangba".

SZARVAS válaszában félig-meddig elismeri ASBÓTH igazát, a b > m változásra adott magyarázatát azonban elégtelennek ítéli, s bizonyságul felsorol egy pár idegen eredetű szót, melyekben ez a hangváltozás nem megy végbe (galiba, iszkába, huruba, goromba).
(A vita itt befejeződik.)

Ha megnézzük ezeket a szavakat: az első háromban magánhangzó van a ‚b' hang előtt, az utolsóban éppen ‚m', felépítésükben tehát nem azonos minőségűek a zsolozsma/Dorozsmával.

SZARVAS említett ellenérvei hiányérzetet keltenek, de azt a szolgálatot tették, hogy felhívták a figyelmet: az immár egyedinek nem tekinthető b > m változás még nincs megnyugtatóan tisztázva. (b > m változásra GOMBOCZ ZOLTÁN [25] is hoz példát, az Atlamos személynév 1316 előtt Atlabus formában szerepel).

Lehetséges, mint ASBÓTH állította, hogy a -ba képző hiánya a változás oka. Elképzelhető az is, hogy a szó az eredeti szláv jelentésétől és környezetétől elszakadva a magyarban ‚b'-vel ejtett orrhangúnak, idegennek tűnt. A legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a szó rendszerkényszernek engedelmeskedhetett, mert a magyarban -zsba végű szó nincs, -zsma végű viszont több is van [26] (dézsma, pézsma, rizsma), s a ‚dézsma' szó az idézett (zsolozsma, Dorozsma) példákkal egy időben adatolható. (Első előfordulása 1261, természetesen ennél régebben is használhatták már.)

Feltételezésünket (rendszerkényszer) alátámasztani látszik MELICHNEK [27] a

következő megállapítása: „... hasonló szláv személynevet a szlávságból kimutatni nem tudunk, ezért azt tartjuk, hogy a szláv név magyar földön magyar hatás alatt keletkezett".

IRODALOM

[1] PESTY FRIGYES: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben, Budapest, 1888.
[2] KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Budapest, 1978.
[3] INCZEFI GÉZA: Makó környékének földrajzi nevei, Budapest, 1970.
[4] BOROVSZKY SAMU: A honfoglalás, Budapest, 1894. 76. p.
[5] BENKŐ LORÁND: Az etimológia elmélete és módszere, Budapest, 1976.
[6] Monumenta Ecclesiae Strigoniensi, II. 469. p.
[7] MIKLOSICH, FRANZ: Die Bildung der Slavischen Personen- und Ortsnamen, Heidelberg, 1927.
[8] ZOLNAI GYULA: Nyelvtudományi Közlemények, 25: 89.
[9] VASMER, MAX: Russisches etymologisches Wörterbuch, I. Heidelberg, 1953. 224. p.
[10] MIKLOSICH, Franz: Die Bildung... 338. p.
[11] MELICH JÁNOS: A honfoglaláskori Magyarország, Budapest, 1925—29.
[12] GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. 838—840. p. 884. p.
[13] KRISTÓ GY.—MAKK F.—SZEGFŰ L.: Acta Historica, Szeged, 1973/44. 1974/48. 15. p.
[14] KNIEZSA ISTVÁN: Keletmagyarország helynevei, A magyarok és románok I. kötetében, szerk. Deér József és Gáldi László, Budapest, 1943—44.
[15] BOROVSZKY SAMU: Csanád vármegye története, Budapest, 1896. I/272. p.
[16] SZINNYEI JÓZSEF: Magyar tájszótár, Budapest, 1893—1901.
[17] MIKLÓSICH FERENC: Magyar Nyelvőr, 11: 162.
[18] VALLÓ ALBERT: Magyar Nyelvőr, 33: 563.
[19] MANGA JÁNOS: Acta Ethnographica, 6: 163.
[20] KNAUZ FERDINÁND: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, 1874. I. 57.
[21] SZAMOTA ISTVÁN: Nyelvtudományi Közlemények, 25: 160.
[22] KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Budapest, 1955. II.
[23] SZARVAS GÁBOR: Magyar Nyelvőr, 21: 374.
[24] ASBÓTH OSZKÁR: Magyar Nyelvőr, 21: 374.
[25] GOMBOCZ ZOLTÁN: Árpádkori török személyneveink, Budapest, 1915.
[26] PAPP FERENC: A magyar nyelv szóvégmutató szótára, Budapest, 1969.
[27] GOMBOCZ Z.—MELICH J.: Magyar etymológiai szótár, Budapest, 1914—30. I.

AUF DER SPUR ZWEIER GEOGRAPHISCHER NAMEN DES KOMITATES CSONGRÁD

HEDVIG SULYOK-NAGY

Die Studie befasst sich mit der sprachgeschichtlichen Untersuchung zweier südungarischer geographischer Namen (Makó-Velnök und Dorozsma).

Den Dorfnamen ‚Velnök' versucht die Autorin jetzt — wegen seiner phonetischen und wurzelbildenden Eigenheiten — nicht aufgrund der bisher vermuteten Ableitung von dem slavischen Wort ‚Volъ' (‚Bos') zu interpretieren, sondern nimmt — indem sie auch siedlungsgeschichtliche Gesichtspunkte berücksichtigt — einen *Vьln-Stamm an.

Hinsichtlich des ursprünglichen Phonems ‚b' des geographischen Namens ‚Dorozsma' bzw. seiner Endung -zsba (Družba > Dorosba) vermutet sie, das Wort dürfte im Ungarischen einem Systemzwang gehorcht und so auch seine heutige Tonform erhalten haben (vgl.: dézsma/ =den Zehnten, dezimieren usw.).

К ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ДВУХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ ЧОНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

НАДЬНЭ ШУЙОК ХЕДВИГ

В своей работе автор исследует историю происхождения двух географических названий Южной Венгрии: Makó — Velnök, — Dorozsma.

Автор приходит к выводу, что название деревни „Velnök"происходит не из общеславянского слова„volъ" (Bos) а — принимая во внимание и историю возникновения населённых пунктов предполагает наличие корня *vьln —.

Относительно первоначальной фонемы „b"и окончания „zsba" географического названия „Dorozsma" (družba > dorosba) автор предполагает, что это слово подверглось изменениям в соответствии с законами венгерского языка и приобрело современную звуковую оболочку (ср.: dézsma).

A SZOCIALISTA DRÁMA NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE VISNYEVSZKIJ DRAMATURGIÁJÁNAK TÜKRÉBEN

NAGYNÉ SZABÓ KLÁRA

Vszevolod Vitaljevics Visnyevszkij (1900—1951) drámaírói technikáját, műveinek jellegét kettős hatás adja meg. Egyrészt a szovjet irodalom korai korszakának jellegzetességei jelennek meg nála, a forradalom nagyságának, pátoszának, a forradalmi erőfeszítésnek hű, dokumentumjellegű ábrázolása; másrészt a világirodalom új, avantgarde (expresszionista) törekvéseinek alkalmazása drámáiban. Így ötvöződik össze nála az expresszionista drámaírás, s a korai szovjet irodalom szocialista, realista vonásai.

Legérettebb darabjában, az „Optimista tragédia"-ban már az események, szereplők lényegi vonásainak, mélyebb ábrázolásának igénye is megjelenik. A csírájában meglevő pszichológizmus a szocialista drámatípus későbbi darabjainak lesz a sajátja.

Visnyevszkij 1929-ben kezd hozzá egy három részből álló trilógiához, amelynek egyes darabjai a forradalom történetének folyamatosságát adják. A trilógia első része „Az első lovashadsereg" (1929), második része a „Döntő csapás" (1931.), s végül a trilógia legjobb, legismertebb, s a legtöbb műfaji vitát kiváltó darabja, a pszichologikus vonásokat hordozó „Optimista tragédia". (1932—33.)

Visnyevszkij dramaturgiáját általában az egysíkúsággal, a forradalom, a forradalmiság értelmezésének leszűkítésével, az igazi drámai hősök, a nagy egyéniségek hiányának vádjával illetik. Tény, hogy — az egyébként jelentősen összefonódó — drámaírói, publicisztikai s politikai — agitációs tevékenység folyamán Visnyevszkij nem egyszer tévedett, túlzásokba esett, de egész pályája egy meghatározott vonalon, a szocialista dráma fejlődésének vonalán haladt. Ezt a fejlődési irányt, valamint az agitációs és tömegszínház nagy hatását egyrészt korának igényei és lehetőségei törvényszerűen meghatározzák, hiszen a forradalom után, a polgárháború éveiben az agitációs darabok, a színpadi, gyakran utcai „tömegjelenetek" fontos politikai, nevelői feladatot töltöttek be; másrészt pedig a kortárs drámaíró az események mélységeit, az emberek leheletnyi rezdüléseit még nem képes kellően érzékelni és értékelni, így elsősorban a nagy történelmi esemény monumentalizmusát, dicsőségét, pátoszát, az események friss lendületét ragadja meg.

Visnyevszkij drámáiban saját hősi ifjúságához, a forradalomhoz, a polgárháborúhoz fordul témáért. De a téma feldolgozásában — a tematikai azonosság, a világnézeti alapállás, s a megoldások látszólagos egyezése ellenére is — jelentős különbségek fedezhetők fel, amelyeknek alapvető vonása a mélyebb ábrázolás iránti igény, s ennek megjelenését az „Optimista tragédia"-ban a következő területeken figyelhetjük meg:

a) a darab centrálisabbá válása, a cselekmény sűrítése, a szereplők tekintetében,
b) az első lépések a szereplők egyénítése útján.

E két vonás megjelenési formáját, egyezéseit és különbségeit vizsgáljuk két — e szempontból jellegzetes darabjában — az „Első lovashadsereg"-ben, és az „Optimista tragédiá"-ban. Az „Első lovashadsereg"-től ez „Optimista tragédiáig" vezető átmenet a 20-as évek vége, ill. a 30-as évek eleje irodalmi mozgalmának általános törvényszerűségeit, tendenciáit tükrözi, s bizonyítja, hogy a szerző — bár publicisztikai tevékenysége mást mutat — felismerte későbbi darabjaiban a szocialista dráma fejlődésének alapirányát, s az, ha csírájában is, de legérettebb, legjobb művében már érzékelhetően megjelenik. Míg korábbi művében az eseményeket a maguk frissességében, a szemtanú hitelességével akarta ábrázolni, addig a későbbi „Optimista tragédiá"-ban már nem „szélességében", hanem „mélységében" ábrázolta az eseményeket.

„Az első lovashadsereg" 1929-ben jelent meg, Bugyonnij előszavával. A Vörös Hadsereg Központi Színházában volt a premier — s azonnal heves vitákat váltott ki; voltak védelmezői és ellenzői is.

(A darab óriási anyagot, az 1913-tól 1929-ig terjedő periódust öleli fel időben. Jellegzetes, expresszionista jellegű technikájával az író célja még kifejezetten az volt, hogy létrehozza a polgári, pszichológiai dráma ellenpontját. Visnyevszkij ebben a korai drámairói korszakában az individualista, realista, pszichologizáló drámát teljesen elvetette, beleértve Tolsztojt, Csehovot, az orosz irodalom nagyjait is.

„Az első lovashadsereg" c. darabra jellemző a vázlatjelleg, a dokumentumjelleg, az események gyors futása, mely a pergő filmkockákra emlékezteti a nézőt.

A gyorsan változó epizódokat egy narrátor, a „Ведущий" alakja fogja össze. A darab szerkezeti felépítése jól tükrözi a fent említett tényeket: a három ciklus harminchat! epizódját elő- és utójáték fogja közre.) „Az első lovashadsereg" narrátora — az „Optimista tragédia" két öreg harcosával ellentétben — nagyon objektív. „A Vezető a mi lelkiismeretünk, öntudatunk, szívünk." — határozza meg a narrátor funkcióját a szerző. [1] E meghatározás faktorai közül az író elsősorban az „öntudatot" domborítja ki. A narrátor az író álláspontját, eszmei és nem elsősorban érzelmi hozzáállását tolmácsolja. A darab folyamán általában lakonikus rövidséggel, tárgyilagosan közli az eseményeket, objektíven vektoraikat (helyüket, idejüket) határozza meg. A nézők érzelmeire — általában — nem kíván hatni. Ennek illusztrálására hozzunk egy konkrét példát. Az első ciklus első epizódját a következő szavakkal vezeti be a narrátor, csupán a megértéshez szükséges tényeket közölve: „1916. Háborúzik a cári Oroszország. Ezerkilencszáztizenhatot írtak... Lövészárkok a Sztohodnál..."[2]

Ami a drámai egyéniség problematikáját illeti, „Az első lovashadsereg"-re a forradalom utáni első évek szélsőséges demokratizmusa, illetőleg a polgárháború agitációs színháza nyomta rá bélyegét.

Az író az egyéniség ábrázolásáról teljesen lemond, darabjának főhőse: a névtelen tömeg. Valamennyi szereplőjét társadalmisága határozza meg; egy-egy társadalmi típust képviselnek: a Tiszt, a Munkás, a Parancsnok, a Kozák, a Vezető. „A többi szereplő változik — sokszínű tömeg hömpölyög az epizódokban."[3]

Sziszojev az egyetlen „hős" a darabban, akinek neve van, alakja az egész monumentális cselekménysoron végivonul, s útja — a cári hadseregtől a lovashadseregig

[1] Ю. Неводов: Всеволод Вишневский, прочитанный вчера и сегодня, 1968. стр 32 Саратов. „ Ведущий: Наша совесть, наша память, наше сознание, наше сердце."
[2] Visnyevszkij: Első lovashadsereg. Európa, 1961. 26. o.
[3] Uo. 6. o.

vezető út — általános: sok cári katona sorsa volt hasonló. Az író egyéni vonásokat nem szándékozott felszínre hozni Sziszojev sorsának általánosságában.

A többi alak — epizódszereplő: a névtelen tömeghez tartoznak, s névtelen, általános a sorsuk is: megjelennek, majd eltűnnek a színpadról végérvényesen. Sorsuk egy-egy példázat, s a benne rejlő eszmei tartalom a lényeg.

Még a potenciálisan erős érzelmi töltést hordozó jelenetek is, mint például a „Kommunár halála" (3. ciklus, 14. epizód), vagy az „Apa és fia" (3. ciklus, 7. epizód), amely a fehérgárdista kozák apa és a vöröskatona fiú találkozása, ebben a darabban politikai dialógussá, eszmék párharcává szűkül, míg ugyanez a téma más feldolgozásban (Lavrenyovnál, Solohovnál) erősen pszichológiai jelleget ölt.

A sokszínű epizódok pergéséből álló darabban egyetlen visszatérő motívum, egyetlen személyes konfliktus van: ez is inkább típusok, és nem valódi hús-vér emberek konfliktusa; a vöröskatona prototípusa, Sziszojev, és az ellenforradalmi erők képviselője, a Tiszt között. A többi epizód igen lazán kötődik egymáshoz: ezeket csak a kulcspozíciót betöltő Vezető figurája fűzi egységbe, s a szereplő tömeg mintegy végighömpölyög a változatlos színeken: a cári kaszárnyában, az első világháború lövészárkaiban, a februári forradalomban, a polgárháborúban. A finálében — melyet Visnyevszkij több alkalommal is átírt — már a békés építőmunka napjai jelennek meg. Ebben a részben sikertelenül próbálja a szerző a modern életanyagot, saját korát bevinni a darabba. Hőseit az új, megváltozott, s ily módon megváltozott viselkedésmódot igénylő világban is a régi, történelmi séma szerint cselekedteti. A történelmi epizódokat összekötő laza szál az utójátékban már nem funkcionál.

Darabját a történelmi elbeszélések mintájára építette fel. A dráma és az epikus jelleg összeütközése a darab nyelvezetében is tükröződik; keveredik benne a patetikus, lelkes, hősi elbeszélés, s a katonák egyszerű, durva beszéde.

Összefoglalva tehát; Visnyevszkij „Az első lovashadsereg"-ét a krónikaszerűség, az epizódgazdagság, s mind a szereplők, mind a cselekmény vonatkozásában a decentralizáltság jellemezték. Ebben a darabban Visnyevszkij még nem tudta a fontosat a lényegtelentől biztos kézzel szétválasztani, még nem tudott a dolgok lényegéig hatolni, s ezt a lényeget a darab fókuszába állítani.

A biztosabb téma- és epizódválasztásig, a mélyebb általánosításig Visnyevszkij az „Optimista tragédiá"-ban jutott el. Ebben a műben „Az első lovashadsereg"-nek csak két szűkebb epizódjára támaszkodott: „Кого на испуг берете?" „Kire akartok ráijeszteni?" (3. ciklus, 14. epizód), és a „Смерть коммунара" „A kommunár halála" (3. ciklus, 14. epizód) c. epizódokra, azaz két centrális témát, két centrális drámai konfliktust dolgoz fel, az anarchia és ösztönösség, ill. a hősi halál problematikáját. Az „Optimista tragédia" konfliktusa tágabb értelemben — a forradalmi humanizmus problémája. „... az *ember* viszonya az előtte, a forradalom eredményeképpen megnyíló szabadsághoz."[4]

Az „Optimista tragédiá"-ban is Visnyevszkij, korábbi műveihez hasonlóan, a forradalom, a polgárháború témáját dolgozza fel. A tematikai azonosság ellenére ez utóbbi műben már körvonalazódik a szocialista dráma fejlődési iránya is.

Korábbi nézeteit felülvizsgálva, az „Optimista tragédiá"-ban Visnyevszkij már más nézőponttal dolgozik. „Az emberek viselkedése érdekel engem — írja, — a lelki

[4] Ю. Неводов: Всеволод Вишневский, прочитанный вчера и сегодня», Саратов, 1968. стр. 76. «отношение человека к открывающейся перед ним благодаря свершившейся революции, свободе.»

folyamatokat vettem alapul: hogyan éltek, mint gondolkodtak, hogyan szerettek akkor az emberek?"[5]

Az „Optimista tragédiá"-ban tehát a szerző nem horizontálisan akar ábrázolni, hanem vertikálisan, az események, az emberi lényeg mélyére kíván jutni. Az előző darab színességét, fordulatosságát, epizódgazdagságát itt centrális folyamat, centrális téma kidolgozása váltja fel: ez a folyamat a Balti-flotta tegngerészeinek eszmei-politikai fejlődése, a forradalomhoz vezető út megtalálása. Ennek a nagyjelentőségű, és végeredményében pozitív kicsengésű folyamatnak a tragikus ellenpontja a komisszárnő pusztulása.

Az erősen koncentrált jelleg a darab szerkezetén is tükröződik. A hagyományos drámával már szerkezetileg sem akar szakítani: három felvonásból, ill. epikus jelleget adó prológusból és epilógusból áll.

A tömegek erőteljes, hatásos ábrázolása ebben a darabban is megvan, de ezen túl, az „Optimista tragédia" az előző Visnyevszkij darabokhoz képest a figurák egyénítése útján halad. Az „Optimista tragédiá"-t írva Visnyevszkij lemondott a krónikaszerűségről, a széles történelmi panorámáról — itt tényleges cselekményt állít a darab középpontjába, és ezt a cselekményt néhány kiemelkedő személyiségen keresztül mutatja be. „Az első lovashadsereg" kollektív ábrázolásával szemben itt több figurát is előtérbe állít: a kommisszárnő, Vajnonen, Behring hadnagy, Alekszej, Rekedt már többé-kevésbé egyénített figurák. A tömeg inkább statiszta jellegű.

„Az első lovashadsereg" epizódjait összetartó Vezető figurájáról lényegében az „Optimista tragédiá"-ban sem mond le, de itt már két ember tölti be a bonyolultabbá vált funkciót.

Az „Optimista tragédia" kórusát a két veterán katona, az első és a második őrmester alkotják. A kórus az írói véleményt képviseli, a szöveget kommentálja, tájékoztat az eseményekről, elgondolkodik és elgondolkodtat elméleti kérdésekről; a forradalomról általában, a forradalmi hősök sorsáról, a kommunista erkölcsről. Emellett a kórus elsődleges funkciója: kapcsolatteremtés a darab szereplői s nézői, a harmincas évek embere között.

Az „Optimista tragédiá"-ban azonban a kulcspozíciót már nem a narrátor(ok) tölti(k) be, hanem az egyénített hősök, elsősorban a kommisszárnő, és Alekszej figurája.

Az „Optimista tragédia" I—II. felvonása kiélezett eszmei küzdelem, a szemben álló felek nézeteinek világos kirajzolása: a komisszárnő és Vajnonen az egyik oldalon, az anarchisták vezetője, Rekedt és Alekszej, a másik oldalon. A komisszárnő az individualizmussal szemben a kommunista erkölcs megtestesítője, az ő ideológiája szűkebb értelemben a csapat, tágabb értelemben az egész emberiség jövőjét vetíti előre. Egyén és tömeg viszonya ebben a darabban már sajátos jellegű lesz.

„A komisszárnő nem egy magányos hős a tömeg ellenében" — írta Visnyevszkij, — „hanem a tömeg lesz magányos a céltudatos egyéniség ellenében."[6]

A kommiszárnő rendelkezik azzal a lelki, jellembeli többlettel, amellyel a többiek, éppen világnézeti fejletlenségük folytán nem rendelkezhetnek: az emberekbe, a jövőbe vetett hit, a kommunista meggyőződés.

[5] Ю. Неводов: Всеволод Вишневский, прочитанный вчера и сегодня. Саратов, 1968. стр73.

«Меня интересовал вопрос о поведении людей... Я взял внутренние процессы. Чем жили, о чем думали, как любили тогда?»

[6] Ю. Неводов: Всеволод Вишневский, прочитанный вчера и сегодня. Саратов, 1968. стр 78.

«...не одинокий герой против толпы, а одинокая толпа против целеустремленной личности.»

A komisszárnő ideológiai, jellembeli többlete segítségével a darab elején egységesen a primitív ösztönök, az anarchista vezér rémuralma alatt álló irreguláris különítményt előbb polarizálja, majd forradalmi ezreddé alakítja.

Az első fázisban végbement polarizációt jól érzékelteti a matrózoknak az anarchista vezetőhöz való viszonya: egyesek rettegnek tőle, mások még hiszenek neki (Alekszej), a harmadik csoport pedig már ellenségesen viszonyul hozzá.

A fejlődés második szakaszában ez a különítmény az eszmei-ideológiai fejlődésben oda jut el, hogy már egységesen lépnek fel: a rettegett bandavezért a második felvonás végén önbíráskodásért halálra ítélik.

A harmadik felvonásban pedig a már ütőképes, szervezett tengerészezred tudatosan száll szembe az elnyomókkal, és áldozza életét az igaz ügyért.

Ez az átalakulás új vonás az „Optimista tragédiá"-ban. Míg „Az első lovashadsereg"-ben a statikus esemény- és emberábrázolás az egész darabon végigvonult, a cári kaszárnyától a komszomolisták klubjáig, itt már a fejlődés, az átalakulás mozgatja a szereplőket.

Nemcsak a tömeg, az egyén is fejlődik, átalakul. Ebből a szempontból a darab kulcsfigurája Alekszej. Az ő átalakulása — a bandavezér barátjából tudatos forradalmárrá válása — mutatja az utat a jövő felé, ez a változás jelenti a harc eldőlését, kimenetelét, szűkebb értelemben a tengerészezred átalakulását, tágabb értelemben a végső győzelmet.

Alekszej a darab elején még a bolsevik nézeteket képviselő komisszárnő ellen lép fel: „lehetetlen egy asszony!"[7] Ettől a ponttól jut el előbb az anarchista vezetővel való nyílt szembeszegülésig, a hadifoglyok kivégzésének ellenzéséig. „Hozzá ne nyúljatok!"[8] Ezt követi a nyílt összetűzés: „A pofádba, a képedbe vágom: áruló vagy, hitszegő vagy!"[9] A fejlődés végső állomása a veszélyhelyzetben a bolsevikokkal való teljes eszmei-érzelmi azonosulás. „(Az ellenség rohamra indul. Kegyetlen tűzzel árasztja el a terepet.)
Alekszej: Felállni!
(A tengerészek kibujnak a fedezékekből. Alekszej teljes magasságában kiegyenesedve, szinte megmámorosodva, egyre dühödtebben játszik... Alekszej harmonikáját az ellenséghez vágja, ingét letépi magáról, összecsavarja és az izzadságtól súlyos tekercscsel csapkodja a rátámadó ellenséges katonákat.)"[10]

Alekszej evolúciója tehát az „Optimista tragédia" alapgondolata, benne sűrűsödik össze a fejlődés egyébként hosszú és lassú folyamata. Az ő fejlődése példázza az egész ezred bolsevikká alakulását, a harctéri vereség ellenére is a végső győzelmet.

A darab ugyan egyének, az anarchista vezér, Vajnonen, s a komisszárnő halálával ér véget, de tulajdonképpen a tömeg, a közösség, a csapat eszmei győzelmével, a jövendő, a végső győzelem biztonságával zárul. A hősök itt is inkább epikusak, mint drámaiak. „Valami mélyen megnyugtató, tisztán eposz-szerű hangulat veszi körül bukásukat. Érezzük: nem ez az elbukás az ő igazi életük, ez csak egy epizód benne... Az ő életük valahol egészen máshol van: abban a végtelen ritmusban, amivel egy előttük is ismeretlen cél felé sietnek; egy cél felé, amelyről tudják, hogy ők úgysem fogják elérni... Az ő letörésük csak epizód náluk, mert ők egész életüket epizódnak érzik a nagy célhoz való viszonyában."[11]

[7] Visnyevszkij: Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. 20. o.
[8] Uo. Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. 61. o.
[9] Uo. Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. 70. o.
[10] Visnyevszkij: Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. 76. o.
[11] Lukács Gy.: A modern dráma fejlődésének története. Magvető Bp. 1977. 395. o.

A mű címe, általunk is vizsgált alapigazsága, jellegzetességei arra utalnak, hogy ebben a darabban az írói hangsúly az „Optimista" szóra esik, arra, hogy a drámaíró számára nem az egyének sorsának tragikuma, hanem a közös ügy győzelme a fontos.

HÉRA ZOLTÁN ezt írja a drámához írt utószavában: „... Sorsa nem tragikus, a szó régi értelmében... a zárójelenet akkordjaiban egymással összeforrva hangzanak fel a fájdalmas és bizakodás életigenlő dallamai. Kevés darab van, amely ennyire tisztán, ilyen hatalmas érzelmi erővel tudná érzékeltetni a halálban az élet folytonosságát."[12] „A csöndet zene szakítja félbe. S hallik az ezred lépteinek dübörgése. A zene érthetően és minden határozatlanságot kizáróan harcba szólít ...a megszámlálhatatlan milliárdnyi élőlény lelkesen örül az életnek. Mindenütt buzog, zúg, mozog az elpusztíthatatlan élet..."[13]

A drámaíró számára ebben a darabban már a „mélység" volt a fontos, a pszichológia, a belső folyamatok, amelyeket feltárva kortársait arra készteti, hogy gondoskodjanak el kötelesség és szabadság, szerelem és halál ellentétes, de tragikusan összefonódó fogalmain.

E ponton jól érezhető Visnyevszkij továbblépése, a polémia *„Az első lovashadsereg"* című darabbal, amely még a hősöknek a történelmi folyamatban való feloldását követelte.

Az *„Optimista tragédia"* hőseiben már nemcsak osztályuk lényege, hanem emberi lényegük is megtestesül. VISNYEVSZKIJ körvonalazza múltjukat (komisszárnő levele) mindegyik hősnél érthető az az egyéni út, amelyen jár.

„Az első lovashadsereg" című darabbal összehasonlítva levonható az a következtetés, hogy az *„Optimista tragédiá"*-ban a „szerző az adott kereteken belül maximálisan élő jellemeket teremtett, reális embereket szándékozott bemutatni."[14]

Miközben elméletben Visenszkij a pszichológiai irányzattal vitázott, legjobb darabjában jónéhány pontot ő maga is érintkezett velük; felismerte a belső folyamatok ábrázolásának szükségességét, s a kezdeti lépéseket meg is tette a szereplők egyénítése, s a darab centrikussá tétele útján.

FELHASZNÁLT IRODALOM

LUKÁCS GYÖRGY: A modern dráma fejlődésének története, Bp. 1911. 2. kiadás, Magvető, Bp. 1978.

VSZEVOLOD VISNYEVSZKIJ: Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. Héra Zoltán utószavával.

VSZEVOLOD VISNYEVSZKIJ: Az első lovashadsereg, Európa, Bp. 1961. Bottlik Sándor utószavával.

BOREV, JURIJ: A tragikum, Kossuth, Bp. 1965.

ALMÁSI MIKLÓS: A drámafejlődés útjai, Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.

STEINER, GEORGE: A tragédia halála, Európa, Bp. 1971.

A színház világtörténete II. Gondolat, Bp. 1972. Szerk.: SZÉKELY GYÖRGY.

BÉCSY TAMÁS: A drámamodellek és a mai dráma, Akadémiai Kiadó, Bp. 1974.

История русской советской литературы, Том II. Изд-во «Наука» Москва, 1967.

Юрий Неводов: Всеволод Вишневский, прочитанный вчера и сегодня, Саратов, 1968.

Андреев, Ю. А.: Революция и литература, Изд-во «Наука», Ленинград, 1969.

[12] Visnyevszkij: Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. Héra Zoltán utószava, 91. o.

[13] Visnyevszkij: Optimista tragédia, Európa, Bp. 1958. 87—88. o.

[14] История русской советской литературы, Том II. Изд-во Наука Москва, 1967. стр. 465.

EINIGE BESONDERHEITEN DES SOZIALISTISCHEN DRAMAS IM SPIEGEL DER DRAMATURGIE VON VISCHNEVSKIJ

KLÁRA SZABÓ-NAGY

Vsevolod Vitaljewitsch Vischnevskij ist einer der bedeutendsten, und gleichzeitig auch der typischsten Vertreter der frühen sowjetischen Dramas. Die Zwiefältigkeit seines dramatisch schriftstellerischen Wirkens ist einerseits gegeben durch die Anwendungen der neuen Weltliteraturbestrebungen, des Erscheinen der Avantgarde, und andererseits durch die Eigentümlichkeiten der frühen Epoche der sowjetischen Literatur.

In seinen Stücken macht die Darstellung der Ereignisse, der Erscheinungen eine beträchtliche Wandlung durch, und — verglichen mit dem früheren Werk „Das erste Kavallerie-Regiment" — wird in der reiferen „Optimistischen Tragödie" bereits auch ein psychologischer Anspruch, eine Zentralisierung von Handlung und Schauspielern wahrnehmbar.

Während Vischnevskij theoretisch schon mit der psychologischen Richtung disputierte, ist er an gar nicht wenigen Punkten seines besten Stückes auch selbst mit dieser Richtung in Berührung gekommen, hat die Notwendigkeit der Darstellung der inneren Prozesse erkannt und auch die ersten Schritte zur Individualisierung der Darsteller durch Zentrischgestaltung des Stückes unternommen.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДРАМЫ В ЗЕРКАЛЕ ДРАМАТУРГИИ ВИШНЕВСКОГО

НАДЬНЭ КЛАРА САБО

Всеволод Витальевич Вишневский является самым выдающимся и вместе с тем и самым типичным представителем ранней советской драматической литературы. Отличительную особенность его творчеству придают, с одной стороны, применение стремлений существующих во всемирной литературе, появления авангарда, а с другой стороны, особенности ранней эпохи советской литературы.

В его произведениях изображение событий и явлений претерпевают значительные изменения. В более зрелой «Оптимистической трагедии» по сравнению с «Первой конной» уже появляется психологическое изображение действующих лиц, концентрация действия и действующих лиц.

Когда Вишневский вступил в теоретическую полемику с представителями психологического направления, в то же время в самых лучших его произведениях чувствуется влияние этого направления; он осознал необходимость изображения внутренних процессов, и сделал первые шаги по пути к типизации героев и централизации драмы.

AZ ÖNVIZSGÁLAT ÚTJA DÉRY LÍRÁJÁBAN

OLTYÁN BÉLA

Az önvizsgálat tudatos, realisztikus mozzanata az avantgard ars poetikáiban nem jut jelentős szerephez. Az izmusok költői Én-jeinek prófétikus öntudata, világba kiáltó szózata nem is illik a gyötrő önelemzések gondolati ihletéséhez. S a magyar avantgardnak a forradalmak bukása utáni hangulati mélypontja idején, — mikor a bukás okainak elemzése, a személyes és társadalmi kiút keresésének feladata sürgetően igényelte volna e gondolatiságot —, a csalódás döbbenete sokszor csak dadaisztikusan széthulló mozaikvillogásra volt képes.

De végül is, a lírikusnak előbb utóbb fel kellett ismernie: a világ eseményei nem ujjongó himnuszai vagy groteszk félszavai szerint alakultak; hogy a szubjektum és objektivitás disszonanciáját csak a jelenségek tényleges összefüggéseinek feltárásaival, s ennek előfeltételeként: saját szemlélete, költői gyakorlata hatékonyságának felülvizsgálatával csökkentheti.

DÉRY TIBOR a 20-as évek elejétől, avantgard-költő minőségében is számos társadalmi s valóságmozzanatra rátapint, de lényegében: az elidegenedés légkörét tükröző s az ezen túllépni akaró emberi-költői vágy kissé elvont humanizmusa jellemzi. Ezen óhaj, művészetében csak a harmincas évek elejére érik hatékonyabbá.

Közismertek e vonatkozásban Déry németországi élményei s a kérdésről szóló vallomása: *„Amikor 1932 őszén Hitlerék több millió szavazó vállán bevonultak a parlamentbe, azaz a világtörténelembe s én másnap elutaztam Berlinből, már tudtam, hogy mi a dolgom. Majd negyvenéves koromra, tizenötévi erőfeszítés után a valósághoz hazatalálva, végül is íróvá lettem, lázadóból forradalmárrá."* (Önéletrajz. *Útkaparó* Bp. 1956. 25. l.)

Az avantgardista program feladása s a realizmus útjára való lépés azonban gyakorlatilag nem ily máról holnapra történő váltással történik, s nemcsak 1932—32-ben jut el e probléma felvetéséig. A látomás, álomvilág, vagy a valóság vállalásának alternatívája már az *Énekelnek és meghalnak* (Bp. 1928.) c. kötetében is felbukkan. A *Felébred* c. lírai alkotásának prózatördelésű befejezésében pl. feltételesen, de mégis ez utóbbi felé hajolva exponálja a valóságra való ébredés mozzanatát: *„...Szél álmodba száll és még nedves szárnyakkal a hajnali madár fütyül... Ébredj, ébredj, talán ez a szebb: kisétálni a hold fekete véréből és megfejni egy foltos tehenet. Angyalból juhászlegény ki együgyűen fütyül nagy kalap alatt s a tengerfeneken elhagyta hárfáit. Árnyékok is víz alatt maradtak, sötét moszat közül felszínre értél hol teljes nap süt s napnál világosabban: jóreggelt kedves barátom."*

Mindez nemcsak költői fikció és kérdésfeltevés. 1930—31-es Nyugat-beli verseiben, s az *Átutazó* c. regényében a megvalósítás első lépéseit is megteszi. Iagz: a realisz-

tikusság ezekben a legszubjektívebb „magán-szféra" érzelmi, gondolati élményeinek visszaadásában nyilvánul meg. Az egyén és társadalmi-egész egymásrahatásának bonyolult dialektikáját ekkor még nem kérhetjük számon Dérytől. A jellem teljes struktúrájának feltárásai, a nembelisége tudatára ébredt, s annak szintjén cselekvő hős ábrázolásai még hátra vannak.

De gondolatai bonyolult hajszálrendszerében már formálódnak egy nagyméretű, tág szemhatárú mű alkotásának tervei. S hogy felkészüljön, némi gyakorlatot szerezzen ehhez, kísérletként egy rövidebb lélegzetű — németországi tapasztalataira épülő — társadalmi regény megírásához kezd. A *Szemtől szembe* így már avantgardját követő második írói korszaka nyitányává lesz. E változást líráján belüli módosulás is kíséri: a realisztikusság e műnem sajátos anyagába is új vonásokat rajzol.

„Mitizáló realizmus"

Az avantgardista Déry költői világának „objektivitása" általában nem a realitás tárgyilagosságából, hanem egy pszichológiai állapot, asszociációs folyamat képi objektivitizálódásából, jelenségrendszerének önálló életre kelő vizualitásából alakul. S még ahol látszólag konkrét élmények vagy gondolati koncepciók a meghatározók *(Firenzei dombokról; Olasz tavasz; Őszi koszorú, Feldafing; Isten; Az ember kivált a rajból)*, ott is a „fantasztikus látomás" szubjektív ritmusai formálnak. *(Énekelnek és meghalnak)*

De lírájában már a 20-as évek elejétől kezdve találunk olyan verseket is, melyek centrumába a való világ alakjai kerülnek, s a költő tényleges pontokhoz való kötődését jelzik. E típusban életének kísérői *(Anyám; Feleségem)*, konkrét földrajzi, társadalmi alakulatok *(Mama, Oroszország)*, vagy elvontabb ábrázolásban ugyan, de mégiscsak hús-vér jelenségek jelképivé növesztett alakjai testesülnek meg *(Férfi, Szerelmes lány)*.

A *Férfi* c. mű esztétikuma pl. első olvasásra is érzékelhető, hisz cselekvés- és mozgástere érthetően kapcsolódik a címben jelzett alakhoz. A poétikus feszítettség s a csendes rezonancia közt hullámzó hangulatskálák teljesebb „tartalmát" azonban csak a képzetek fogalmi (ha úgy tetszik gondolati-logikai) magjának kibontása hozhatja felszínre. A fogalmi értékekhez tapadó érzelmi udvar ugyanis nagyban hozzájárul atmoszférájának kialakításához.

Déry nem egyetlen konkrét személy, hanem *a* Férfi, a termető ember képzetének megjelenítésére vállalkozik, s ebben, az önkifejezés szándéka mellett, a rajta kívül álló ábrázolásának tendenciája is érvényesül. Módszerében: absztrahálja a legjellemzőbb ismérveket, s ezen tulajdonságcsoportokat hatványozottá fokozva vetíti elénk. E férfi könnyedén hódító életörömmel, játékos kedéllyel lendül útjára *(„Szaladt, röptében elkapta a kenyeret, énekelt, játszott")*, de hatalmas, világméretű tettekre, alkotásokra képes *(„széles tenyérrel elválasztotta a földet a víztől")*; gondos tervező *(„gondolkodott miképp itathatná meg teheneit")*; összeroppant pillanatában felismeri: a küzdelmek és eredmények vérben és verejtékben fogannak *(„Egyszer elsírta magát: könnyeiben megpillantotta homlokát és két véres öklét")*; s hogy végül is: felelősek vagyunk egymásért *(„Azóta adakozó üvegszobrokat csiszol és komolyan figyeli társainak lélegzetét")*.

A metaforák túlzásos jellege kétségtelenül avantgard fogantatású, de kapcsolódik a mítizálás antik hagyományaihoz: a nagyléptű, nagymozdulatú, világrengető antik héroszok, istenek képzetköreihez is.

S ugyanígy: valamilyen tulajdonság (nembeli, életkori sajátosság), magatartás,

viszonyulás felforrósított és heroizáló-nagyító képi formája valósul meg e csoport többi versében is.

Az *Anyám* címűben pl. nem egyszerűen az anya alakja, hanem a gyermekéhez való áldozatkész, féltő-óvó viszonyulás fogalmazódik meg:

Fonja kis haját és nem lát benne fényt...
oly sürgősen futkos homlokomon
tüzet és kenyeret dobál napjaim közé
útján tejfényű csillagok égtek
de kitért és homokba gázolt
testemről leaggatta a sebeket, vánkosa alá gyömöszölte...

Egyfajta realisztikusság, a „mítosz realizmusa" tehát a fenti példákban is érvényesül. De e lírában a kiteljesedéshez másra, a költői érzelmek és tudatstruktúra közvetlenebb kifejeződésére is szükség lenne, ami egy adott ponton mélyreható önvizsgálatba mehetne át.

Az önvizsgálat útján

DÉRY előtt az évtized végéhez közeledve világosabbá válik, hogy a sötét tónusoknak a fantasztikus költői világokkal történő elűzése csak ideiglenesen és részlegesen sikerülhet. Az űr nem rezonált sóvárgására; a harmonikusabb képzetek trópusai pedig szétszóródtak a *„gonoszul suhogó szelekben"*.

E felsimerés nyomán több műve a magányos álmodozások édes-keserű mérgeinek érzelmi meddőségbe hajló voltát fedi fel: *„nem akarok továbbmenni..."* jajdult dacos kiáltása a *Kétfejű sötét lovak*ban, s a *Lázadás*ban, az álomlátások életet torzító, félelmetes természete rajzológik ki: *„...Odalent zúg az ár. Ez a fekete víz az álom fekete vize amelyen visszafelé siklik az idő fénylő hattyúja... Az álom telhetetlen. Az álom vize felissza a világ megvakult arcát mely lassanként elnémul mint a jégtengerek hala. A csobogás elhal."*

Az aktivitás utolsó ritmusait is elnyelő némaság, a *„Csend két kagylója"* szorításának hermetikusságát (*Ne feledjetek el! Munka* 1929. 10. sz.), a búcsú kíméletlenül ostorozó szavai, s a szívek keménységén megtörő javítószándék tehetetlen indulatai gyűrűztetik. S az emberekhez szálló gondolat- és érzelem-impulzusok (a világhoz kötő Ariadne-fonal csillámai), akarva akaratlan figyelmeztetik a költőt, hogy e béklyó a szabadító szál is lehet, s harcának világát, győzelme feltételét a tapasztalati valóság erővonalai között kell meglelnie.

A konkrét élmény közvetlenebb versbe szökkenése már az *Énekelnek és meghalnak* egyes darabjaiban megfigyelhető. A *Búcsú* ugyan még bonyolult képapparátussal íródott, de minden során kezdőzetlen érzelem, a búcsú miatti égő fájdalom süt át. Az 1930-ban publikált *Szerelem*ben (*Nyugat* I. 783. l.) pedig már letisztult nyelvi apparátussal, a vershelyzet reális szituációját vetítve énekel a szerelemről:

Érdes zörgő lombot ingat fejem fölött
lassan az esti szél s a levelek lapos
egérárnyékait halkan táncoltatja
szívemen. A magas fűben fekszem s némán
várom, hogy odafenn végre az örök lomb
    megnyíljék, a sötétség,
s a zörgő ágak közül fölémhajtsa holdas
homlokát a szerelem...

Az álmok, látomások légies fátylán tehát e periódus legszemélyesebb, legzaklatóbb élménye: a szerelem vérrel-könnyen átitatott földi rajzolatai ütnek át először, hogy az önvizsgálat igénye egész eddig pályája, s további lehetőségei felülvizsgálatává táguljon: a változás több síkon és fokozatban zajló fordulatait hozva létre.

A *Ló, búza, ember* (Bécs, 1922.) idején a költő magány és szorongás érzését az „Én" világba hatoló, szárnyaló-suhanó rohanásának képzeteivel akarta elűzni, megsemmisíteni. A lírai szubjektumot (képzetileg) mozgató lendület az *Énekelnek és meghalnak*-ban csillapszik, szelídül; a „költői helyzet" statikusabbá válik, s az iram soda, a költőt ostromló, félelmetes lények képi áramlásában érvényesül. A szárnyalás megtört meneteléssé, majd (szenvedő, eltűrő) figyeléssé merevül. De a tehetetlenség és tennivágyás birkózásának e holtpontja villanásnyit sem tart. A felgyülemlett feszültség parazsa újra lángra lobbantja, fehérizzásig hevíti az Én-pólust. *Ez az aktivitás azonban már nem a menekülő rohanásban oldódik fel, hanem egy mélyebb értelmű kutató szenvedéllyé alakul.* S a felgyorsuló belső „önmozgás", a szenvedélyes, kutató Miért-ek kitöréseit eredményezi. (*Ki beszél? Nyugat.* 1931. I. 26.; *Vihar. Munka* 1929. 5. sz.; *Kiáltó. Munka* 1930. 14. sz.). *„Kinek a szava az én szavam? /*— kérdi — *s amely ég felé mordulva átkozódik és kiált, / szájam kinek a szája?..." (Ki beszél?);*

miért élek? — derengő hajnalban
az izzó falak között megszületik az új szülött: miért születik?
a nedves föld nehéz szagában mászik lebukó fejjel
és a megőszült tengerrel viaskodik: miért élek?
Vihar

Ki kavarja ezt a világot?
Ki görgeti a tengert... Kiálts, kiálts ha tudsz!
S ha kérdezni nem mersz, felelj!
Kiáltó

E kitörések helyenkénti nyerseségét a javítószándék elementáris sodra s a még forrongó, alakuló szemlélet érzelmi talaj szüli. Hatékonyságát tompítja, hogy a tőkés világ atmoszférája, emberekre kényszerített életvitele részben az emberi természet általános tulajdonságaként ölt testet. (*Énekelj költő. Munka* 1929. 8. sz.)

E magatartás azonban nem az elutasítás és megvetés végletességét rejti. Mindez az emberekért érzett felelősség, a világ szeretete, a „mily nép lehetne" sóhajának gondolata által motivált, s számtalan érzelmi rezzenést, árnyalatot sűrít. A felcsapó harag, megvetés és változtathatatlanság érzete ugyan nem egyszer ismét a kiválás hajlamát lobbantja (*Farkas; Hajnal. Nyugat* 1930. I. 874—85.), de közben egy gyökeresen módosító felismerést is érlel. Hajdan, a világ elutasítása, a képzelet ismeretlen borzongásokat ígérő tájainak meghódítása látszott merész, emberi-költői vállalkozásnak. De az örömök és adományok túl éterieknek bizonyultak s nem fakasztották a tartós boldogság és örökélet vizét. Kiderült: a világ markából nem lehet kiszökni, mi több, nem is érdemes. S az igazi bátorság nem világ „csábításainak" elhárításában, hanem az élet, a világ vállalásában nyilvánul meg. *„Ne vigy minket kísértésbe"* — mondja *Étekkel, borral...* c. versében. (*Nyugat* 1931. I. 27.), — *„rózsákkal ne kísérts meg, ...mert hogyha gyengék vagyunk, / ellenállunk s úgy jutunk irtásra.":*

Megkísértetvén ellenálltam
s elbuktam így. A világ szép szerelmétől
elfordulva árnyékban éltem
s árnyékot nemzettem miként világtalan vak
s kuckómban egyre sötétültem...

A versek öröm és bánat-képzetei már nem a különös tájak ragyogása, s a magány sóhajai szerint villannak-komorlanak, hanem a világ tényleges szerkezete, egy realisztikus koncepció szerint. A vers lombjának, egének, főszálának ragyogásában a föld nappali fényei villognak, s a költői panaszból a világ *„összegyűjtött bajainak"* kimondása jajdul.

A *Hajnal* a vándor-motívumot csendíti, s nem mentes az elvágyódás Mallarmé-i, Rimbaud-i nosztalgiáitól sem. Irreálissá varázsló elemekkel s a menekülni vágyó költői attitűd allegorikus színezetével is terhelődik. De életidéző képeiben a föld forró szeretete izzik, s formájában közelít, visszatér a hagyományos, realisztikus „vándor dal"-hoz is:

... éled és sustorog a fölmerülő fű
s a föld örvendve melegszik. Oszlanak a felhők...
zörög egy levél, ijedten ásít a fürj és felszáll
s duzzadva pusmog a szélben billenő lomb.
Világosodik már! s a szelíden zajongó táj mögött
felszáll a madárarcú
nap és hosszú szárnyai közé
fogja a csipogó világot...

A föld szépségeit és bánatait egyaránt gyűjtőlencséjébe fogó ars poetika utóbbi pólusát, a *Ki beszél?* kérdésfeltevéseire adott költői válasz fogalmazza meg. Az expresszionista periódusú *Nem én kiáltok!* József Attila-i kijelentés itt szelídebb tónusokkal (a világ elementáris versbe áradása helyett, az áttételesebb, tükröző visszaadást kiemelő szemlélettel) fogalmazódik meg:

... miként a föld
az égből leszálló lágy vizet örözköld
tájaiba befogadván
összegyűjti és elringatja
sötét mélyében, majd dörögve újra kilövi
a fényre — úgy gyűlik örök tetemembe a földi
jaj s szüntelen úgy tör ki belőle.

Az érzékelő szubjektum szenvedéséről a hangsúly szinte észrevételenül a valóságra, s a költő közvetítő szerepére tevődik. De ahhoz, hogy ezen ars poetikai jelzés átélt programmá váljon, az önvizsgálat kíméletlenebb őszinteségű mélységeit kell bejárnia. Az első nekifutás szédülete, az erők kimeríthetetlenségének, s az előtte kanyargó út végtelenségének illúziója lassan eltűnőben. Még minden lehetséges, de az idő kimértségének parancsa, egy véglegesebb út megtalálására sürgeti. Az ifjúság s a férfikor határmesgyéjén az eddig megtett út mérlegére vállalkozik, s a *Férfiének* (*Nyugat.* 1931. I. 593). komolyan zengő soraiban a beváltott vagy megkerült szándékok sorsát, pillanatnyi helyzetét, álláspontját, s a jövő lehetőségeit boncolgatja:

... Ifjúság s múlás közt
egy perced van még Elbukó! egy rövid perc
a két part között...
... mutasd fel szívedet
beváltotta-e a régi ígéreteket?

Rosszul éltem. Szívemet elvesztegettem
apránként, boldoggá senkit, anyává
asszonyt nem tettem, magam meg nem öltem
a szabadságért...

... S kik eldűltek a porban:
a nyomor könnyrojtos veres zászlait
győzelmes zendülésbe vinni gyenge voltam.

E már-már igazságtalanul kemény, hamis illúziókat ölő józan szavak, nem valamiféle végső csőd, hanem *a szüntelen megújulás szükségességének felismerései.* De még mindig „csak" felismerések, egy alakuló program s nem megvalósulásának szavai. Jelentőségük egy újabb lökést, indítást adó helyzeti energiájukban van.

S addig, míg a jövő művében is felépül, a versen belül kész eredményként, az átmenet e pillanatában a lázadás negatív gesztusával, *a tagadás agitatív jelképeként* mutatja fel magát:

Csend van. De én e tűrő és csendes világot
tagadom, ahogy Júdás tagadta az Urat, ...
én az ítéletet nem tűröm. Itt az útszélen
gyökeret vertem s míg nem pusztulnak a latrok
föl nem támadok és lógó tetememet
el nem takarítom...
... Az elvonuló nép előtt
s havas mezőn így káromlom magamat.

E készülődés: a szerelmi élmény „pszichológiai realizmusa", az élet szépségeinek forró sugarú felvillanásai, a világ bajainak érzékelése, kimondásának kényszere, az önvizsgálat őszintesége visszavonzza e pályát a *Farkas* c. vers magányos kiválásának útjáról. A többivel való „együttzengés" gesztusai kezdetben bár társadalmilag már körülhatároltak, a látomásoknak egy az irodalmi hagyományból ismertebb, Petőfi-sen romantikus formáit teremtik meg (*A csúcsról. Korunk* 1933. szept.):

... nézed, ...
önmagadat, egy gyorsan menetelő fellázadt tömegben.
ismerős, egyre öregedő mozdulatokkal
rohanva a füstölgő sír felé, mely hosszú utad végén,
ott hol a nyomorgók láncaikat rázzák
s a felszálló porfelhő a tájat lezárja,
egy új szabadságharcban eldűlni hív.

E líra hangvétele és képanyaga azonban, ahogy a nyomaték az Én-ről a világ, a kisemmizettek sorsának versbe-áramlására fordul, fokozatosan egy realisztikusabb (a hasonló-hasonlított viszonyát markánsabban aláhúzó) képminőségbe megy át, melyben a valóság és költő fikció, az egyértelmű szándék a metaforikusság szerves egységbe forrik. *Az expresszív túlzást a szenvedély közvetlenebb tónusú dinamizmusa, vagy „józan szelídsége", az absztrakt mitizálást a hagyományosabb jelképiség helyettesíti. (A költő beszéde egy kőszenthez. Korunk* 1933. április; *Külvárosi ének. Korunk* 1937. március.)

S ha e jelképiségben még fel fel is izzanak a menetelő, s egy végső összecsapásban győzni vagy meghalni kész tömegek vizuálisan nagyított képei, a kiszolgáltatottakkal való szolidaritása, igazuk jogosságába vetett hite, s izmosodó céltudatossága köze-

lebbi, konkrétabb körvonalú mozgássá transzponálja a látomást. A „romantikus forradalmiság" forradalmi realitássá válik; s a száguldó lovasrohamok végtelenbe vesző csatamezői helyett, a füsttel fojtogató (külvárost asszociáló) sikátorok zsúfoltsága bontakozik életre:

S lásd a kapu mögött, a nyomor sikátoraiból
már kicsap visszfénye s nyomában
mint hegyoldalról ereszkedő kövek
már görögnek a lázadás súlyos szavai...
... A füst kicsap a kínlódó házak közül
s vörös köpenyébe burkol ...
s az olthatatlan kiáltást hallod-e, mely többé nem hallgat el!
A költő beszéde egy kőszenthez

A motívumok szerkezeti hangsúlya

A vers egész struktúrájában történő változások a szemléleti, tartalmi módosulás mélységét és érvényét bizonyítják. A belső és külső szerkezet bonyolult hálózatából közelebbi vizsgálatra emeljünk ki egy alapvető képi-motívumbeli, illetve szerkezeti vonatkozást.

DÉRY avantgard verseinek (az elidegenedés tükrözés, illetve az ennek megszüntetésére törő vágy kettős pólusának megfelelő) motívumai, hangsúlyukat szerkezeti rendjük-, helyzeti energiájából nyerik. E szempontból az előforduló variációk közül most elsősorban *a versbefejezések* minőségére utalnánk. A versvégződés milyensége különösen fontos tényezője az olvasóban továbbrezgő hatás-impulzusoknak. Az utolsó mondatok, sorok, képek, a zenei „együtthangzás" döntően befolyáysolhatják (s megszabhatják) az egész vers hangulati minőségét.

DÉRY verszárásait figyelve, a képzetek szempontjából (a fenti pólusoknak megfelelően) két alaptípust különböztethetünk meg. *A szorongást, gyötrődést,* a remény fakuló pillanatait, „groteszk"-hangulatait, *a magasból lezuhanó tárgyak, mélybe hulló vonalak, a sötétség s mindenek előtt a halál, az elmúlás záró motívumaival teszi hangsúlyossá: „Csörrenve estek le a teli koporsók szemem zöld üregeibe" (Koldus); „az ének is lecsuklik a nap nem kel fel ez a boldogtalanság" (Éjfél); „leperzselt szemöldökkel meghal" (Tragédia); „összeesett és meghalt" (Az ember kivált a rajból); „egy holttest áll a határon. Sötét van." (Önarckép); „Meg fogok halni" (Hamueső); „Utamnak is idő előtt vége szakadhat." (Utolsó szó).*

A világ legyőzhetőségének pillanatnyi *hitei,* a kapcsolatteremtés mámorai; konkrétabban pl.: a forradalom országa iránti távoli csodálata; művész barátjához fűződő szeretete, tisztelete; az olasz táj ragyogására kigyúló belső fényei; a ringató álmok déli atmoszférája; a hajnal üdesége; a megújulás szükségességének felismerései; a lázadás indulatai, szabadulás- és rendteremtő vágya, képi formában *utolsó soraiban* (belső sugárzásának s érzelmi hullámcsúcsának megfelelően) *a horizont csillámlásában, az égre felfutó nap forró ragyogásában, a nehézkedés törvényeit legyőző szárnyalás motívumaiban jut kifejezésre:*

„fölötted süt a nap"
Mama Oroszország

„... kihajolt az égre a nap
egészen világos lett"
A képfaragó

„...kigyúlnak az álom lámpásai s a feltámadt galambok hazatérnek..."
Olasz tavasz

„éjjel a sziget felemelkedik"
Úszó szigetek

Dúdol s kenyeret rágcsál
s elszáll a csirregő fürj után"
Hajnal

„egy emlék, zörgő nagy szárnyakkal kiszáll
az árokból és fény felé tart"
Étekkel, borral...

„...szívében irgalommal
kelt ki a lázadás fekete lobogója, mely csattanással

mint egy sortűz szaladt az égnek"
A csúnyaság dicsérete

Természetesen: egy-egy vers hangulati tónusát nem önmagában a befejezés teremti meg. Bár esetenkénti ellenpontozásos, „poen"-szerű robbanása a mű egész addigi hangulatát megfordíthatja, leginkább mégis az egészet összefoglaló, megemelő intenzitásával hathat. Dérynél is a versegész hangulatával öszhangban levő zárások jellemzők.

A verstest és végződésének kérdésében emlékeznünk kell Déry ellentétes elemekből építkező módszerére is. Az utolsó képek ilyenkor formailag az alkotóelemeknek csak egyik csoportjával csenghetnének össze. Az alkotás érvényének egyik titka: az ellentétes elemeknek „harmadik" minőséggé alakuló képességében rejlik. A jó befejezés lényegét tekintve e „harmadik" minőséggel rokon, s ennek hangulatterében rezonál, ezt erősíti.

S DÉRY egy-egy lírai darabjának zárószólamai mintha ennél is többet: kereső kutató szenvedélyének, tisztaság vágyának, s saját motívumainak — a repülő táltosoknak, boldog szigeteknek — egész világát sűrítenék. Képileg: egy tiszta villogású táj fölé vágyik,

„úszni a havasok fölött
a ló, a lélek és a szigetek társaságában"
Tél

A harmincas években azonban, mikor egyre intenzívebb realitásérzékkel értékeli saját költői programját, magatartását, s ráébred a „lent hagyott", elhagyott föld mágneses terének legyőzhetetlenségére, s az emberi kiáltások örvényei közelebb húzzák, képzeti röpte „alacsonyabbá", s egyben súlyos panaszokat, terheket hordóvá, egyszóval: földközelibbé válik. Versvégződései is ily értelmű figyelmeztetést s költői röptöt jeleznek:

A szegénység útján szállok alacsonyan
a szegénység könyörtelen jegyeit viselem
s más dalt nem ismerek: mint tűzzel égetni,
s ha kell, azon égettetni meg.
A költő beszél egy kőszenthez

E „visszaereszkedés" látszólag lendület-, magasság- és szabadságvesztés, de valójában a sötétség, halál és magánypólus legyőzésének egyedüli záloga. Ez szívja és oldja fel ez utóbbiak tragikus légkörét, tartalmait, s tölti meg a halál és földre szögezettség képeit várakozó feszültséggel, a jövő igéreteit villantó reményekkel. Miként KASSÁK *Mesteremberek*jének „sötét bérkaszárnyák alján" ülő alakjai, akiknek ujjain már zsendül a friss erő, úgy ül DÉRY: *Külvárosi ének*ében a költő is a külváros sötétségének törmelékei között, az elnyomott, de forrongó energiákkal teljes munkásosztály jelképeként. E nyomasztó rekvizítumok között azonban minden egy igéretesebb jövő felé mutat:

A külvárosi szélben
súlyosan ülök a szemét közt, mint a rozsdás vasak,
s úgy csikorgok alig hallhatóan, ha a rideg és poros föld
olykor megmozdul alattam
s a göröngyök zörögve kiomlanak egy édesebb világ felé.

E szituációban, *a magányérzésből sarjadó bánat egy társadalmilag meghatározott rossz közérzetté, tűrhetetlen kínná válik, mely egyben a reális kiút lehetőségét: a társadalmi szférában, a többiekkel együtt történő felszárnyalás szükségszerűségét is jelzi.* S a *Külvárosi ének* elején s szövetében fel-feltűnő sötétség és szabadság képzetek a végén összpontosulva, egy elvarázsolt jelent, de e jelenből, (az önvédő mimikri álarcából némi fenyegetéssel,) a bizonyosság öntudatával kitekintő feszültséget is sugároznak. *„...egy nagy látomás / szövi előttünk izzó szőnyegét, mely majd felemel és elrepít"* — írja az utolsó szakasz előtt. És ennek érdekében, míg az erők összpontosítása tart, míg az idő társadalmilag nem érik meg:

Sötétebb vagyok a sötétségnél,
némább a némaságnál. Felismerhetetlen arccal
ülök a szemét közt és ravaszul pislogok
ha szemembe néznek: néma cseléd,
ki a föld porát pajzsként emelte feje fölé,
csöndesen pihegve lélegzik
s mint a kakas, önnön ébredését várja.

DER WEG DER SELBSTUNTERSUCHUNG IN DER LYRIK VON DÉRY

BÉLA OLTYÁN

Die Laufbahn Tibor Déry's ist vom Beginn der 30-er Jahre an durch den Anspruch auf Schaffung einer realistischen Synthese geprägt. Dieses Bestreben kommt vor allem in seiner Epik zur Verwirklichung. Die Stufen des Überganges aus der Avantgarde in den Realismus sind allerdings auch in seiner Lyrik zu verfolgen. In dieser Kunstgattung bedeutet all'dies: Verwirklichung einer potenzierten, konsequenten Selbstprüfung, die Verdrängung flüchtiger Visionen in den Hintergrund, das Einströmen der Konturen, der Struktur der Wirklichkeit in seine Gedichte.

ПУТЬ САМОАНАЛИЗА В ЛИРИКЕ ТИБОРА ДЕРИ

ОЛЬТЯН БЕЛА

Для творчества поэта Тибора Дери начиная с начала 30-х годов характерно стремление к созданию реалистического синтеза. Это стремление в первую очередь осуществляется в его эпических произведениях. Однако процесс перехода от авангарда к реализмулегко прослеживается и в его лирике. Вего лирике это прежде всего проявляется в осуществлении усиленного и последовательного самоанализа, в постепенном исчезновении видений, в проникании в его стихотворения являений действительности.

ADALÉKOK JÓZSEF ATTILA NÉMET NYELVEN ÉS NYELVTERÜLETEN KIADOTT MŰVEINEK SZÁMBAVÉTELÉHEZ ÉS A VELÜK KAPCSOLATOS MAGYAR SAJTÓVISSZHANG ISMERTETÉSÉHEZ

SÓVÁGÓ MÁRIA

Tanulmányom az 1941-től napjainkig terjedő időszakot öleli fel. Megkísérel képet adni Reguli Ernő[1] és Demeter Tibor[2] bibliográfiái alapján a megjelent versfordításokról, azok méltatásáról. Minthogy a bibliográfiák is csak a teljességre való törekvést tűzték ki célul, így többre én sem vállalkozhatom.

Tanulmányomnak egyébként is inkább a megjelent és számomra hozzáférhető műfordítások méltatása a célja.

I.

1941 januárjában az „Ungarn" című irodalmi folyóiratban találtam az első József Attila versfordítást. Ez a folyóirat a német—magyar kultúrkapcsolatokat ápolta, kezdetben Münchenben adták ki, majd Budapesten — a 30-as évek végén — és 1942-től a kiadó helye már Budapest—Leipzig. Említésre méltónak találtam a fenti tényt, mert a lefordított versekkel együtt, szerintem, tükrözi a politikai hangulatot, helyzetváltozást. Az első József Attila vers, amely németül megjelent a „Bethlehemi királyok" (Die heiligen drei Könige), fordítója Lám Frigyes.

1941 májusában ugyancsak az „Ungarn" című folyóirat közli a második József Attila versfordítást, éspedig a „Nagyon fáj" címűt, a német fordítás szerint „Man hätte mich gern", ismét Lám Frigyes a fordító.

Eddig semmi kommentárt nem fűztek a versfordításokhoz, tulajdonképpen most is csupán azoknak a költőknek arcképét mutatják be, akiknek a verseit az illető szám éppen közli. De figyelemre méltó a felirat is és a költőtársak is, mert ebből következtethetünk József Attila helyzetére a korabeli irodalomban. A felirat így szól: „Führende Gestalten der neuen ungarischen Dichtung" (az új magyar költészet vezető egyéniségei), és a társak: Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Erdélyi József.

Minthogy időrendi sorrendben szeretném felsorolni a fordításokat, a következő vers a „Rejtelmek" (Raunt es heimlich") 1941. december 25-én jelent meg a Pester Lloydban, Garzuly Jenő fordításában.

1942-ben az „Ungarn", egyelőre érthetetlen, hogy miért, áprilisban és augusztusban is közreadja a „Mama" („Mutter") című vers német változatát Lám Frigyes átültetésében. Még ebben az évben jelenik meg egy gyűjteményes kiadás „Neue unga-

[1] József Attila bibliográfia. Összeállította: Reguli Ernő, Bp. 1975.

[2] Bibliográphia Hungarica. — Magyar szépirodalom idegen nyelven. Gyűjtötte és leírta Demeter Tibor. III. kötet, Bp. 1957. — soksz.

rische Lyrik" címmel, amely a „Margareta" (die Margarete) József Attila verset választotta ki és jelentette meg.

1943 júliusában ugyancsak az „Ungarn" folyóiratban „Ausgewählte lyrische Dichtungen von József Attila" címmel (József Attila válogatott lírai költeményei) jelennek meg újabb versfordítások. Sajnos a folyóirat 1943-tól hiányos, így ennél az adatnál csak a bibliográfiára tudtam támaszkodni.

1944-ben változatlanul az „Ungarn"-ban jelenik meg egy újabb József Attila vers német változata: „A város peremén" (Am Rande der Stadt), fordítója ismét Lám Frigyes. A háború előtti időkből több fordításra nem bukkantam. A konkrét adatokon túl viszont érdemes mindezen elgondolkozni. József Attila 1937-ben halt meg, verseinek egyike németül 1941-ben jelent meg, nem német nyelvterületen — Budapesten, nem német ember fordította, szepességi származású költői hajlamú német nyelvtanár, nem valamely, ma már megszokott kemény politikus hangvételű verset, de szelíd, sőt játékos hangvételüt, a „Bethlehemi királyokat". Valószínű, hogy Lám Frigyes személyes szimpátiája József Attiláéval szemben indította a versfordításra. Lám Frigyes Késmárkon (Kezmarok) született, tanár lett és Győrben a mai Kazinczy gimnáziumban tanított német és francia nyelvet. Nyugdíjas éveit Budapesten töltötte. Kiterjedt irodalmi műveltségű ember volt, költői hajlamú, neki magának is nem egy verskötete jelent meg, főként szepességi német „cipszer" nyelven. Verseiben a szülőföld, az otthon szeretete fejeződik ki. 1941-ben a Róma—Berlin tengelypolitika még erősen tartotta magát. De ennek a kornak politikai hangulata nem türköződik az ekkor megjelent versfordításokban. 1944-ben fordítja le Lám Frigyes a „Város peremén"-t, amely közvetlen kapcsolatban nincs a kor politikai eseményeivel, de a fordító figyelme már a kor egyik legjelentősebb kérdésére, a munkásosztály helyzetére irányul.

József Attila nagyon fiatalon halt meg, még saját hazájában sem ismerték el, fedezték fel kellőképpen, így nem is számíthatunk verseinek német nyelvterületen való megjelenésére.

Nem ismeretlen előttünk a két világháború közötti politikai helyzet. József Attila utóéletére bénítóan hosszú nyomásként hatott Hitler veszedelmes gyorsasággal terebélyesedő diktatúrája.

A fentiek alátámasztására szeretném még azt megemlíteni, hogy a József Attila bibliográfiák böngészése során egy ilyen újságcímmel találkoztam: „József Attila költészete meghódítja Franciaországot". (Esti Kurír, 1942. június 15.) Már 1942-ben, amikor mi még itthon Magyarországon alig egy-két versének német változatát tudhatjuk magunkénak, már akkor az Esti Kurír szerint Franciaországban elismert költő.

A német proletárirodalom ez időszakbeli nemzetközi kapcsolataira most igyekeznek fényt deríteni az NDK-ban, mégpedig direkt egy e célra alakult munkaközösség „Arbeitsgruppe zur Erforschung der proletarisch — revolutionär Literatur in Deutschland" (Munkaközösség a németországi proletárforradalmár irodalom kutatására). Munkájuk, feltárásuk folyamatos, így József Attila utóéletével is behatóan foglalkoznak.

II.

József Attila költői hagyatékának sorsában az igazi választóvonalat 1945 jelentette. De egyelőre csak magyar viszonylatban. A döntő fordulatot az 50-es évek második fele hozta meg. Mai magyar irodalmunk szocialista örökségét kutatva, 1958-ban fogalmazódott meg határozott élességgel az a régóta esedékes értékelés, amely szerint

visszatérni az irodalmi fejlődés igazi útjára csak a József Attilához való visszatéréssel lehet, mert ő „a szocialista költészet nemzetközileg kimagasló klasszikusa". (RÉVAI JÓZSEF: József Attila költészetéről. Kortárs, 1958. 821. l.) A magyar irodalomtörténészek korábbi vitái, s végül is pozitív állásfoglalása a német olvasó felé is szabaddá tette az utat József Attila számára.

Ismét az időrendi sorrendet véve alapul, a háborút követően 1949-ben hallunk először József Attila vers német nyelven való megjelenéséről. A „Berliner Zeitung" közli a „Fiatal életek indulóját"-t (Des jungen Lebens Marschgesang). Sajnos a bibliográfia nem közli a fordító nevét. Ugyanez a vers 1952-ben és 1953-ban is megjelenik Bécsben a Globus-Verlag gondozásában közreadott kötetben.

1954-ben az „Ungarn erzählt" című kötetben, amelyet Berlinben jelentettek meg, adtak közre „Anyám" (Meine Mutter) című József Attila verset Horst Görsch fordításában, és a „Tiszta szívvel" címűt (Reinen Herzens) Eduard Zak átültetésében.

Az „Anyám" 1954-ben egy másik helyen, másik fordítótól is megjelent, mégpedig a „Berliner Tagebuch"-ban (október 23-án). Stephan Hermlin tolmácsolásában. És ez a név számunkra nagyon fontos, mert neki sokat köszönhetünk, mint azt később látni fogjuk. Az „Anyám" című vers mellett egy másik fontos versfordítás is helyet kap a „Thomas Mann üdvözlése" (Thomas Mann zum Gruss). Nem is hinnénk milyen jelentős tény ez, mert Thomas Mann még életében el tudta olvasni ezt a fordítást, hiszen 1955-ben halt meg. 1955-ben a „Sinn und Form"-ban így ír Stephan Hermlinnek: „Először ragyog fel nekem (ti. a költemény) a maga valóságos fényében és mélyen megindít, hogy milyen meleg baráti hangon szól hozzám a költő, akinek annak idején jót tett az, hogy a világon vagyok. Ó igen, egyszer-kétszer bámulatosan, és az önmagunk iránt érzett kétségeket legyőzve tanúsította az élet, hogy az ember tisztességesen viselkedett a földön".

1958-ban a „Sinn und Form" című keletnémet irodalmi folyóiratban ismét négy József Attila versfordítás található:

„Egy spanyol földműves sírverse" (Grabschrift für einen spanischen Bauern)
„Állás nélkül" (Arbeitslos)
„Március" (März 1937)
„Talán eltűnök hirtelen" (Vielleicht werde ich plötzlich verschwinden).

A fordító újból Stephan Hermlin. És most érkeztünk ahhoz a ponthoz, hogy bővebben szóljunk St. Hermlinről. A fordító saját bevallása szerint a hitleri háború idején hallott először József Attiláról. Ekkor a francia ellenállók között dolgozott és ezek illegális lapjában olvasott — egy vagy két József Attila verset. Ettől a perctől kezdve rendkívüli módon kezdte érdekelni St. Hermlint a költő minden sora. József Attilát a század egyik legnagyobb lírikusának tekinti. Stephan Hermlin egy szót sem ért magyarul. Fordításai nyersfordítások és a Pierre Seghers-féle francia átültetés alapján készülnek. Ezeket veti egybe az eredeti magyar szöveggel, hogy a versformát és a ritmust érzékelje. A ritmikai finomságokat, sajnos, nem igen lehet németül pontosan visszaadni, anélkül, hogy a versek költői szépségéből fel ne áldozzanak valamit. St. Hermlin alapelvének az eredetihez való legnagyobb hűséget tartja, mert a legfontosabb feladat mégis csak az, hogy egy-egy jelentős költeményt meghódítsanak saját nyelvük számára.

A továbbiakban elmondja még, hogy felszólította a Német Demokratikus Köztársaság minden ismert lírikusát, hogy vegyen részt vele együtt a József Attila költeményeiből összeállítandó kisebb válogatás tomácsolásában. Csaknem valamennyitől beleegyező választ kapott.

Ennek tudható be, hogy a „Sinn und Form" 1959/3. sz. több oldal terjedelemben foglalkozik József Attilával. Először az „Óda" című versét adja közre immár egy

újabb fordítótól Franz Fühmanntól, ezt követi Szabolcsi Miklós hosszú, legújabb kutatásokon alapuló József Attila portréja, és végül három József Attila levelet ismertetnek, amelyeket Espersit Jánoshoz, nővéréhez és Babits Mihályhoz írt.

1960-ban a „Sinn und Form" 4. sz. hét József Attila verset közöl, a következőket:

„Rög a röghöz" (Scholle zu Scholle)
„Kövek" (Steine)
„Magyar Alföld" (Ungarisches Tiefland)
„Bethlehemi királyok" (Drei Könige in Bethlehem)
„Eperfa" (Ein alter Feigenbaum)
„A fán a levelek" (Auf dem Baum die Blätter)
„Falu" (Dorf).

A fordítók között Stephan Hermlin és Franz Fühmann mellett két újabb név szerepel: Peter Hacks, Heinz Kahlau.

Az 1960-as év igen fontos dátum, ez az az év, amikor először jelennek meg József Attila versek német fordításban önállóan, könyvformában. Ez a szép eredmény ismét Stephan Hermlin lelkes fáradozásának köszönhető. A kötet a „Tiszta szívvel" (Reinen Herzens) címet kapta, 36 verset tartalmaz. Bárcsak 36 vers terjedelmű a kötet, de ha meggondoljuk, hogy ebben a kis terjedelemben többek között olyan sarkalatos fontosságú versek kaptak helyet, mint az Éhség, a Favágó, a Tömeg, az Anyám, a Mondd mit érlel..., A város peremén, az Óda, a Falu, a Kései sirató, a Születésnapomra, a Thomas Mann üdvözlése, a Március, akkor azt kell hinnünk, hogy betöltheti hivatását.

Stephan Hermlin eme kötet bevezetőjeként írt tanulmányában a mi hazai ismereteinkre értékeléseinkre támaszkodik, de a világirodalom összefüggések kitapintásánál Hermlin szubjektív meggyőződése is kifejezésre jut. Vallomása ide kívánkozik:

„Nyilván nem versekbe átültetett marxismusról van itt szó, de nem ismerek még egy költészetet, amelyben a szubjektív indulat és marxista gondolat ily merészen és ily árnyaltan kapcsolódjék egymásba."

A magyar sajtó élénken reagál erre a kis terjedelmű, de mégis nagyon fontos könyvre. „Igényes tolmácsolást adnak St. Hermlin és jeles műfordítói munkatársai" — írja a Tiszatáj 1961/7. száma.

A Népszabadságban megjelent értékelés cikkírója szerint a kötetet forgatva kezében „az emberben megerősödnek József Attila szavai: Én egész népemet fogom nem középiskolás fokon tanítani". (Népszabadság, 1961. 2. sz.)

A legalaposabb és legrészletesebb bírálatot Garai Gábor nyilvánította a kötet megjelenése után. Meglátása szerint a költőiséggel — helyesebben a versek költői igényű megközelítésével, átélésével — nem is volna baj, a tartalmi és formai hűség kérdésében azonban nem mindenkor lehet egyetérteni a fordítókkal. Láthatólag kétféle felfogás küzd egymással: átköltés vagy műfordítás legyen-e a vers? Egyik-másik költő hol ezt, hol azt a megoldást választja.

Franz Fühmann úgyszólván mindenütt tudatosan igyekszik a tartalmi és formai hűség együttes követelményének eleget tenni, vagyis a nálunk is elterjedt, sőt immár fellebbezhetetlen törvényerőre emelkedett felfogás szerint fordítani — és az eredmények őt (és a többiek hasonló felfogású fordításait) igazolják: a költői szinten megharcolt hűség egyszersmind költőibb és pontosabb is, mint a „költői szabadság". Az Óda és a Favágó, véli a kritikus, maximálisan jó Fühmann fordításában, s a Mond, mit érlel-ből is valójában csak egy sor („mint akármely mosóporé") elsikkadását fájlalja.

Stephan Hermlin fordításait az eszmei-gondolati hűség feltétlen primátusa jellemzi; ahol ezt nem sikerül a formahűséggel összeegyeztetnie, ott egy-két lábbal meg-

toldja a sort, vagy egyszerűsíti a rímképletet. Igazán diadalt ő is akkor arat, amikor az eredeti formát is képes megtartani: a kitűnő Éhség-ben és a Thomas Mann üdvözlésében. Rendkívül érzékenyen tapint rá a versek archimédeszi pontjaira, s ehelyt a legszigorúbb. Nem szó szerint, de eszmei pontosságában méltányolandó az utóbb említett vers alább idézett két sora:

Du weisst selbst, dass die Dichter niemals lügen.
So lass die Wahrheit, nicht die Fakten siegen,

az „igaz" és a „valódi" fordíthatatlan ellentét-párjának helyettesítésére az igazságot a tényekkel állítja szembe, igen jó érzékkel; hiszen erről is van szó: a tényeket fetisizáló fasizmus ellen kiált a költő. Hermlin szépen sikerült fordításai közé tartozik még a Március, a Tőke-haszon ballada (bár az utóbbi egyik szakasza teljesen szabad átköltés) és az Anyám (jóllehet, ennek utolsó sorában „a postás olyankor köszönt néki" helyett „olykor köszönt néki"-t fordít, meglehet, hogy a nyersfordítás hibájából).

Günther Deicke nagy érdeme A város peremén kiváló fordítása; a formai nehézségek leküzdésére jó érzékkel használja fel a szöktetett jambus a németben oly kézenfekvő s a magyar eredetitől sem idegen „szótagszaporító" lehetőségeit. Bravúros teljesítménye a keservesen nehéz Születésnapomra szellemes és formahű tolmácsolása. Élvezhető, szép vers németül a Kései sirató is, de itt Deicke kezén elsikkad a kezdősor nagy leleménye („Harminchatfokos lázban égek mindig"), a kétségbeesés paroxizmusa („Ettelek volna meg"), továbbá a József Attila-i érzékeletesség egy-két jellegzetes fordulata („hogy egyengesd egy láda fenekén"), s végül ahelyett, hogy „Kit anya szült, az mind csalódik végül" — azt mondja, hogy „Denn jeder muss der Liebe sich entwöhnen" — s ez bizony kevés is, más is.

Heinz Kahlau szépen és híven fordítja a Falu-t; egyszerűsített formában, de tetszetősen A fán levelek-et; igényesen, átélt szenvedéllyel a Vigasz-t; a Tömeg-ben alkalmazott mértéktelen sorszaporítással, tartalmi elrugaszkodásokkal azonban már nem lehet egyetérteni.

Peter Hacks Biztató-ja inkább tanúskodik a vers és az ihlető életérzés megértéséről, mint a szöveg aggályos tiszteletéről; az Aki szegény, az a legszegényebb fordítása javarészt szép munka, s jó német verssé vált a keze alatt a Bethlehemi királyok — csak (talán ő is megtorpant líránk egyedülálló érzékletessége, testközelsége előtt!) a „meg is kéne szoptatni már" szelídült semmitmondássá a versben.

Max Zimmering Fiatal életek indulója fordítása igen szép, hiteles; kár, hogy Zimmering csak ezzel az egyetlen fordítással szerepel a kötetben.

Meg kell jegyeznem, hogy Garai Gábor az első, aki a versfordításokról bírálatot mond.

1964-ben második kiadást ért meg ez a kötet. A Népszabadságban e könyv kapcsán megjelent méltatásban kapunk hírt egy Nyugat-Németországban, Frankfurt am Main-ban, a Suhrkamp kiadónál megjelent Museum der modernen Poesie c. antológiáról. A kötet összeállítója, legtermékenyebb fordítója és a bevezető szerzője Hans Magnus Enzensberger, a nyugatnémet irodalmi élet egyik legérdekesebb alakja, rendkívül sokat ígérő tehetsége. Ebben a gyűjteményes kiadásban József Attilának hét verse szerepel — mellette csak Babits Mihály és Illyés Gyula egy-egy verse képviseli a magyar költészetet. (Erről a tényről csak véletlenül szereztem tudomást azaz a Népszabadság cikkírójától, akinek jobb forrásai lehettek, mint a könyvtárak bibliográfiái.)

Mindig 1964-nél maradva, ez év szeptemberében egy kétnyelvű József Attila kiadás jelenik meg Svájcban. Fordítója, összeállítója magyar: Gosztonyi János. A fordítások és a válogatás minőségéről Engl Géza fejtette ki véleményét a Nagyvilág oldalain.

„Kissé vonakodva emlékezünk meg a versek fordítójáról, pedig valószínűleg neki, szorgalmának, agilitásának köszönhető az a tény, hogy a kötet egyáltalán megjelent. A fordítások nemcsak hogy nem közelítik meg a versek művészi színvonalát, hanem még szerényebb irodalmi mértékkel sem mérhetőek. Ha ez így van, vajon, inkább nem sajnálatos, nem ártalmas az ilyen publikáció. A hozzáértő olvasónak talán nem lesz kétsége afelől, hogy a gyönge német versekért nem lehet a költőt felelőssé tenni, akinek verseit ilyen megdöbbentő gondolati és tartalmi gazdagság feszíti.

A versek tartalmáról beszélve, hadd ismerjük el — dicsérőleg —, hogy a fordítások sok helyütt, különösen a rímtelen verseknél, ahol a fordítót a számára megoldhatatlan rím-kényszer nem vitte lejtőre, megbízhatóan hatnak. Elég pontosan adják vissza a magyar versek tartalmát — legalább a tartalmát. (Csöndes estéli zsoltár, Jövendő férfiak, Néha szigetek ... stb.) s így van némi informatív hatásuk és érdemük.

De a rímes verseknél a rímek sokszor nem is rímek, mégis értelmi és stílusbeli kilengésekre késztetik a fordítót. Nem lett volna szabad ilyen szűkös nyelvi készséggel ekkora feladatra vállalkozni." (Nagyvilág, 1964. szeptember)

Engl Géza végül is párhuzamba állítja a Gosztonyi által fordított „Mondd, mit érlel..." című vers első versszakát Franz Fühmann szép, sikerült fordításával:

Sage, was reift jenem das Schicksal,
dem kein Karststiel wurde zuteil;
auf dessen Bart kein Brotrest bimmelt,
den dunkle Sorgen bieten feil;
der gern Kartoffeln setzen würde,
doch findet keine Scholle frei,
und büschelweis verliert die Haare,
und alles ist ihm einerlei?

(Gosztonyi)

Sag, was wird dem die Zukunft bringen,
Dem's Geld nicht für'nen Axtstiel langt,
An dessen Bart nie Brösel hingen,
Der faul in finstren Sorgen bangt,
Der für ein Drittel Ernte gar,
Hätt er nur Land, Kartoffeln pflanzte,
Und der nicht merkt, dass ihm das Haar
Schon büschelweis vom Kopf sich franste?

(Fühmann)

1978-ban a Corvina kiadásában jelent meg József Attila eddigi versei német fordításainak leggazdagabb gyűjteménye. A verseket összeválogatta, és a bevezetőt írta Gyertyán Ervin. A fordítók között sok új névvel is találkozunk. Méltatást erről a könyvről nem találtam.

Ez a tény arra enged következtetni, hogy József Attila egyénisége és költészete iránt az érdeklődés növekvőben van. Szívesen fordítják gyermekverseit „Ringató", „Bölcsődal", a költő lelkiségét tükröző költeményeket „Flóra", „A fán a levelek", de egyre inkább elismerik József Attilát, mint a nemzetközi proletárköltészet egyik kimagasló képviselőjét. Remélhetőleg sor kerül majd teljes életművének a lefordítására is.

IDÉZETT IRODALOMJEGYZÉK

[1] Nagyvilág, 1958. 12. sz. ST. HERMLIN.
[2] Népszabadság, 1961. 2. sz. NEMES JÁNOS: József Attila németül.
[3] Nagyvilág, 1961. 3. sz. GARAI GÁBOR: József Attila németül
[4] Tiszatáj, 1961. 7. sz. KOVÁCS SÁNDOR: József Attila németül.
[5] Tiszatáj, 1963. 1. sz. KOVÁCS SÁNDOR: A költő és a nagyvilág.
[6] GARAI GÁBOR: Eszköz és eszmélet, Bp. 1965. GARIA GÁBOR: József Attila versei németül, pp. 287—291.
[7] NAGYVILÁG, 1965. 9. sz. ENGL GÉZA: Kétnyelvű József Attila Svájcban.
[8] ATTILA JÓZSEF: Gedichte, Verlag Corvina, 1964.
[9] ATTILA JÓZSEF: Gedichte, Verlag Corvina, 1978.
[10] ST. HERMLIN: Nachdichtungen, Berlin, 1957, Aufbau, pp. 209—218.
[11] „Sinn und Form", 1955. 5. sz. TH. MANN levele ST. HERMLINHEZ
[12] „Sinn und Form", 1959. 3. sz. „SZABOLCSI MIKLÓS tanulmánya József Attiláról, az Óda című vers és három levele a költőnek.

ATTILA JÓZSEF — DEUTSCH

MÁRIA SÓVÁGÓ

Die Studie gibt — ohne Anspruch auf Vollzähligkeit — ein Bild über die Aufnahme der Dichtungen Attila József's in der deutschen Sprache und im deutsschprachigen Raum, da die ausländischen Bibliographien nur in sehr beschränkten Masse zur Verfügung stehen.

Der erste Teil der Studie beschäftigt sich mit der Übersetzung von Gedichten vor dem II. Weltkrieg; in dieser Zeit sind insgesamt nur 5—6 Attila József-Gedichte von ungarischen Übersetzern ins Deutsche übertragen worden.

Nach dem Kriege, in den 50-er Jahren, begann man sich in der Deutschen Demokratischen Republik für die Poesie Attila József's zu interessieren, und dieses Interesse ist bis auf den heutigen Tag unverändert erhalten geblieben. Bisher sind etwa 106 Gedichte von ihm-durch namhafte Übersetzer und Dichter der DDR ins Deutsche übertragen — erschienen. In anderen deutschsprachigen Gebieten sind nennenswerte Gedichtübersetzungen oder Sammelausgaben nicht erschienen.

АТТИЛА ЙОЖЕФ НА НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

ШОВАГО МАРИЯ

В настоящей работе автор, не претендуя на полноту, делает попытку описать восприятие читателями переводов стихотворений Аттилы Йожефа в странах, говорящих на немецком языке.

В первой части работы подвергается анализу переводы стихотворений Аттилы Йожефа, вышедшие до Второй мировой войны. До войны венгерскими переводчиками было переведено только лишь 5—6 стихотворений поэта. После войны в 50-ые годы в ГДР возрос интерес к поэзии Аттилы Йожефа. Этот интерес не ослабевает и по сей день. До сих пор известными поэтами и переводчиками ГДР было переведено 106 стихотворений поэта. В сругих странах, говорящих на немецком языке, ни одного значительного перевода стихотворений Аттилы Йожефа.

III. PEDAGÓGIA ÉS LÉLEKTAN

A TANSZÉKEK FEJLŐDÉSE A SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLÁN II.

BERECZKI SÁNDOR

Tanulmányom első részében a tanszék fogalmának és feladatainak értelmezését tekintettem át a tanárképző főiskola számára kiadott szervezeti szabályzatok alapján 1873-tól 1980-ig. Jelen tanulmányomban az egyes tanszékek megszervezésének történetét kísérem figyelemmel.

I. A tanszékek története a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán (1873—1947)

Az állami Polgári Iskolai Tanárképző Intézet 1873-ban történt megszervezésekor egyidejűleg nem hozták létre önálló tanári karát is. Az egyes tantárgyak oktatását óraadó tanárok végezték. Az első tanév végén azonban a tanároknak csaknem fele lemondta óraadói állását, melyet egyébként is mellékfoglalkozásnak tekintettek s így nem tudtak megfelelni a tanárképzés követelményeinek. Az intézet igazgatója, GYERTYÁNFFY ISTVÁN ezért már 1874-ben azt kérte a minisztériumtól, hogy állandó tanári kart hozhasson létre. A polgári iskolai tanárképző egy épületben nyert elhelyezést az elemi iskolai tanítóképzővel, s mivel mindkettő igazgatását GYERTYÁNFFY látta el, az óraadó tanárok pótlásának problémáját úgy oldotta meg, hogy a kinevezett tanárok mind a két intézetben tanították szaktárgyaikat. Így alakult ki a két intézet közös, állandó tanári kara. GYERTYÁNFFY erről így ír: „A két intézetbe a szakoktatás egy és ugyanazon vérkeringését hozni be s azokat az óraadás fokozatos megszüntetésével saját tanárokkal látni el: az 1875/76-ban már megkezdettek valósulni." [1]

Az óraadók pótlására az 1874/75. tanév végén GYERTYÁNFFY három új tanári állást hirdetett meg: egyet a magyar nyelv és részben pedagógiai, egyet a természettudományi és egyet a földrajz—történelem tanszékre. GYERTYÁNFFY a tanszék fogalmát tehát már 1874-ben használta, bár e kifejezés helyett gyakrabban élt a „tanári szék" kifejezéssel, amely pontosabban adta meg a szó konkrét tartalmát. GYERTYÁNFFYÉK értelmezésében egy új tanár kinevezése egy új tanári szék elfoglalását jelentette, vagyis egy tanszék létrejöttét. Tanári széket csak kinevezett, rendes tanárok tölthettek be, vagyis óraadó tanárok által oktatott tantárgy nem számított tanári széknek, illetve tanszéknek. Pl.: ha a matematikát két rendes tanár oktatta, akkor két matematikai tanszékről beszéltek. Ugyanakkor azonban a szakcsoportok differenciálatlansága miatt egy tanár több, különböző tantárgyat is oktatott s így egy tanári szék betöltése nemcsak egy szaktárgy oktatásának ellátását jelentette. Így például az egyik tanár feladata volt a történelem, alkotmánytan és német nyelv; egy másiké a természetrajz, vegytan és természettan; egy harmadiké pedig a lélektan, neveléstan és magyar nyelv tanítása.

1875-ben megtörtént a három új, rendes tanár kinevezése s így az 1874/75-ös tanévben már fennálló 4 tanszék mellett (1. pedagógiai; 2. ének-zene; 3. testnevelés; 4. matematikai) az 1875/76-os tanévtől megkezdte működését az 5. magyar nyelv; 6. természettudományi; és 7. történelem—földrajz tanszék is. E tanszékekhez csatlakozott az 1876/77. tanévtől megszervezett házi ipari tanszék is (melyet az 1880-ban bevezetett ipari szakcsoport érdekében hoztak létre.) E tanszékre kinevezett tanár feladata volt az ipar, a könyvvitel és a német nyelv oktatása.

E szervezési munkák után állapította meg GYERTYÁNFFY: „A legfőbb tantárgyak közül néhány már egy kézbe jutott oly formán, hogy az illető a maga szaktudományát taníthatta úgy az elemi, mint a polgári iskolai tanítóképezdében. A megkezdett úton okvetlenül tovább kell haladni, s a szaktanítást egész következetességgel keresztül kell vinni a megfelelő számú új szaktanárok kinevezése által." [2]

GYERTYÁNFFY törekvése a szaktárgyak differenciálására együtt járhatott volna a tanszékek számának növekedésével is. A minisztérium azonban hosszú évtizedeken keresztül nem járult hozzá az 1873-ban kialakított szakcsoportok felbontásához s ezért a tanszékek száma sem változott.

A polgári iskolai tanárképző 1874-ben kiköltözött ugyan az elemi iskolai tanítóképző épületéből, de megmaradt a két intézet közös igazgatása és tanári kara. Mivel egy-egy tanár mindkét intézetben több szaktárgyat is oktatott, ezért a heti óraszám a legtöbb tanárnál 24—29 óra volt. Ennek megszüntetése érdekében a tanári kar a minisztériumtól két új rendes tanár kinevezésével két új tanszék megszervezését kéri: egy második matematikai tanszéket és egy magyar nyelv és irodalom tanszéket. Felvetették egy fizika—vegytan tanszék létesítésének gondolatát is, mivel így „az egyes szaktudományok még szebben különválaszthatók" lennének. Pénzügyi megfontolások miatt azonban ettől a tervtől elálltak. A magyar nyelv és irodalom, valamint a második matematikai tanszék viszont az 1880/81-es tanévtől megkezdte működését.

Az új tanárok kinevezésével lehetővé vált az, hogy az egyes szaktanároknak nem kellett szaktárgyaikat mind a két intézetben tanítaniok. Az 1894/95-ös tanév végéig a két intézet tanári kara fokozatosan elkülönül egymástól s létrejön a polgári iskolai tanárképző önálló tanári kara. Ettől az időtől kezdve a tanszék fogalmát csak a polgári iskolai tanárképző intézetre vonatkoztatták.

Az 1880/81-es tanévben tehát már 9 tanszék működött. 1881-ben újra felvetődött egy új, rendes tanár kinevezésével a természettan—vegytan tanszék létesítésének gondolata. Az új tanár kinevezése 1881. júliusában történt meg s ezzel megalakult a természettan—vegytan tanszék. Így az 1881/82-es tanévben már 10 tanszék volt.

Ettől a tanévtől kezdve azonban nagyon lelassult a további fejlődés. Ennek oka az volt, hogy a meglevő két szakcsoport differenciálásához a minisztérium ismételt kérvényezések ellenére sem járult hozzá. A teljesség érdekében a tanári karnak ezeket a fejlesztésre vonatkozó javaslatait is érdemes figyelembe venni, annál inkább is, mivel e javaslatok egy része — igaz, jóval később — megvalósult.

A német nyelvet és irodalmat a nyelv és történettudományi szakcsoport hallgatói 1873-tól kötelező tantárgyként tanulták. Mint láttuk, e tárgy tanítását 1876-tól a házi ipari tanszékre kinevezett tanárra bízták. Az 1883/84-es tanévben más—más tanárra bízzák az ipar és német nyelv, irodalom tanítását. Az ipari szakcsoport 1893-ban történő megszüntetésével befejezi tevékenységét a házi ipari tanszék is, ugyanakkor felállítják a német nyelv és irodalom tanszéket.

Az ipari szakcsoport helyett 1894-ben létrehozzák a rajzi szakcsoportot s ennek megfelelően jön létre az 1894/95. tanévben a rajz tanszék.

1895 februárjában a tanári kar javaslatot készít a mennyiségtan-természettudomány szakcsoport felbontására. A tervezet szerint a következő szakcsoportok meg-

szervezése lenne indokolt: *a)* matematikai—fizika és *b)* természettudományi. E szakcsoportok tantárgyainak oktatásához a következő tanszék felállítása kerül szóba: 1. algebrai; 2. geometriai; 3. fizika; 5. biológia; 5. ásványtan—kémia; 6. gazdaságtan. A minisztérium e tanszék megszervezését nem engedélyezi.

A tanári kar már 1887-ben szükségesnek tartotta azt, hogy a hallgatók elmélyültebb filozófiai képzést kapjanak. A filozófiai tárgyak oktatását kezdettől fogva a pedagógiai tanszék tanára látta el. Az 1901-es tanterv tovább szélesítette a filozófiai tárgyak számát s ezért indokolt volt, hogy az eddigi pedagógiai tanszék az 1901/02-es tanévtől a filozófia—pedagógia tanszék elnevezését vegye fel. Az 1920-ban és az 1924-ben kiadott tantervek tovább gazdagítják a filozófiai és a pedagógiai tárgyak számát és óraszámát. Ezért a tanári kar 1924-ben javaslatot tesz a különálló filozófiai és pedagógiai tanszék megszervezésére. A minisztérium ezt a javaslatot sem fogadja el.

A sok és heterogén tantárgyat magában foglaló mennyiségtan—természettudományi szakcsoport felbontása 1880-tól szinte állandóan napirenden szerepelt. A tantárgyak differenciálódása és az ezzel járó óraszámok növekedése miatt a természettudományi tantárgyak oktatásával egyre több szaktanárt bíznak meg. A minisztérium — hogy elkerülje az új, önálló tanszékek megszervezését — e tantárgyak oktatására nem nevez ki rendes tanárokat, hanem óraadókat bíz meg. Az 1895-ös tanterv nagyfokú differenciálást hajt végre a természettudományi tárgyakban s így az 1895/96-os tanévtől több óraadó tanár beállítása válik szükségessé. Ennek megfelelően más-más tanár tanítja az állattant, a növénytant, az ásványtant, a kőzet- és földtant, a gazdaságtant, illetve a fizikát—kémiát.

1896. július 15-én a minisztérium 22679/1896. sz. rendeletével szólítja fel a tanári kart arra, hogy a tantárgyfelosztásban törekedjen az egyes tantárgyak szakszerű oktatására s az óraadó tanárok kiküszöbölésére. A tanári kar az 1898/99-es tanévben már biztosítja a teljesen szakszerű oktatást. Ezt az is lehetővé tette, hogy 1898 júliusában kinevezést nyert a vegytan tanára, aki a vegytant, ásványtant és geológiát tanította. Így az 1898/99-es tanévtől kezdve a fizika és vegytan tanszék önálló tanszékként dolgozott tovább. Az állattan és növénytan oktatását az 1900 szeptemberében kinevezett rendes tanár vette át az addig alkalmazott óraadóktól s így a biológiai tanszék az 1900/01-es tanévtől szerveződött meg.

Hasonló módon történt a magyar nyelv és az irodalomtörténet tanszékeinek különválása is. Az 1910/11-es tanévig mind a magyar nyelvtant, mind a magyar irodalomtörténetet egy tanár tanította. A magyar nyelvészet oktatására 1910-ben neveznek ki új tanárt s így a magyar nyelvészeti tanszék az 1910/11-es tanévtől kezdve különválik a magyar irodalomtörténeti tanszéktől. Ugyancsak az 1910/11-es tanévtől választják szét a növénytan és az állattan oktatását úgy, hogy a növénytant még több éven keresztül óraadó tanárok tanítják.

Bár a történelem—földrajz tanszéket már az 1875/76-os tanévben megszervezik s a történelmet 1877-től rendes tanár, a földrajzot pedig 1879-ig segédtanár, majd 1882-től rendes tanár tanítja, a minisztérium mégis csak az 1912/13-as tanévtől engedélyezi az önálló földrajz tanszék létesítését.

Az 1920-as tantervben az eddigi mennyiségtan—természettudományi szakcsoportot két szakcsoportra bontják: 1. földrajz—természetrajz—vegytan, valamint 2. mennyiségtan—természettan—vegytan szakcsoportra. Ennek megfelelően már az a tanterv is lényegesen módosítja a növénytan és az állattan egyes tantárgyait. E tantárgyak keretén belül még fokozottabb differenciálást hajt végre az 1924-ben kiadott tanterv. Ezek a tantervi reformok vezetnek az 1920/21-es tanévtől a növénytan és állattan tanszék különválasztására.

A Polgári Iskolai Tanárképző és Tanárnőképző Főiskola 1928-ban történő egyesítésekor és Szegedre helyezésekor a tanszékeket nem szervezik át s így az 1928/29-es tanévtől kezdve is a már eddig kialakult tanszékek kezdik meg működésüket. Az 1928-ban kiadott tanterv sem indokolta új tanszékek szervezését, mivel a korábbi szakcsoportok maradtak meg.

Az 1928/29. tanévben tehát Szegeden a következő tanszékek kezdik meg tevékenységüket: 1. filozófiai—pedagógiai; 2. magyar nyelvtudományi; 3. magyar irodalomtörténeti; 4. német nyelv és irodalmi; 5. történelem; 6. földrajz; 7. állattan; 8. növénytan; 9. mennyiségtan; 10. vegytan—ásványtan; 11. természettan; 12. ének-zene; 13. testnevelés; 14. kézimunka (szlöjd).

Az 1933-ban kiadott új tanterv változatlanul hagyja a nyelv-irodalom—történet tudományi szakcsoportot, módosítja azonban a korábbi két természettudományi szakcsoportot, mivel azok helyett a földrajz—természetrajz, illetve a mennyiségtan—természettan szakcsoportot hozza létre. A tanszékek szervezése szempontjából lényeges volt az, hogy lehetőséget adott kiegészítő szakok szervezésére. Így az 1933-as tanterv a férfiak számára a mezőgazdaságtan szakot jelöli meg kiegészítő szakként.

Az 1933-as tantervbe felvett új tantárgyak több új tanszék létesítését kívánták meg. Az 1935/36-os tanévtől iktatják be a női kézimunka kiegészítő szakot s hozzák létre ugyanakkor a női kézimunka tanszéket is. 1936-ban került sor a mezőgazdasági tanszék megszervezésére. 1941-ben a nők számára ismét új szakcsoportot alakítanak ki: a háztartástan-gazdaságtan szakcsoportot s teremtik meg egy új tanszék, a háztartástan tanszék felállítását.

A rajz tanszék — amelyet az 1894/95-ös tanévben szerveznek meg — az 1901/02-es tanévig működik, ekkor megszüntetik ugyan, de a rajzot és művészettörténetet 1924-ig tanítják az óraadó tanárok. A rajz tanszéket 1901/02-es tanévtől kezdve azért számolják fel, mert a rajz tanárok képzését kiveszik a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola keretéből. Az általános iskolai rajz tanárok képzése 1947-től lesz a Pedagógiai Főiskolák feladata s ekkor kerül sor a rajz tanszékek megszervezésére is. A művészettörténet tanulását azonban az 1924-es, 1928-as és 1933-as tanterv is előírja a főiskolai hallgatóknak, e tárgy oktatását azonban óraadó tanárok látják el.

A főiskolai hallgatóknak szaktárgyaikon kívül egyéb tárgyakat is tanulniok kellett. A tantervek idegen nyelvek tanulását is előírta számukra. Így például a francia és angol nyelv az 1873/74-es tanévtől szerepelt fakultatív tárgyként. A latin nyelvet az 1900/01-es tanévben vezetik be, az olasz nyelvet pedig az 1940/41-es tanévben. Mivel e tárgyak oktatását óraadó tanárok végezték, számukra önálló tanszékeket nem hoztak létre, bár a főiskola egyes iratai időnként tanszékenként említik őket. Ugyanez vonatkozik az 1920/21-es tanévtől kezdve oktatott néprajzra, illetve az 1934/35-ös tanévben bevezetett honvédelmi ismeretekre is.

II. A tanszékek története a szegedi Tanárképző Főiskolán

A szegedi Pedagógiai Főiskolát a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1947. szeptember 24-én kelt 137.489/1947. VI. sz. rendelete hozza létre. A rendelet kimondja: „A szegedi Pedagógiai Főiskola első évfolyama egyelőre az Állami Polgári Iskola Tanárképző Főiskola első évfolyama helyett létesül." A képzés a polgári iskolai tanárképző II., III. és IV. évfolyamain továbbra is folyt. Tekintettel arra, hogy a Pedagógiai Főiskola I. évfolyamának hallgatóit is a már korábban kialakult szakcsoportoknak megfelelően vették fel, új tanszékek megszervezésére 1947 szeptemberében nem volt szükség. A minisztérium 1947. október 30-án megküldött 157.788/1947. sz.

rendelete felhatalmazza az igazgatót arra, hogy „a Pedagógiai Főiskola I. évfolyamának előadóit — elsősorban a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola tanári testületéből — ... kérje fel." E rendeletében a minisztérium aláhúzza: „A szegedi Főiskolán a kereskedelmi gyakorlatok oktatását a jelen tanévben nem kívánom bevezetni. A francia és az orosz nyelv oktatását csak akkor vezetem be, ha ezeket legalább 12—12 hallgató választja." E rendelkezés, valamint az 1947-ben kiadott tanterv alapján 1947 szeptemberében a következő 19 tanszék kezdi meg működését: 1. filozófia-pedagógia;, 2. magyar nyelvtudomány; 3. néprajz; 4. magyar irodalomtörténet; 5. idegen nyelv; 6. német nyelv és irodalom; 7. történelem; 8. földrajz; 9. növénytan; 10. állattan; 11. vegytan—ásványtan; 12. matematika; 13. fizika; 14. ének-zene; 15. testnevelés; 16. szlöjd (férfi kézimunka); 17. női kézimunka; 18. háztartástan; 19. mezőgazdaságtan.

Az 1947/48. tanév II. félévében felszámolták — a tantervi reformoknak megfelelően — a néprajz, az idegen nyelvi és a német tanszék működését. Ugyanakkor megszervezték az orosz, az angol és a rajz tanszékeket. Így a tanszékek száma 19 maradt.

1948-tól az egyes tanszékek működését, létrehozását és megszűnését, valamint elnevezésük változásait nehéz nyomon követni, mivel a kiadott szervezeti szabályzatok e kérdésben nem rendelkeznek. Egyes tanszékek megnevezése egy tanéven belül is nagyon változó a különböző iratokban, jelentésekben. Az 1947/48-as tanévben még filozófiai—pedagógiai tanszéket említenek. Az 1948/49. tanévben e tanszéket ketté választják. A filozófiai tanszéket a következő elnevezésekkel szerepeltetik: *a)* filozófiai tanszék; *b)* filozófiai—szociológiai tanszék; *c)* marxista—leninista tanszék. A pedagógiai tanszék elnevezései: *a)* pedagógiai tanszék; *b)* neveléstudományi tanszék; *c)* lélektani tanszék; *d)* didaktikai-lélektani tanszék; *e)* didaktikai tanszék. Az állattani tanszék társtanszékét, a növénytani tanszéket gyakran biológiai tanszék néven említik. A rajz tanszéket az 1949/50-es tanévtől rajz- és művészettörténeti tanszék elnevezéssel szerepeltetik. A kémia tanszék kifejezést a vegytan tanszékkel váltogatva használják.

Az 1948/49-es tanévben az idegen nyelvi tanszéket angol és francia tanszékre bontják.

Amikor 1949. augusztus 8-án a minisztérium 1550-1-3(1949/V/1. ü. o. sz. rendeletével a Pedagógiai Főiskola képzési céljául csak az általános iskola felső tagozatára történő tanári képesítést jelölte meg, több tanszék veszített jelentőségéből. Ezt a tendenciát erősítette meg az általános iskola 1950-ben megjelent tanterve is, amely megszüntette az ún. szabadonválasztott tárgyak oktatását. Ez az intézkedés feleslegessé tette az e tárgyak oktatására alkalmas szaktanárok képzését.

Az 1949/50-es tanév I. félévében az oktatás még a következő tanszékekkel indul: 1. filozófia—szociológia; 2. lélektan; 3. magyar irodalom; 4. magyar nyelvészet; 5. orosz nyelv; 6. angol nyelv; 7. francia nyelv; 8. történelem; 9. vegytan; 10. fizika; 11. testnevelés; 12. ének-zene; 13. rajz- és művészettörténet; 14. háztartástan; 15. műhelygyakorlat; 16. biológia; 17. földrajz; 18. matematika; 19. állattan.

Az 1949/50-es tanév II. félévétől kezdve azonban már nagyon erősen érezteti hatását az általános iskolával és a tanárképzéssel kapcsolatos intézkedések sora. Ezen intézkedések hatására szüntetik meg az angol és francia tanszékeket, a műhelygyakorlat (szlöjd), valamint a mezőgazdasági tanszékeket is. Ezek helyett viszont létrehozzák — az úttörőszak bevezetésével — az úttörővezetőképző tanszéket, valamint a Micsurin-kört, amely szintén az úttörővezetőképző tanszék feladatait szolgálta. A minisztérium 1950. ápr. 11-én elrendeli a háztartástan oktatásának beszüntetését és ezzel a háztartástan tanszék felszámolását.

Az 1950/51-es tanévben a marxizmus—leninizmus oktatását az egyetemen szervezett központi tanszék látja el s ezért a korábbi filozófiai—szociológiai tanszék elnevezése szociológiai tanszékre változik a főiskolai tantervben szereplő szociológia tantárgynak megfelelően. Ugyancsak az egyetemen szervezett központi katonai tanszék feladata a hallgatók honvédelmi képzése is, amelyet az 1954/55-ös tanterv iktatott a tantárgyak sorába. E két központi tanszék a főiskolai oktatók megbeszéléseire képviselőket küldött.

A minisztérium az 1952/53. tanévben a központi marxista—leninista tanszék irányítása mellett a marxismus oktatásának hatékonyabbá tétele érdekében a főiskolán marxista tanszéki csoportot hozott létre.

Az 1954-ben kiadott párthatározat elveinek megfelelően a minisztérium az 1954. július 2-án kelt 85511-28/2-1954. sz. rendeletével intézkedik a fakultatív idegen nyelvek oktatásáról. Ez teszi szükségessé az Idegen Nyelvi Lektorátus megszervezését az 1954/55-ös tanévtől kezdve.

Az oktatásügyi minisztérium 1955. június 11-én kelt utasításában értesíti a főiskola igazgatóját arról, hogy az 1955/56-os tanévtől kezdve a testnevelés, valamint az orosz nyelv és irodalom tanszékeket megszünteti. A minisztérium ugyancsak 1955 nyarán hoz rendeletet a budapesti Pedagógiai Főiskola működésének beszüntetéséről is: Ennek következménye az lesz, hogy a budapesti Főiskola három tanszékét: a román, a délszláv, valamint a szlovák nyelv és irodalom tanszéket az 1955/56-os tanévtől kezdve Szegedre helyezik. A délszláv tanszéket egy évi működés után az 1956/57-es tanévtől a pécsi Pedagógiai Főiskolára helyezik át.

Az 1956/57-es tanévben beszüntetik a központi katonai tanszék működését, mivel a honvédelmi miniszter rendelkezése alapján átszervezik a katonai kiképzés rendjét.

Amint láttuk, 1950-től — az 1950-es és 1954-es párthatározatokat követően — gyakori volt egyes tanszékek létrehozása, illetve megszüntetése. E változások természetesen magukkal hozták a tanszékek oktatóinak gyakori átszervezését is. Új tanszékek felállítása, illetve már működő tanszékek felszámolása a legtöbb esetben nyomon követte az egyes tantervekben szereplő, illetve kihagyott tantárgyakat.

1958-ban jelenik meg az MSZMP művelődéspolitikai irányelveit tartalmazó dokumentum, valamint az MSZMP Politikai Bizottságának az egyetemek politikai és káderkérdéseiről szóló határozata. E fontos dokumentumok új fejlődési szakasz megindulását jelzik az 1950-től tapasztalható — s a tanszékek szervezését tekintve negatív — tendenciával szemben. A minisztérium e jelentős állásfoglalások alapján készíti el a felsőoktatás 10 éves távlati tervét, amely meghatározta a szegedi Pedagógiai Főiskola további fejlődését is.

A minisztérium 10 éves távlati tervének figyelembevételével készíti el a szegedi Főiskola is a maga 10 éves (1960—1969) fejlesztési tervét, melyet a tanácsülés 1958. december 19-én vitat meg. A tanácsülés követendő alapelvként mondja ki azt, hogy a Pedagógiai Főiskolák minden, az általános iskola felső tagozatában tanított tantárgy oktatására képezzenek szaktanárokat. Ez azt az igényt is magában foglalja, hogy a Magyarországon működő három (Eger, Pécs, Szeged) Pedagógiai Főiskola teljes legyen. E célkitűzés megvalósítása érdekében a tanácsülés szükségesnek tartotta annak kimondását, hogy a korábbi években megszüntetett tanszékeket vissza kell állítani, illetve — az általános iskola 1958-ban megjelent tantervének megfelelően — újakat kell szervezni. A szegedi Pedagógiai Főiskola tanácsülése a következő tanszékek megszervezése mellett döntött: 1. orosz; 2. marxista (filozófiai); 3. testnevelési; 4. politechnikai; 5. népművelési; 6. lélektani tanszék. A tanácsülés ugyanakkor fontosnak tartja a már működő tanszékek elhelyezésének, felszerelésének és személyi ellátottságának fejlesztését és korszerűsítését is.

A Művelődésügyi Minisztérium 1959. augusztus 3-án kelt 29709/1969. sz. rendeletében a következőképpen intézkedik: „Az általános iskolai tanárszükséglet kielégítése és a háromszakos képzés megvalósítása érdekében Szegeden az orosz nyelv és irodalom, valamint a testnevelés tanszék újraszervezését rendelem el. A világnézeti nevelés és a tudományos munka színvonalának emelése érdekében Szegeden marxizmus—leninizmus tanszéket létesítek." Ugyanez a rendelet mondja ki azt is, hogy „a műszaki ismeretek és gyakorlatok, valamint a mezőgazdasági ismeretek és gyakorlatok — mint új szakok — oktatását átmenetileg a fizika, kémia, állattan és növénytan tanszékek lássák el." Az 1959/60. tanévben bevezetett főiskolai tantervnek megfelelően a mezőgazdasági ismeretek és gyakorlatok, illetve a műszaki ismeretek és gyakorlatok szakot harmadik szakként lehetett választani a biológia—földrajz, illetve a matematika—fizika és matematika—kémia szakhoz.

E rendelkezéseknek eredményeképpen kezdi meg működését az 1959/60. tanévtől a szegedi Főiskolán az orosz, a testnevelés, és a marxizmus—leninizmus tanszék. Ugyancsak 1959-ben készítik el a három főiskola „Javaslatok a Pedagógiai Főiskolák fejlesztéséhez" című előterjesztését, amelyben leszögezik: „Az újonnan alakult szakterületeken (műszaki ismeretek, mezőgazdasági ismeretek) meg kell szervezni az önálló tanszékeket, amelyek biztosítékai e területek kívánt mértékű fejlődésének." Ezen állásfoglalás eredményezi azt, hogy a műszaki ismeretek és gyakorlatok, valamint a mezőgazdasági ismeretek és gyakorlatok tanszékeit az 1960/61-es tanévben önálló tanszékekké szervezik át.

1960 áprilisában a szegedi Főiskola felterjesztésében tesz javaslatot arra, hogy a neveléstudományi tanszék keretében önálló lélektani tanszéket alakítsanak ki. A minisztérium azonban az önálló lélektani tanszék létrehozását még 1962-ben sem látja indokoltnak. A minisztérium azonban már az 1962/63-as tanévtől engedélyezi azt, hogy a neveléstudományi tanszéken belül pszichológiai részleg jöjjön létre, majd az 1963/64-es tanévtől kezdve hozzájárul az önálló pszichológiai tanszék felállításához.

A népművelés tantárgyat először az 1959-es főiskolai tanterv veszi fel a kötelező tárgyak sorába, s ezt az 1964-es, valamint az 1970-es tanterv is változatlanul hagyja. Az 1973-as tanterv azonban már bevezeti a népművelés szakos képzést, s így szükségessé válik az 1973/74-es tanévtől kezdve a népművelési tanszéki csoport létrehozása.

Az 1970-es főiskolai tanterv a kötelező tantárgyak közé veszi fel az oktatás technikai eszközei című tantárgyat, amely ettől kezdve a többi tantervben is helyet kap. E tantárgy oktatása tett indokolttá az oktatástechnikai tanszéki csoport 1971-ben történő megszervezését, melynek elnevezését 1979-től oktatástechnológiai tanszéki csoportra módosítottak.

Az integrált oktatási egységek létrehozását szolgálta az állattan és növénytan tanszék egyesítése biológia tanszékké 1976-ban, valamint a magyar nyelvészeti tanszék tanszéki csoporttá szervezése a magyar irodalmi tanszék keretében s magyar nyelv és irodalom tanszék elnevezéssel.

Az eddigiekben ismertetett változások eredményeként az 1980/81-es tanévben a következő 21 tanszék, tanszéki csoport, illetve idegennyelvi lektorátus végzi oktató-nevelő munkáját a szegedi Tanárképző Főiskolán: 1. biológia;, 2. ének-zene; 3. fizika; 4. földrajz; 5. kémia; 6. magyar nyelv és irodalom; 7. marxizmus—leninizmus; 8. matematika; 9. mezőgazdasági; 10. műszaki; 11. neveléstudományi; 12. népművelési tanszéki csoport; 13. oktatástechnológiai tanszéki csoport; 14. orosz nyelv és irodalom; 15. pszichológia; 16. rajz—művészettörténeti; 17. román nyelv és irodalom;

18. szlovák nyelv és irodalom; 19. testnevelési; 20. történettudományi; 21. idegennyelvi lektorátus.

Tanulmányomban a szegedi Tanárképző Főiskola, illetve jogelődje, a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola 107 éves történetéből az oktató-nevelő-tudományos munka alapvető szervezeti kereteinek, a tanszékeknek fejlődését tekintettem át. A hangsúlyt az egyes tanszékek létrehozásának; illetve megszüntetésének okaira, körülményeire helyeztem s ezért azok belső fejlődésének részletkérdéseivel (például a tanszékek oktatóinak létszámalakulásával) nem foglalkoztam. Úgy gondolom, hogy ezt a feladatot az egyes tanszékek oktatóinak kellene elvégezni.

A könnyebb áttekinthetőség céljából a főiskolai tanszékek létrehozásának, megszüntetésének, illetve újjászervezésének időpontjait az alábbi táblázat tünteti fel.

A tanszék neve	Megszervezése	Megszüntetése	Újjászervezése
1. Filozófia—pedagógia	1874	1947	
2. Filozófia—szociológia	1948	1950	
3. Szociológia	1950	1951	
4. Marxizmus—leninizmus (központi)	1950	1952	
5. Marxizmus—leninizmus (tanszéki csoport)	1952	1959	
6. Marxizmus—leninizmus	1959		
7. Pedagógiai (neveléstudományi)	1874 (1947)		
8. Pszichológia (tanszéki csoport)	1962		
9. Pszichológia	1963		
10. Oktatástechnika (oktatástechnológia)	1971 1979		
11. Ének-zene	1874		
12. Magyar nyelv és irodalom	1875		
13. Magyar nyelv	1910	1976	1976
14. Magyar irodalom	1910	1976	
15. Természettudomány	1875	1900	
16. Biológia	1900	1920	
17. Állattan	1920	1976	1976
18. Növénytan	1920	1976	
19. Történelem—földrajz	1875	1912	
20. Történelem	1912		
21. Földrajz	1912		
22. Háziipar	1876	1893	
23. Kézimunka (férfi) (szlöjd)	1928	1949	
24. Kézimunka (női)	1935	1949	
25. Háztartástan	1941	1950	
26. Természettan —vegytan	1881	1898	
27. Fizika	1898		
28. Vegytan	1898		
29. Mezőgazdaságtan	1936	1950	1960
30. Rajz	1894	1901	1948
31. Matematika I.	1874		
32. Matematika II.	1880	1928	
33. Idegen nyelv	1947	1948	
34. Idegennyelvi lektorátus	1954		
35. Német nyelv és irodalom	1893	1948	
36. Angol nyelv és irodalom	1948	1950	
37. Francia nyelv és irodalom	1948	1950	
38. Orosz nyelv és irodalom	1948	1955	1959
39. Román nyelv és irodalom	1955		
40. Délszláv nyelv és irodalom	1955	1956	
41. Szlovák nyelv és irodalom	1955		

A tanszék neve	Megszervezése	Megszüntetése	Újjászervezése
42. Műszaki ismeretek és gyakorlatok	1960		
43. Néprajz	1947	1948	
44. Úttörővezetőképző	1950	1953	
45. Micsurin-kör	1950	1953	
46. Katonai (központi)	1954	1956	
47. Népművelési (tanszéki csoport)	1973		

IRODALOM

[1] GYERTYÁNFFY ISTVÁN: A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene. Budapest, 1882. 167.
[2] Uo. 175.
[3] BERECZKY SÁNDOR: A Tanárképző Főiskola 100 éves története (1873—1973). A szegedi Tanárképző Főiskola centenáriumi évkönyve. Szeged, 1973. 5—77.

DIE ENTWICKLUNG DER LEHRSTÜHLE AN DER PÄDAGOGISCHEN HOCHSCHULE SZEGED — II.

SÁNDOR BERECZKI

Als Fortsetzung der früher erschienenen Studie (I.) untersucht der Verfasser die Umstände den Zeitpunkt der Aufstellung der einzelnen Lehrstühle, sowie die Ursachen ihrer eventuellen Auflassung bzw. Neuorganisierung. Er stellt fest, dass die Organisierung der Lehrstühle an der Pädagogischen Hochschule vor allem den Lehrplanabänderungen im Zusammenhang steht. In der 107-jährigen Geschichte der Hochschule unterscheidet er zwischen der Entwicklung der an der Pädagogischen Hochschule der Bürgerschule errichteten und jener der an der Pädagogischen Hochschule ins Leben gerufenen Lehrstühle. Am Schluss der Abhandlung findet sich eine tabellarische Zusammenstellung bezüglich der Zeitpunkte des Wirkens der einzelnen Lehrstühle.

РАЗВИТИЕ КАФЕДР В СЕГЕДСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ ИМ. ЮХАСА ДЬЮЛЫ

БЕРЕЦКИ ШАНДОР

Продолжая статью, напечатанную в предыдущем номере научных записок Сегедского пединститута, автор рассматривает условия и время создания различных кафедр, причины реорганизации или ликвидации некоторых кафедр. По мнению автора организационная работа по созданию и реорганизации кафедр в Сегедском педагогическом институте в первую очередь связана с изменением учебного плана. Рассматривая историю создания 107-летнего института, автор проводит чёткую границу между развитием кафедр старого Гражданского педагогического института и вновь организованных кафедр Сегедского педагогического института.

В конце работы имеется таблица, в который указаны важнейшие даты, связанные с историей и работой кафедр пединститута.

ORSZÁGISMERET ÉS NYELVI-ORSZÁGISMERET AZ OROSZ SZAKOS TANÁRKÉPZÉSBEN

BOKÁNYI DEZSŐNÉ

Mint a szakirodalomból ismeretes az országismeret fogalmáról már a múlt század végén voltak elképzelések, de intenzíven csak a XX. század közepétől foglalkoznak vele a szakemberek, aminek eredményeképpen nagy tartalmi és formai változáson ment keresztül. A fogalom tanulmányozásában, fejlődésében igen nagy szerepet játszik a MAPRJAL, amelynek kongresszusai mint mérföldkövek jelzik az egyes szakaszokat:

I. Kongresszus (1969 Moszkva): vita az országismeret fogalmáról;
II. Kongresszus (1973 Várna): a tankönyvek összeállításának országismereti jellege;
III. Kongresszus (1976 Varsó): az országismereti és nyelvi-országismeret pontos meghatározása;
IV. Kongresszus (1979 Berlin): az országismeret, mint a nyelvtanítás metodikájának egyik aspektusa, már a fontosságának megfelelő helyet foglalt el a többi aspektus között.

Az egyes kongresszusok közötti időben a fogalom fejlődési szakaszairól cikkek, könyvek egész sora jelent meg, közöttük olyan átfogó encipklopédiái a kérdésnek, mint VERESCSÁGIN és KOSZTOMÁROV „Nyelv és Kultúra" c. könyvének első (1973) és második (1976) kiadása; [1] a különböző cikkgyűjtemények (1969, 1972, 1974, 1977, 1979) [2], amelyekben megtalálhatók az országismeret fogalmának, jelentőségének több szempontú magyarázatai. E munka nemzetközi összehangolásában jelentős szerepet vállalt a Moszkvai Puskin Orosz Nyelvi Intézet, s nagy segítséget nyújt a „Russzkij jazük za rubezsom" 1967 óta megjelenő folyóirat, amelynek hasábjain megjelennek nemcsak elméleti jellegű munkák, hanem feldolgozásra ajánlott gyakorlati tananyagok is.

Az országismeretnek, mint a nyelvtanulás egyik módszertani aspektusának meghatározását, jelentőségét nagyon jól megismerték már nemcsak a Szovjetunióban, hanem az orosz nyelvet tanító országokban is, elsősorban a szocialista országokban. Erről tanúskodnak a kongresszusokon, konferenciákon elhangzó felszólalások, a cikkek és tanulmányok, amelyeket közzétettek az egyes országok kutatói, gyakorló pedagógusai. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy bár napjainkban már nem vitás az országismereti információk továbbításának szükségessége, a tanulók világnézeti nevelésében betöltött szerepe, a nemzetközi politikai légkör kialakítására gyakorolt hatása, még mindig vannak vitás kérdések, elsősorban a továbbítás módszerei vonat-

kozásában. Ezek közül szeretnék kiemelni néhányat, amelyeknek tisztázása számunkra is hasznos útmutatásul szolgálhat.

1. Az országismeret, és nyelvi országismeret meghatározása és egymáshoz való viszonyulása tisztázására VERESCSÁGIN és KOSZTOMÁROV, mint egy korábbi cikkben már ismertetésre került [3], könyvükben az általános országismeret 9 értelmezését adták meg. Rámutattak jellegére, az adott nép kultúrájával való kapcsolatára. Ugyanakkor rámutattak a nyelv és kultúra elválaszthatatlanságára is.

«...культура является исследовательским предметом многих научных дисциплин, однако в лингводидактике им соответствует одна и единая область знания, в которой все сведения о культуре представлены обобщённо и комплексно: это — страноведение.»[4]

A nyelv oktatása során azonban szükségszerűen felmerült a kérdés, hogy mikor, hogyan kezdjük el az országismereti információk továbbítását, melyik évfolyamon? A szakirodalomban erre is rámutattak a szerzők, hiszen a nyelvi-országismeret, mint az általános országismeret egyik ága, már az oktatás első pillanatától kezdve szerves része a tananyagnak, mert mint erre az alábbi idézet is rámutat, olyan információkat tartalmaz, amelyek jelen vannak a nyelvi formákban s amelyek azoktól elválaszthatatlanok:

«Лингвострановедением в преподавании русского языка иностранцам называется методика ознакомления иностранных школьников, студентов, стажёров, изучающих русский язык с современной советской действительностью, культурой через посредство русского языка и в процессе его изучения...»[5] Amikor tehát az országismeret és ezen belül a nyelvi-országismeret lényegét vizsgáljuk, feltétlenül tisztázni kell hogyan viszonyulnak egymáshoz az oktatás folyamatában. Az eltelt évtized alatt ez nem volt egyértelmű, mert voltak oktatók, akik a nyelvi országismerethez csak azokat a háttérismereti információkat sorolták, amelyek a nyelvi formában kifejezésre kerültek, ami már azért sem helyes, mert ezzel kérdésessé váltak azok az ismeretek, amelyek az adott tananyag kapcsán még felmerülhettek. A MAPRJAL IV. Kongresszusán VERESCSÁGIN és KOSZTOMÁROV felszólalásukban nagyon pontos meghatározását adták a nyelvi országismeret tartalmának:

«В лингвострановедческом аспекте преподавания русского языка как иностранного изучаются (с целью дальнейшего применения в языковом учебном процессе) все источники информации о стране изучаемого языка, все без исключения каналы сведений. К числу важнейших носителей страны информации — наряду с учебными текстами, комментированием и зрительной наглядностью — принадлежат сами формы языка, и в их числе прежде всего те языковые единицы, которые обладают национально-культурной семантикой»[6] Összehasonlítva a szerzők által adott meghatározásokat már érthetővé válik, hogy, mint ahogy a továbbiakban az idézet is bizonyítja, az országismeret és nyelvi-országismeret egymást kiegészíti, csak a továbbítási formában különböznek egymástól:

«...страноведение и лингвострановедение в процессе усвоения знаний о культуре страны языка находятся между собой в отношениях дополнительности, — они не только связаны, но и предполагают друг друга,»[7] tehát, mint ez egy másik idézetben olvasható, «лингвострановедение и страноведение различаются формами и приёмами преподавания, а также источниками информации, потому что в первом случае речь идёт о языковом учебном процессе, а во втором — об общественном».[8]

2. Függetlenül attól, hogy már csaknem 15 éve folynak intenzív megfigyelések, jelennek meg elméleti és gyakorlati segítséget nyújtó munkák, még ma sem egységesek a nézetek az országismereti anyag összeválogatását és továbbítását illetően nemcsak

nemzetközi vonatkozásban, hanem egyes országokon belül sem. Ezt bizonyítják a MAPRJAL kongresszusok anyagának kiadott tézisei is, ahol a téma kapcsán a szocialista országok képviselőinek többsége csak az országismereti előadásokról írnak. Ennek magyarázata talán az, hogy az oroszszakos képzés során egyik legnehezebb terület a háttérismeretek pótlása. Ehhez azonban pontosan tisztában kell lenni azok lényegével, hogy mit kell a külföldi hallgatóknak pótolni. Verescságin és Kosztomárov könyvükben [9] három csoportra osztották ezeket az ismereteket:

a) amit minden ember ismer (nap, szél, születés stb.);
b) a regionális ismeretek (trópusi ember pl. nem mind ismeri a hó fogalmát);
c) olyan ismeretek, amelyek csak meghatározott etnikai és nyelvi közösségben élő emberek birtokában vannak s amelyek a nemzeti kultúra szerves részei.

Az orosz szakos hallgatók részére összeállított tananyagba be kell építeni olyan rendszereket, amelyek hacsak részben is, de pótolni tudják, mindazt ami egy átlagos orosz ember tudatában van. Ebből indulnak ki azok a pedagógusok, akik előadássorozatokat állítanak össze a hallgatók részére. Ezek tematikái az esetek többségében történelmi, kultúrtörténeti stb. vonatkozásúak. Természetesen erre is szükség van, bár még ma nem tisztázott, hogy milyen arányokban kapják a hallgatók az egyes területeket felölelő anyagot, hiszen a 4—5 éves képzés során az időkeretek korlátozottak. A Puskin Orosz Nyelvi Intézet 1978-ban kiadott külföldi egy felsőoktatási intézményekben tanuló orosz szakosok részére összeállított országismereti tematikát [10], amelyhez módszertani bevezetést is adtak. Ebben a kiadványban az alábbi 15 témakört találhatjuk: Szovjetunió a világ térképén; a szovjet társadalom történetének alapvető szakaszai; a Szovjetunió Alkotmánya; a Szovjet Szocialista társadalom; Szovjetunió gazdasági élete; a szovjet nép anyagi helyzete; a szovjet nép mindennapi élete; Szovjetunió közoktatása; Szovjetunió kulturális élete; Szovjetunió tudományos élete; Szovjetunió fegyveres erői; sport- és testedzés a Szovjetunióban; vallás és templom a Szovjetunióban; Szovjetunió külpolitikája; és valamint Szovjetunió és a szocialista világrendszer. Ennek a nagy gonddal összeállított tematikának feldolgozása nagy segítséget adhat a jövendő orosz szakosok részére, bár úgy érzem, főiskolai viszonylatban — miután nálunk a tanterv ilyen irányú feladatokhoz nem ad külön óralehetőséget — jelenleg csak részben valósítható meg.

A háttérismeretek egy másik csoportja fontosságát tekintve nem marad el az átfogó ismereteket közlő előadások mögött, ez a háttérismereteket felölelő lexikai anyag. VERSCSÁGIN és KOSZTOMÁROV ide sorolták azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyeknek nincs ekvivalensük más nyelvben. Ezeket két szempontból osztályozták: származásuk és jelentésük szerint. Genetikai szempontból hét csoportot hoznak fel példaként:

1. Szovjetizmusok — olyan szavak, kifejezések, amelyek a Nagy Októberi Forradalom után jelentek meg (Верховный Совет; соцстраховская путёвка; дом отдыха; заводская поликлиника; райсовет; сельсовет; декретный отпуск; депутат; общественные фонды; детский дом; детский сад stb.)
2. Az új léttel kapcsolatos szavak, kifejezések — ezek szorosan kapcsolódnak az előző csoporthoz (ордер на квартиру, КамАЗ; субботник; воскресник; ЗАГС; ВДНХ; ГЭС; трудодень stb.)
3. Tradicionális létjelenségek és tárgyak megnevezése (щи; блины; хоровод; форточка; изба; тройка stb.)
4. Korábbi történelmi korokhoz tartozó szavak, kifejezések, amelyeket ma már rendszerint átvitt értelemben használnak (кафтан; волость; земство; пуд; лапти; соха; армяк; фунт; сажень; аршин; верста; губерния; уезд stb.)

5. Lexikai-frazeológiai egységek (коломенская верста; бить в набат; турусы на колесах; узнать всю подноготную stb.)

6. Folklorból átvett szavak és kifejezések (не по дням, а по часам; снегурочка; домовой; в тридевятом царстве stb.)

7. Nem orosz eredetű szavak és kifejezések (базар; аркан; тюбетейка; шашлык; мечеть; гетман; аул; аксакал; караван stb.)

A szerzők a továbbiakban rámutatnak, hogy minden csoport jelentésénél, témájánál fogva további csoportokra oszthatók. [11] Ezekre a kifejezésekre a nyelvi felkészítés során feltétlenül ki kell térni minden nyelvet oktatónak.

A háttérismeretek harmadik nagy összetevője az averbális nyelvi kifejezések csoportja, amelyekhez a gesztusnyelv, mimika és a nyelvi etikett tartozik elsősorban. „... a kölcsönös megértést akadályozó súlyos hibákat követhetünk el, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyrészt a nyelven kívüli közlési lehetőségeink is vannak, és azok sokszor súlyosabban esnek latba, mint a nyelviek; másrészt elvileg egyaránt helyes nyelvi formák közüli választást előírhat valami nem (egészen) nyelvtani szabályrendszer ..." írja Papp Ferenc. [12] A továbbiakban úgy pontosítja ezt a tételét, hogy azokról a nyelvi illemszabályokról van szó, „amelyek a hangtannak, nyelvtannak, szómegválasztásnak parancsolnak, amelyek megtartásával vagy meg nem tartásával ...rendkívül fontos dolgokat közlünk partnerünkkel...". E területen végzett oktatómunkához nagy segítséget nyújtanak az egyes kiadványok, elsősorban Akisina és Formanovszkaja 1975 és 1978-ban kiadott műve [13], amely 1980-ban magyar kiadásban is megjelent, [14] s tartalmazza mindazokat a beszédfordulatokat, amelyeket megismerve nemcsak az orosz szakos hallgatók, hanem a nyelvet tanulók valamennyien nagy lépést tehetnek a kölcsönös megértés irányában. E kiadvány témakörei a következők: megszólítás és figyelemkeltés; köszöntés; ismerkedés; felszólítás; meghívás; kérés; tanácsadás; javaslattétel; beleegyezés és elutasítás; egyetértés és ellenvetés kifejezése; bocsánatkérés; panaszkodás; vigasztalás; együttérzés, részvétnyilvánítás; bók, tetszésnyilvánítás, helytelenítés; szemrehányás; felköszöntés; jókívánság; köszönet, hála; búcsúzkodás.

3. A harmadik vitát kiváltó kérdés: milyen nyelven tartsuk az országismereti jellegű előadásokat?

— ha anyanyelven — a hallgatók, tanulók nem fogják ismerni a megfelelő lexikai anyagot;

— ha orosz nyelven, akkor különösen az I. és II. évfolyamokon, nem minden hallgató képes megérteni az anyagot, vagy pedig az információ mélysége szenved csorbát.

E kérdéssel kapcsolatosan a szakirodalomban találkozhatunk érdekes kísérletekkel, amelyekről egy korábbi cikkben már említést tettem [15], amikoris egy norvég tanár pl. arról számol be, hogy intézetükben a szükséges terminológiát a diákok előre megkapják és az előadást orosz nyelven hallgatják. Nekünk azonban a szovjet szerzőpáros véleményével kell egyetérteni, akik könyvükben rámutatnak arra, hogy az országismereti információknak nagyon fontos eljutni a hallgatókhoz, inkább tartsuk anyanyelven, vagy egy közvetítő nyelven az előadást:

«Для восприятия страноведческих сведений нет необходимости осваивать новый язык, особенно при общем ознакомлении. Изучающие иностранные языки также нередко слушают страноведческие лекции на родных языках... да и учебные планы предписывают прохождение таких курсов чуть ли не в первый год изучения иностранного языка, когда студенты ещё не в состоянии воспринимать на изучаемом языке сложные сведения.»

Tovább menve a szerzők rámutatnak, hogy még a Szovjetunióban tanuló külföldiek számára is gyakran anyanyelven folynak az előadások:

«В практике преподавания русского языка иностранным студентам в нашей стране ознакомительная работа также начинается очень рано (со второго месяца пребывания студента в стране), поэтому в ряде вузов на подготовительных факультетах курс «Советский Союз» начинают читать на родном для слушателей языке или на языке-посреднике... Более того, преподаватель-русист должен ориентироваться в страноведческой литературе, опубликованной на родных языках студентов».[16]

A sokéves tapasztalat azt mutatja, hogy az országismereti információk továbbítása előadás formájában már fejlettebb stádiumban van, mint a háttérismeretek II. és III. összetevőjének nyelvi-országismereti formában történő továbbítása a hallgatók felé, s talán ezzel magyarázható, hogy a szovjet kutatókon kívül csak igen kevesen publikáltak ebből a témából. Ebből arra lehet következtetni, hogy a két feldolgozási mód összehangolása területén még sok a tennivaló.

A magyar felsőoktatási intézményekben is élénk figyelem kíséri a fogalom fejlődését, a továbbítási módszerek alakulását és tevékeny részt is vállalnak az oktatók a kísérletes megfigyelésekben. Ehhez csatlakozva a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Orosz Nyelv és Irodalom Tanszékén több, mint 10 éve folynak megfigyelések, amelyekről belső pályamunka, tanulmány és országos, ill. megyei jellegű konferenciák keretében számoltunk be. Az elmúlt évek megfigyeléseinek tapasztalatai 3 területre irányították figyelmünket:

1. Hallgatóink előtt nem eléggé világos az országismeret fogalma, a nyelvi országismereti anyag feldolgozásának folyamata;

2. Az általános iskolai orosz nyelvoktatás során — amire készítjük őket — a jelenlegi tankönyvek és szemléltető eszközök nem nyújtanak elég segítséget számukra még a legszükségesebb információkhoz sem. Ebből következik, hogy a képzés során speciális előkészítést szükséges végezni, hogy még főiskolás korukban megkapják a segítséget, ne csak módszertani, hanem anyaggyűjtési szempontból is.

3. Az orosz szakos tanárképzésben tantervileg nincs biztsoítva órakeret az országismereti anyagok rendszerbe foglalt továbbítására. Ebből kiindulva, nekünk az egyes tárgyak keretébe kell úgy beépíteni az anyagot, hogy a benne rejlő információs lehetőségeket jól ki tudjuk használni. Ez a mód azonban eléggé szétaprózott, összefüggő képet kereteinél fogva nem ad, és nem is adhat.

A felsorolt problémák megoldására, ill. a hallgatók részére történő segítség biztosítására a következő lehetőségeket dolgoztuk ki:

1. Az III—IV. évfolyamokon speciálkollégiumot indítottunk, amelynek keretében hallgatóink részére előadássorozatot terveztünk az országismeretről, mint az orosz nyelv oktatása módszertanának egyik aspektusáról. Ennek keretében kitérünk a fogalom fejlődésére, vázoljuk az eddig elért eredményeket, s itt térünk ki az általános iskolai tananyag kapcsán várható feladatokra is. A speciálkollégium tematikája a következő:

— Az országismeret fogalma, meghatározása, értelmezése;
— A nyelvi-országismeret fogalma, helye a nyelvtanulás folyamatában; az országismereti kurzusok és a nyelvi-országismeret tartalmi és formai egybeesése;
— Az országismeret és nyelvi-országismereti információk általános jelentősége; szerepük az orosz nyelvtanár képzésében;
— A MAPRJAL és a Puskin Orosz Nyelvi Intézet; A MAPRJAL kongresszusok;
— A háttérismeretek és a nyelvi etikett;
— Országismeret és nyelvi-országismeret az általános iskolai orosz nyelvoktatásban.

Hallgatóink nagy érdeklődést mutattak a téma iránt, ezt bizonyítja, hogy a III. évfolyamon mintegy 30% választotta ezt a speciálkollégiumot.

2. Az országismereti és a nyelvi-országismereti munka összehangolása — mint már jeleztem — még további megfigyelésekre és módszerbeli finomításokra vár. Ez annál is szükségesebb, mert hallgatóink nem csak nálunk, a képzés során jutnak információkhoz a Szovjetunióról. Ezeknek a feltérképezésével nemzetközi vonatkozásban is foglalkoznak kutatók és eredményeikről a szakirodalomban folyamatosan olvashatunk. A magyarországi tanárképzés során adódó információszerzési lehetőségekről már részletesen beszámoltunk egy korábbi tanulmányban; [17] itt csak a területeket szeretném röviden megjelölni:

a) az egyes foglalkozások keretében (előadások, gyakorlati foglalkozások)
b) óránkívüli lehetőségek (odahaza végzett munka, kötelező irodalom olvasása, házi feladat, szakdolgozat stb.)
c) Szovjetunióbeli részképzések;
d) Főiskolán kívüli lehetőségek (idegenvezető tanfolyamok, szovjet turistákkal való találkozás, levelezés, a szovjet kultúra képviselőivel való találkozások, tömegkommunikációs eszközök stb.)

Amint ez a felsorolás is mutatja, lehetőség van bőven, a mi feladatunk, hogy az intézettől függő lehetőségeket biztosítsuk. Jelen munkában csak a sok lehetőség közül eggyel szeretnék foglalkozni: a nyelv és stílusgyakorlatok I. II. éves anyagával. A fentebb már említett tanulmányban részletesen elemeztem az egyes évfolyamok tantervi tematikái adta lehetőségeket. Itt csak utalnék rá, hogy a jelenleg is érvényben levő tantervi utasítás szerint hallgatóink az első és második évfolyamokon a mindennapi élettel kapcsolatos témákat dolgoznak fel (a III—IV. éven direkt országismereti anyag van, de a lehetőségek ott is korlátozottak, mert a heti 2, ill. 3 órában csak részanyagokat lehet beszédgyakorlati szinten átvenni).

Munkánkat segíti, hogy a két alsó évfolyamon olyan jegyzettel rendelkezünk nyelv és stílusgyakorlatokból, amelyekben országismereti szempontból gazdag anyagot találhatunk, a szerkezeti felépítésük is hozzájárul a megfelelő információk kimutatásához. Így pl. az I. évf. témái közül megemlíteném az „Üzlet; bevásárlás; étterem; orosz konyha" témakört. Az anyagot szó- és szókapcsolatok jegyzéke vezeti be, amelyek különösen az egyéni munka során nyújtanak nagy segítséget, azon kívül segít kiválasztani a legszükségesebb elsajátítandó szerkezeteket. Ezek után olyan — véleményünk szerint sikeres — szövegek következnek, mint pl. „A kolhozpiacon", amelyben képet kapnak a hallgatók a picai termékek vásárlásáról (itt utalni lehet a magyar és a szovjet piacok közös és eltérő vonásaira). Az ezt követő párbeszédek és az „Önkiszolgáló ÁBC" szöveg olyan beszédfordulatokat tartalmaznak, amelyek a bevásárláshoz feltételenül szükségesek, s magát az ÁBC-t is leírja. A téma következő része a GUM-ról, az iparcikkeket árusító üzeletekről szól. Ennél az anyygrésznél nagyon fontos a szemléltetés, mert részképzés előtt álló elsőévesekről van szó, akik a téma lezárása után utaznak s számukra több szempontból kedvező, ha elképzeléseik vannak a GUM-ról és a hasonló áruházakról. Itt kell megemlíteni egy kedvező lehetőséget: a Puskin Orosz Nyelvi Intézet Magyarországi Tagozata valamennyi témához tud kölcsönözni színes oktató TV-filmet. Így pl. a hallgatók megtekintve a «Магазин» c. filmet láthatják a vásárlás folyamatát Szovjetunóban és eredetiben hallgatják a vásárláshoz szükséges beszéd-fordulatokat is. A téma III. részében a hallgatók megismerkednek az étkezési helyekkel és az orosz konyhával. Itt nagyon fontos részükre az orosz ételek elnevezésének ismerete, valamint azoké az éttermi étkezésekkel kapcsolatos kifejezéseké, szokásoké, amelyekkel találkozhatnak a részképzés idején.

A témakört jó gyakorlatok egészítik ki, s a tapasztalatok azt mutatják, hogy elsőéveseinknek nemcsak hasznos, hanem érdekes is az egyes témakörök feldolgozása. Kár, hogy a nyelvi etikett megfelelő területei nem kapcsolódnak közvetlenül az egyes fejezetekhez, hanem a jegyzet végén találhatók. [18]

A II. évfolyam részére összeállított jegyzetben már találhatunk a napi témakörök mellett irodalmi vonatkozású szövegeket, különösen a II. félév anyagában, amelyek valamelyes előkészítést nyújtanak az orosz irodalom későbbi tanulmányozásához. (Pl.: «Памятник Пушкину», «Новый год в тайге», «Край лермонтовского детства — Тарханы» stb.); megtalálhatók azok a szövegek is, amelyek az orosz szokásokkal ismertetnek bennünket (Pl.: «Праздник русской зимы», «Всесоюзные спартакиады», «День рождения», «Ёлка», «За столом» stb.); az orosz művészeti élettel kapcsolatos szövegek (pl.: «Левитан», «Художественный теат» «Старые годы Малого театра», «Концерт Шаляпина» и др.) II. éves hallgatóink a 4. félévben már Szovjetunióba utaznak részképzésre, ezért számukra nagyon időszerűek azok a témák, amelyek a szovjet hallgatók életével kapcsolatosak, akikkel együtt fognak dolgozni, élni. E szövegek közül szeretném kiemelni a «В пединституте» címűt, amelyben, mint a példamondatok is bizonyítják, olyan, a magyartól eltérő információkat tartalmaz, amelyek ismeretére a kiutazóknak feltétlenül szüksége van:

«Виктор идёт не замечая дождя и о чём-то сосредоточенно думает. Вдруг его внимание привлекает доска объявлений. Под чёрным крупным заголовком «Куда пойти учиться» институты Энергетический, Авиационный, Педагогический объявили приём студентов...»

«Увидел себя стоящим перед списком принятых с одним единственным желанием: «Только бы попасть, только бы приняли». А найдя свою фамилию в списке, долго не мог привыкнуть к мысли, что — он студент».

«Первый день лекций. Кто из студентов способен забыть его, этот праздничный день осени, ощущение молодости и силы, напряжённое внимание в течение пятидесяти минут и весёлую разрядку на десятиминутной перемене!»

«Звонкое „Здравствуйте, Виктор Иванович", — вывело его из задумчивости. Он улыбнулся немножко грустно и подумал: „Вот и стал ты, Витя, Виктором Ивановичем".»

E szöveg feldolgozása során szükséges felhívni a figyelmet, az alábbi kifejezések magyartól eltérő tartalmára: felvételi vizsgák meghirdetése; a felvételi vizsgaeredmények közzététele; a tanárok megszólítása; az óra tartamának eltérése stb. A másik, a hallgatók szempontjából nagyon érdekes szöveg a «Сессия» című, amely egy irodalom vizsga atmoszférájával ismertet. Itt különösen érdekesek azok a kifejezések, amelyeket a szovjet diákok használnak társalgás közben. («Шпаргалитет», «брать напрокат свои мысли», «и мне крышечка», «перед смертью не надышишься», «нескрываемая насмешка», «люблю на тройке разъезжать»)[19]

A felsorolt példák mutatják, hogy a látszólag „ártatlan" szövegek is tartalmazhatnak fontos ismereteket, amelyeket hallgatóink jól hasznosíthatnak az orosz nyelv tanulása és a szovjet emberekkel való érintkezés során. Az egyes anyagok sokoldalú feldolgozása, az országismereti információk alkalmankénti kigyűjtése mellett szükséges lenne átfogó jellegű tájékoztatásra is, amelyet az I—II. évfolyamon részben magyar nyelven kapnának a hallgatók. Ebből kiindulva az egyes témakörök feldolgozására szánt óramennyiségből (kb. 18 óra) egy-két órát lehetne előadásra fordítani. Ennek bevezetésével emelhetjük a hallgatók tájékozottsági szintjét, ami segítséget nyújt az általános iskolai munkájukhoz is, azonkívül a III—IV. éven feldolgozásra kerülő országismereti részanyagokat is előkészíti, a hallgatóknak lesz mihez kapcsolniuk az orosz nyelvű anyagot.

A felsoroltak alapján az I. évfolyamon pl. feltétlenül szükséges átfogó tájékoztatást tartani a szovjet nép mindennapi életéről, szovjet nép anyagi helyzetéről stb. a II. éven Szovjetunió kulturális életéről, sportéletéről, közoktatásáról stb. — mint ahogy ezt tanácsolta a Puskin Orosz Nyelvi Intézet az 1978-ban kiadott tematikájában. [20]

A fent leírtak a nyelv és stílusgyakorlatok órákon végzett munkának csak az egyik oldalára vonatkoztak, a teljesség igénye nélkül. Az országismereti információ teljesebbé tételére való törekvésről, az országismereti és nyelvi-országismereti módszerek összehangolásának egyik módjáról kívántak tájékoztatást nyújtani.

IRODALOM

[1] Верещагин, Е. М. — Костомаров, В. Г.: Язык и культура (Издание Московского Университета, Москва, 1973)
Верещагин, Е. М. — Костомаров, В. Г.: Язык и культура (Издание «Русский язык», Москва, 1976)

[2] — Роль и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного (Издание МГУ, Москва, 1969)
— Страноведение и преподавание русского языка иностранцам (Москва, 1972)
— Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам (Москва, 1974)
— Из опыта создания лингвострановедческих пособий по русскому языку (Москва, 1977)
— Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного (Москва, 1979)
— Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного (Москва, 1979)

[3] Bokányiné, Kocsis M.: Az országismeret oktatásának kérdéséhez az orosz szakos tanárképzésben (a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1976.)

[4] Верещафин, Е. М. — Костомаров, В. Г.: Язык и культура (Москва, 1976. стр. 57)

[5] Там же, стр. 63.

[6] IУ Международный Конгресс МАПРЯЛ. Тезисы. Берлин, 1979

[7] Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного (Москва, 1979, стр. 5)

[8] Там же, стр. 4.

[9] Верещагин, Е. Н. — Костомаров, В. Г.: Язык и культура (Москва, 1976, стр. 210.

[10] Страноведение СССР (Программа курса лекций и семинаров для студентов-русистов зарубежной высшей школы, Москва, 1978)

[11] Верещагин, Е. М. — Костомаров, В. Г.: Язык и культура (Москва, 1976, стр. 77—82)

[12] Papp, F.: Könyv az orosz nyelvről (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1979. 435. p.)

[13] Акишина, А. А. — Формановская, Н. И.: Русский речевой этикет (Москва, 1978)

[14] Akisina, A.—Formanovszkaja, N.: Orosz nyelvi etikett. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1980).

[15] Bokányiné, Kocsis M.: Az országismeret oktatásának kérdéséhez az orosz szakos tanárképzésben (a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1976).

[16] Верещагин, Е. М. — Костомаров, В. Г.: Язык и культура (Москва, 1976. стр. 57)

[17] Bokányiné, Kocsis M.: Az országismeret oktatásának kérdéséhez az orosz szakos tanárképzésben (a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1976.)

[18] Takács Györgyné—Misky György: Kézikönyv az orosz nyelv és stílusgyakorlatok című tárgyhoz. (Tankönyvkiadó, 1978.)

[19] Hegedűsné Gajgyonkova Tatyjana—Jáger Ilona: Orosz nyelv- és stílusgyakorlat. (II. Főiskolai jegyzet, Tankönyvkiadó, Budapest).

[20] Страноведение СССР (Программа курса лекций и семинаров для студентов-русистов зарубежной высшей школы, Москва, 1978)

LANDESKENNTNIS UND SPRACHLICHE LANDESKENNTNIS IN DER RUSSICH-LEHRER-AUSBILDUNG

Der erste Teil der Arbeit enthält eine kurze Übersicht über die Entwicklung des Begriffes Landeskenntnis und über das Wirken de? APRJAL ( ) und des Moskauer Russsischen Sprachinstituts Puschkin auf diesem Gebiet.

Im zweiten Teil schildert die Verfasserin einige Kriterien der Landeskenntnis und der sprachlichen Landeskenntnis sowie deren Verhältnis zeinander.

Abschliessend findet sich eine Schilderung der in den Ungarischen Hochschulinstitutionen laufenden Beobachtungen und Versuche sowie eine Information über Vorstellungen betreffs der Weiterentwicklung des Themas.

СТРАНОВЕДЕНИЕ И ЛИНГВОСТРАНОВЕДЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА ФИЛОЛОГАМ-РУСИСТАМ

БОКАНИ ДЕЖЁНЭ

В первой части работы автор даёт краткий обзор истории возникновения и развития понятия страноведения и о работе МАПРЯЛ-а и Института Русского Языка им. А. С. Пушкина в области страноведения.

Во второй части работы автор рассматривает некоторые отличительные признаки страноведения и лингвострановедения и взаимосвязь между ними.

В заключительной части автор рассматривает наблюдения и эксперименты, проводимые в различных вузах Венгрии в области страноведения. В этой части автор намечает дальнейшие возможные пути изучения страноведения.

AHOGY A JÖVŐ TANÁRAI LÁTJÁK

DOMBI ALICE

„Quem dii odere, paedagogum fecere". Így szólt az ókori mondás. Ha a pedagógushivatást mint sokrétű, sokirányú, egész embert igénybe vevő tevékenységet értékeljük, akkor igazat adhatunk a latin mondásnak. A jövő pedagógusának nevelői képességeit kell elsősorban kifejleszteni, amelyek elősegítik, hogy a pálya sokrétű követelményeinek megfeleljen, tevékenységét szakmai, nevelői elhivatottság jellemezze.

A pedagógus-hivatástudat alakításában a főiskolai évek döntőek, hiszen a képzés célja, hogy a hallgatókban kialakuljanak a tanári személiység legfontosabb vonásai, legyenek képesek önneveléssel, önműveléssel személyiségük állandó fejlesztésére, ismerjék fel a tanár társadalmi szerepét, hogy a gyakorlatban majd hivatástudattal állják meg helyüket.

Az MSZMP KB 1972-es oktatáspolitikai határozata szerint: „A szocialista köznevelés fejlesztésében kiemelkedő a pedagógusok szerepe. Áldozatos munkával eredményesen oktatják és nevelik a felnövekvő nemzedéket, tanították és tanítják a felnőtteket, és tevékeny részesei a közéletnek."

A pedagógusi tevékenység nem választható el társadalmunk célkitűzéseitől, fejlődésétől. RÁDI PÉTER (1976) helyesen fogalmazza meg: „A fejlett szocialista társadalom építésének egyik lényeges feltétele, hogy a szocialista állam és társadalom kulturális nevelő funkciója jelentőségében egyenrangúvá váljon a gazdasági építő funkcióval."

A pedagógus nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, „...hogy a tanulókban a külső értékmérő normák belső értékmérő normákká váljanak a társadalmi termelésre való felkészülés során" — írja KONCZ JÁNOS (1973). Ezt a munkát pedig csak igazi hivatástudattal rendelkező pedagógusok végezhetik.

DR. ÁGOSTON GYÖRGY (1977) megfogalmazása szerint a hivatástudat elemei a következők:

— az életpálya társadalmi jelentőségének, a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepének felismerése;
— az életpálya tényleges társadalmi presztizséről kialakult kép;
— tájékozottság a pálya eredményes gyakorlásához szükséges ismeretekről, képességekről, tulajdonságokról;
— önismeret (az ismeretek, képességek, tulajdonságok, ill. a megszerzésükhöz kialakulásukhoz szükséges egyéni előfeltételek, adottságok megléte);
— a pálya iránti érzelmi vonzódás, amely eljuthat az elhivatottság érzéséig.

A vizsgálat ismertetése

Vajon hogyan vélekednek erről a jövő tanárai? Erre kerestem a választ főiskolánk másod- és negyedéves hallgatói körében. A vizsgálat célkitűzése az volt, hogy tájékozódjunk a másodéves hallgatók pályaképéről, pályaismeretéről — kapcsolatba, hozva ezt az önismerettel —, továbbá pedagógusi problémamegoldó képességükről. A negyedéves hallgatók esetében pedig a leendő hivatásukhoz való viszonyukat vizsgáltuk a pályáról alkotott képük, pályaelképzelésük és a különböző helyzetekben való pedagógusi megnyilvánulások megítélése tekintetében.

A módszerek megválasztásában a komplexitás igényét szem előtt tartottuk. Több módszer együttes alkalmazása vált szükségessé, hogy minél több megbízható, értékelhető adatot nyerjünk. (Kérdőív, egyéni, csoportos interjúk, spontán beszélgetések) Meg kell jegyezni — és ez nagy örömünkre szolgál —, hogy hallgatóink érdeklődéssel viszonyultak a témához, az őszinte közlési vágy jellemezte őket, nemritkán vitára is sor került. Megfelelő előkészítés után anonim töltötték ki a hallgatók a kérdőíveket. Ezt követték a beszélgetések, viták. Az előkészítés a következő mozzanatokat tartalmazta:

— a téma fontosságának megvilágítása,
— a vizsgálat céljának ismertetése,
— a feldolgozandó adatok közös elemzési szempontjainak körvonalazása.

Humán és reál szakosok, (468 hallgató) vállalkoztak a vizsgálatban való részvételre. A minta összetételének alakulása véletlen volt, mivel a kérdőívek kitöltése önkéntesség alapján történt.

A vizsgálat az 1979/80. és az 1980/81. tanévben zajlott le.

1. sz. táblázat

A VIZSGÁLATBAN RÉSZT VETT HALLGATÓK SZAKOK SZERINTI MEGOSZLÁSA

Évfolyam	Humán	Reál	Ö	%
II.	109	158	267	57,—
IV.	118	84	202	43,—
			469	100,—

Gondolatok a másodévesek körében végzett vizsgálatról

A másodéves hallgatóink által kitöltött kérdőív a feleletválasztásos, ill. rangsorolást igénylő technikára épült, néhány esetben volt csak lehetőség önálló véleménykifejtésre. A teljes vizsgálati anyagból a következő kérdéskörök kerültek elemzésre:

— a pedagóguspálya szépségei,
— a pedagóguspálya nehézségei,
— a jó pedagógus tulajdonságai,
— problémaszituáció elemzése.*

* A vizsgálat első részének elemzése — amely a hivatással való azonosulás kérdéseit taglalja —, a szerző korábbi tanulmányában található. Felsőoktatási Szemle, 1980/10.

Hallgatóink megfogalmazták a pedagóguspálya szépségeit, amennyiben kiemelték a gyermekkel való foglalkozás örömét, az állandó emberi kapcsolatok igényét, az ismeretek átadásának mikéntjét, és a neveléssel való foglalkozás lehetőségét. A következő válaszlehetőségeket említették legnagyobb arányban:

a) gyermekekkel foglalkozik;
g) az ember átadja, közvetlenül hasznosítja tudását;
b) neveléssel foglalkozik;
h) állandó emberi kapcsolatot igényel;
d) az egész társadalmat szolgálja;
c) közvetlenül a jövőt építi.

Kisebb arányban előfordultak még olyan válaszok, amelyek a pedagógushivatás önálló, alkotó jellegére utaltak, vezető, irányító voltát kiemelték.

2. sz. táblázat

AZ ELSŐ HÁROM HELYEN VÁLASZTOTT LEHETŐSÉGEK ÖSSZEGE GYAKORISÁGI SORRENDBEN

Válasz-lehetőség	Válaszok száma H	R	Ö	%
a)	96	131	227	85,—
g)	91	116	207	78,—
b)	70	98	168	62,—
h)	68	45	113	42,—
d)	29	18	47	18,—
c)	15	14	29	11,—
			791	

H = humán szakosok
R = reál és készségtárgyakat tanulók

A hallgatók a pedagóguspálya hátrányai között elsősorban az „állandó felelősség"-et és a „sok türelmet igényel" megfogalmazásokat nevezik meg. Ugyancsak előkelő helyen szerepel a szülőkkel, felnőttekkel való folgalkozás, mint nehézség. Érdekes, hogy a pedagógusjelöltek ezt ilyen nagy tehernek érzik. Ez rámutat arra, hogy a tanárképzésben is egyre nagyobb teret kell szentelni annak, hogy felkészítsük hallgatóinkat az ezirányú feladatok megoldására.

A hallgatók a pálya nehézségeiként a következő kategóriákat választották ki elsősorban:

a) állandó felelősség jellemzi;
c) sok türelmet igényel;
g) nemcsak a gyermekekkel, hanem a szülőkkel, felnőttekkel is foglalkozni kell;
h) nem kielégítő a társadalmi megbecsülés;
d) rutinmunkává alakulhat;
b) állandó idegfeszültség a velejárója.

A társadalmi megbecsüléssel kapcsolatos hiányérzet az anyagi megbecsülés motivumának hiányával egészül ki a hallgatók válaszaiban.

3. sz. táblázat

AZ ELSŐ HÁROM HELYEN VÁLASZTOTT LEHETŐSÉGEK ÖSSZEGE GYAKORISÁGI SORRENDBEN

Válasz-lehetőség	Válaszok száma H	R	Ö	%
a)	78	82	160	60,—
c)	70	68	138	49,—
g)	61	69	130	48,—
h)	48	57	105	39,—
d)	32	51	83	31,—
b)	30	22	52	19,—
			668	

H = humán szakosok
R = reál és készségtárgyakat tanulók

A hivatástudattal rendelkező pedagógusok sok tulajdonságát sorolták fel a hallgatók, amelyek a pedagógus személyiségével szemben támasztott követelményekre, a hivatás választásának motívumaira, a pályával való azonosulásra, a szakmában való elmélyülés igényére, erkölcsi tulajdonságokra, a pedagógus irányultságára vonatkozó magatartásformákra, a szociabilitásra utalnak.

A nevelési helyzetek megbeszélése jó lehetőséget nyújt a problémaérzékenység, az empátiás képesség, a helyzetelemző és átlátó képesség feltárására. Az életből ellesett és a foglalkozásvezető által exponált (szintén valós) helyzetek megbeszélése, megvitatása rámutatott a nézetek egyeztetésének szükségességére abból a célból, hogy a helyes pedagógiai gondolkodásmód kialakuljon. Az élénk érdeklődés mellett lezajló szituáció-elemzések a pedagógiai ismeretek aktívabb befogadását elősegítették.

A negyedévesek körében végzett vizsgálatok tapasztalatai

A nevelés során nagy felelősség hárul minden egyes pedagógusra, hiszen a gyermekek a legfogékonyabbak a különféle hatásokra, minden rezdülésre reagálnak. Ennek felismerése jellemezte negyedéves hallgatóink válaszait, akik már több tapasztalattal rendelkeznek. Véleményük érzelemgazdagsága is utal a pályával való azonosulásra. A pedagóguspálya szépségeiként hallgatóink a következő tényezőket emelték ki. A válaszok a megfogalmazásokat tekintve igen változatosak, tartalmilag a következő csoportokba sorolhatók.

1. Gyermekekkel kapcsolatos:
   a gyermek személyiségének fejlesztése,
   a gyermek megismerése,
   a gyermekközösség alakítása.

2. Neveléssel kapcsolatos:
   jellemtulajdonságok alakítása,
   magatartásmód alakítása,
   a jövő nemzedék nevelése.

3. Oktatással kapcsolatos:
   tudás átadása,
   tudás iránti vágy felkeltése.

4. A pedagógusmunka jellemzőivel kapcsolatos:
hivatástudattal végzett munka,
áldozatos adni akarás,
felelősség.
5. Mikro-makrokörnyezettel kapcsolatos:
igazi emberi kapcsolatok kialakítása,
az egész társadalmat szolgálja,
társadalmi megbecsülés.

4. sz. táblázat

A PEDAGÓGUSPÁLYA SZÉPSÉGEI

Vélemény-csoportok	Válaszok száma H	R	Ö	%
1.	49	39	88	44,—
2.	52	23	75	37,—
3.	31	39	70	35,—
4.	20	15	35	17,—
5.	22	6	28	14,—

H = humán szakosok
R = reál és készségtárgyakat tanulók

A válaszok megoszlásából kitűnik, hogy a gyermekekkel való foglalkozás, a nevelés lehetőségei állnak első helyen. Ugyanakkor a %-os arányokat figyelembe véve harmadik helyre került „Oktatással kapcsolatos" válaszsor a természettudományi szakokat végzőknél erőteljesebb, szinte azonos arányú a nevelési vonatkozásokat kiemelő válaszokkal. „A pedagóguspálya szépsége abban áll, hogy az ember irányíthatja a gyermek fejlődését, érezheti azt az örömet, amit a sok gyermek ragaszkodása jelent. A gyermek egy-egy értelmes kérdésén megnyilatkozásán lemérheti munkáját" (R. 1.)*

Előfordult olyan vélemény is, amely a pedagóguspálya szépségeit nem túlságosan részletezte, ugyanakkor a pálya nehézségeit hosszan felsorolta. Itt némi ellentmondás látszik, s ez rámutat arra, hogy a pedagógus közvélemény milyen irányban befolyásolja a pályakezdőket. A hallgatók válaszainak tartalmi csoportosítása a pedagóguspálya nehézségeit illetően a következő.

1. Neveléssel kapcsolatos:
nevelési helyzetek helyes megoldása,
módszerek megválasztása,
fegyelmezés,
a felnőttek nevelése,
kettős nevelés.
2. Oktatással kapcsolatos:
„befogadásra szervezett" tevékenység helyett
„felfedezésre szervezett" oktatás, tudás átadásának felelőssége.
3. Pedagógus személyiségével kapcsolatos:
felelősség,
határozatlanság,
önbizalom hiánya.

*A továbbiakban a hallgatók válaszainak közlésekor a jelölés a következő:
Szak: H = humán R = reál
Nem: l = lány f = fiú

4. Gyermekekkel kapcsolatos:
kapcsolatteremtés,
megfelelő hangnem használata,
nevelői stílus kialakulása.
5. Mikro-makrokörnyezettel kapcsolatos:
pedagógusok egyetértésének hiánya,
iskola és szülői ház nem kielégítő kapcsolata,
erkölcsi, anyagi megbecsülés nem megfelelő szintje,
sok társadalmi feladat.
6. A pedagógiai munka tartalmi kérdéseivel kapcsolatos:
állandó megújulás követelménye,
állandó továbbképzés, önképzés igénye,
túlterhelés,
teljes embert igényel.
7. Kezdeti nehézségekre utaló:
pályázati rendszer,
pedagógus közösségbe beilleszkedés,
felkészültségbeli hiányosságok,
tapasztalatok hiánya.

5. sz. táblázat

A PEDAGÓGUSPÁLYA NEHÉZSÉGEI

Vélemény-csoportok	Válaszok száma H	R	Ö	%
1.	62	49	111	55,—
2.	32	30	62	31,—
3.	15	8	23	11,—
4.	20	12	32	16,—
5.	49	25	74	37,—
6.	58	47	105	52,—
7.	67	42	109	54,—

H = humán szakosok
R = reál és készségtárgyakat tanulók

A motívumok arra utalnak, hogy a hallgatók a kezdeti nehézségek súlyát érzik, de — mint ahogy a beszélgetésekből kitűnt —, optimista életszemléletük töretlen. Érzik a nevelési feladatok fontosságát és látják komplexitását. Sokan említik, hogy minden gyermek külön egyéniség, akivel meg kell találni a megfelelő hangot. „Szerintem a legnagyobb nehézség a különböző korú, képességű és pszichikumú gyerekekkel való foglalkozás." (H. 1.)

A hallgatók megfogalmazzák azt is, hogy az igazi pedagógus egész tevékenysége alkotó jellegű, minden órája egy-egy megújulás. Más megnyilatkozások arra utalnak, hogy a pedagógus állandóan „kirakatban" él, magatartása, életvitele példa. „...az iskolán kívül is pedagógusként kell élnie." (R. f.)

A következőkben önvizsgálatra késztettem a hallgatókat, amennyiben arról érdeklődtem, hogy milyen tulajdonságokat vélnek önmagukban fellelni, ami véleményük szerint hivatásuk eredményes gyakorlásához szükséges. A hallgatók a — jó pedagógus tulajdonságait önmagukra vonatkoztatva — jellemtulajdonságok és a pedagógusi tevékenységhez szükséges tulajdonságok sorát említették. Figyelemre méltó az általános emberi tulajdonságok mellett a speciális, pedagógusi tulajdonságok körét

részletezni. Ez utal arra, hogy a negyedéves hallgatók leendő munkájuk számos területére bepillantást nyertek már, így megnyilvánulásaik tartalmasabbak a másodévesekénél.

1. Általános emberi tulajdonságok, jellemzők.
2. Speciális pedagógusi tulajdonságok, jellemzők:
   tudást átadó képesség,
   problémamegoldó képesség,
   nevelési helyzeteket megoldó képesség,
   pedagógiai szemléletmód, stílus,
   magával ragadni tudás,
   beleélő képesség,
   pálya iránti elkötelezettség,
   szaktudás, általános tájékozottság,
   tiszta, érthető beszéd.

6. sz. táblázat

A VÁLASZOK SZÁMSZERŰ ÉS %-OS MEGOSZLÁSA

Vélemény-csoportok	Válaszok száma H	R	Ö	%
1.	52	35	87	43,—
2.	48	26	74	37,—

H = humán szakosok
R = reál és készségtárgyakat tanulók

A válaszokat át-meg átszövik a gyakorlati munka élményei. „Kialakult bennem a gyermekek iránti szeretet, megértés. Nemcsak az órai problémákkal foglalkozom, érdekel egyéni életük is. Főleg a Móra F. iskolában az állami gondozottak sorsa. Igyekszem sokkal többet adni a gyerekeknek, mint ami a tankönyvben van, emberileg is. De még sok dologban fejlődnöm kell." (H. 1.)

A probléma-felvető pedagógiai helyzetek — amelyek a tanár szerepébe való beleélést feltételezik —, lényeges elemek a pedagógiai gondolkodás fejlesztésében. Ezt célozták a pedagógiai helyzetek, amelyekben a pedagógus magatartását kellett megítélni a pedagógiai hatás helyessége szempontjából.

A szituációk részletes elemzése nem célunk, de néhány gondolat ide kívánkozik. A helyzetek egy része a pedagógus tevékenységének egészére, más része csak néhány mozzanatára vonatkozott, lehetőséget adva a pedagógus további magatartásának különböző értelmezésére.

A hallgatók többsége a helyzetek megítélésében helyes álláspontra helyezkedett, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a pedagógus magatartásmódjának megítélésekor — a különböző mozzanatokat figyelembe véve — eltérő értelmezéseket is találtunk. A helyzetek összetettsége, néhány tényező tisztázatlansága elősegítheti a többféle megoldási lehetőség kifejtését, ugyanakkor hátráltathatja is azt, mivel a gondolkodás során a hiányzó láncszemek megkeresése elvonja a figyelmet a megoldásról.

A pedagógiai látásmód, gondolkodás fejlesztése tanárképzésünk fontos problémája. A két dolog egymástól elválaszthatatlan. A logikus, pozitív gondolkodás a képzésben és az általános iskolai gyakorlatban egyaránt lényeges. A feldolgozott pél-

dák tartalma, minősége, mennyisége a nevelői szemléletet alakítja. Alapot jelent a tényleges gyakorlati tevékenység számára. Természetesen a szemlélet és a gyakorlat közötti utat minden esetben végig kell járni.

Néhány következtetés

Nem adhatunk mindenre kiterjedő képet a vizsgálatról, csak néhány kiragadott eredményéről. Így megfogalmazott következtetéseink is csak a gondolatok töredékeit villanthatják fel.

Összehasonlítva az I. és II. vizsgálat adatait, elmondhatjuk a következőket. Mivel a II. vizsgálatban a hallgatók saját megfogalmazása dominált, sokrétűen nyilatkoztak. Az előző vizsgálatban is volt lehetőség saját megfogalmazásra, a hallgatók mégsem éltek ezzel a lehetőséggel. Így a negyedévesek esetében a megfogalmazások sokasága utal a tartalmi gazdaságra.

A pedagóguspálya szépségeiről és nehézségeiről hasonlóan nyilatkoznak, mint a másodévesek, érdekes módon ugyanabban látva a szépségét és nehézségét is. (A nehézségek felsorolása nagyobb arányú.) A nehézségek között említik a tanítási-tanulási folyamat korszerű megvalósítását (felfedezve tanulás), ami felhívja a figyelmet arra, hogy még nagyobb gondot kell fordítani a korszerű eljárások, módszerek alkalmazására való felkészítésre.

A másod- és negyedéves hallgatók véleménye a jó pedagógus tulajdonságait illetően némileg különbözik. Megfigyelhető, hogy a másodévesek a jó pedagógus személyiségét meghatározó pszcihikus tulajdonságokat, a szakmában való elmélyülés lehetőségét és igényét, a rátermettséget emelik ki, míg a negyedévesek a pályával való azonosulásra, a szociabilitásra utalnak.

Elmondhatjuk, hogy a tanárjelöltek többségének személyisége jó alapot biztosít a hivatástudat továbbfejlesztéséhez. A gyermek megismerése, nevelése iránti vágy hatja át őket.

A másod- és negyedévesek hivatásról vallott nézetei között a közben eltelt idő és tapasztalat tesz különbséget, amely a negyedéves hallgatók tartalmasabb megnyilvánulásaiban, a pályáról való gyakorlati ismereteik és iskolai „élményeik" gazdagodásában nyilvánul meg.

A nevelési szituációk értelmezése, megítélése a gyakorlat során egyre jobban tökéletesedik. Jelzi ezt a felsőbb évfolyam hallgatói elemző, átlátó képességének magasabb szintje. A nevelői megnyilvánulások elméleti megfogalmazása elősegíti azt, hogy a hallgatók szembenézzenek önmagukkal, s ez nevelői attitüdjüket fejlessze.

Különbség mutatkozik a másod- és negyedévesek között a pályával való azonosulás vonatkozásában. A másodévesek még egy kissé kívülről szemlélik jövendő hivatásukat, míg a negyedévesek vallomásait a gyermekekkel való találkozások, a kapcsolattartás különböző formái átszövik. Az írásbeli véleményeket minden esetben megerősítette a beszélgetések során kibontakozó kép. A negyedévesek esetében a szóbeli megnyilatkozások még inkább érzelmektől átfűtöttek voltak. Kifejeződött a hivatás-orientáció, amely a gyakorlat oldaláról kapott megerősítést.

A röviden megfogalmazott pedagógiai helyzetek értelmezése, értékelése rámutat arra, hogy a leegyszerűsített szituációk is számtalan gondolatot ébresztenek a hallgatókban, s ugyanakkor a nevelői hivatás iránti mind mélyebb érdeklődés kialakulását elősegítik.

Sok esetben tartalmasabb megnyilvánulások jellemezték a negyedéveseket, mivel ők már elméletileg is képzettebbek, és némi gyakorlatuk is van.

A különbségeket és hasonlóságokat összevetve megállapíthatjuk, hogy a vizsgálatban részt vett hallgatók törekvéseinek és lehetőségeinek összhangja biztosítja a „beválás" alapfeltételeit.

IRODALOM

ÁGOSTON GY., 1977. A tanári hivatástudatra nevelés tapasztalatai és problémái a tudományegyetemeken. In. A tanári hivatásra nevelés. FPKK 9—10 l.

GAEBE, B., 1971. Die Berufsrolle des Lehrers. Köln.

GERÉB GY., 1975. A főiskolai hallgatókon végzett pszichológiai vizsgálatok és ezek konzekvenciái a tanárképzésben. In. A tanárképzés pedagógiája. Szeged.

KELEMEN L., 1975. Iskola, hivatás, tehetség. Pedagógiai Szemle 6. 521—529 l.

KONCZ J., 1973. Az állami oktatás ügye a novemberi határozat után. Társadalmi Szemle 10. 78. l.

KONCZ L., 1980. Pedagógushivatás. Tankönyvkiadó, Bp. 219 l.

NAGY A., 1980. Személyiség és hivatásra nevelés a pedagógusképzésben. Felsőoktatási Szemle 2. 106—108 l.

PETRIKÁS Á.—VECSEY B., 1978. Tanárképzés, hivatásra nevelés és az iskolai munka korszerűsítése. Magyar Pedagógia 3—4. 347—365 l.

RÁDI P., 1976. A pedagógus társadalmi státusa és a nevelés. Társadalmi Szemle 12. 62. l.

RÓKUSFALVY P., 1979. A pedagógushivatás kutatásának kérdései. Pedagógiai Szemle 1. 3—12 l.

SZELÉNDI G., 1979. A pályaválasztás és a hivatástudat vizsgálata a tanítóképzős hallgatók körében. Pedagógiai Szemle 6. 548—554 l.

ZIBOLEN E., 1978. A korszerű iskola és a pedagógushivatás. Pedagógiai Szemle 2. 132—141 l.

MIT DEN AUGEN DER LEHRER DER ZUKUNFT GESEHEN

ALICE DOMBI

Die Effektivität der erzieherischen Tätigkeit, die die mit Berufungsbewusstsein durchgeführte Arbeit ist heutzutage ein immer mehr in den Vordergrund tretendes Thema.

Die Untersuchungen der Autorin dienen der Erschliessung des Verhältnisses der Hochschüler des II. und IV. Jahrganges zur pädagogischen Berufung auf dem Gebiete der Laufbahnkenntnisse, der Selbstkenntnis, sowie der Fähigkeit zur pädagogischen Situationsanalyse und zur Lösung von Problemen, wobei Vergleiche angestellt werden zwischen den Äusserungen der Studenten zu Beginn ihres Studiums und vor dem Antritt ihrer Lehrerlaufbahn.

КАК ЭТО ВИДЯТ БУДУЩИЕ ПРЕПОДАВАТЕЛИ...

ДОМБИ АЛИЦЕ

В наши дни всё больше и больше привлекает внимание исследователей проблема эффективности педагогической деятельности и отношение к своему призванию.

В настоящей работе автор приводит данные опросов, проведённых среди студентов II—IV курсов Сегедского педагогического института об их отношении к педагогическому призванию, о их знании будущей работы педагога, о их самопознании и способности разрешения различных проблем. В своей работе автор сравнивает данные опросов, проведённых среди студентов II—IУ курсов.

A ZENEI KÉPESSÉGEK VIZSGÁLATÁVAL FOGLALKOZÓ SEASHORE-TESZT HAZAI REVIDIÁLT BEMUTATÁSA

DOMBI JÓZSEFNÉ

A zenei képességek vizsgálata a XIX. sz. vége óta egyik fontos területe a pszichológiai kutatásnak. Az első kísérletek CARL STUMPF [1] nevéhez fűződnek, aki egyszerű feladatokon keresztül mérte az egyes reprodukciós képességeket, mint pl. zongora hangja után egész hangok énekeltetése, hangmagasságok megkülönböztetése, akkordok megítélése konszonáns vagy disszonáns jellegük szerint.

Az első csoporttesztet WILHELM WUNDT dolgozta ki 1890-ben, aki a lipcsei Pszichológiai Intézetben, majd a Yale-i Egyetemen dolgozott. Kutatócsoportjával együtt a hangmagasságok megkülönböztetését mérte.

Az első tesztet, amely az akusztikus érzékelőképesség izolált faktorainak vizsgálatával foglalkozik. CARL SEASHORE dolgozta ki 1919-ben. A teszt több mint 20 éves kutatómunka eredményeként sztenderdizált.

Hazánkban 1916-ban kezdődtek el a zenei képességvizsgálatok, amelyek RÉVÉSZ GÉZA [2] nevéhez fűződnek. A szegedi Tanárképző Főiskolán SZEGHY ENDRE [3] professzor munkásságával indult el komoly kutatómunka ebben a témakörben.

Az eddig elkészült zenei tesztek közül a legnagyobb visszhangot és vitát talán a SEASHORE teszt váltotta ki. Ennek köszönhető, hogy hatalmas irodalommal rendelkezik. Magyarországon SZENDE OTTÓ [4] publikálta először, azonban a teszt részletes felépítése még kevésbé ismert, a hazai olvasó számára. E tanulmány célja, hogy megvilágítsa a teszt nálunk még ismeretlen oldalait.

Seashore: Measures of Musical Talent

Szerző: CARL SEASHRE

Kiadó: Psychological Corporation, 304 E. 45 th Street New York, N.Y. 10017. 1919. A további átdolgozott kiadás 1939, 1956, 1960-ban jelent meg. Németországban HARDY FISCHER sé CHARLES BUTSCH fordította le és adta ki 1966-ban.

Alkalmazás: 10—22 éves korra alkalmazták.

Célja: A teszt a nyújtott teljesítmények alapján prognosztikus zenei pályaorientáló célokat szolgált.

Módszere: Magyarázó szöveggel ellátott hanglemez. A feladatokhoz oszcillátort és a hangemlékezéshez orgonát használtak. A hanglemez példáinak megfelelően tesztlapot szerkesztettek.

Meg kell jegyezni, hogy a szerző több kutatótársával együtt dolgozta ki tesztbattériáját. Ezt széles körben kipróbálták és 20 évig változatlanul használták. 1939-ben felülvizsgálták és újra átdolgozták. Figyelembe vették a gyakorlati tapasztalatokat és a szakirodalomban megjelent javaslatokat is. Az átdolgozást sietette a lemezipar fejlődése is. Az új változat A és B szériából áll. A B sorozat viszonylag nehezebb feladatokat tartalmaz: zenei stúdióban, pszichológiai laboratóriumban lehet csak használni. Az A sorozat heterogén csoport mérését teszi lehetővé. Mindkét sorozat független a másiktól. Ha a vizsgálatok folyamán csak az egyik sorozattal kísérletezünk, akkor az A-t kell használni, mert a legtöbb feltételnek ez tesz eleget.

A teszt felépítése (A sorozat)

Négy szenzoros és két percepciós alapképességet mér. A szenzoros képességek a következők:

1. *Frekvencia-diszkriminációs vizsgálat,* amely a zónahallás differenciáltságát méri (=különbségi küszöb). Szende Ottó e képesség mérését a „hangmagassági teszt"-ek csoportjába sorolja.
   50 feladatot tartalmaz. Az előbb említett irodalomban sajtóhiba következtében tévesen 30 feladat szerepel. A kérdőíven A, B, C, D, E csoportokat látunk. Mindegyik csoport 10 példapárt tartalmaz. Minden hang 0,6 sec-i tart.
   A megszólaló hangpárok között a frekvencia differenciák a következők:

Frekvencia differencia	hangpárok száma
17 herz	5
12 herz	7
8 herz	10
5 herz	10
4 herz	8
3 herz	5
2 herz	5

   A kísérleti személy a következő utasítást kapja: „Keresse ki a kérdőíven a „hangmagasság" tesztet, ez az ön hangmagasság megkülönböztetésének képességét vizsgálja. Két rövid egymás után következő hangot hall. Jelölje be, hogy a második hang magasabb vagy mélyebb, mint az első."
   A magyarázathoz valamennyi új feladathoz különböző nehézségű gyakorlópéldák is tartoznak, amelyek előre jelzik, hogy mit várhatnak a jelöltek.

2. *Hangerősség-diszkriminációs vizsgálat*
   A hangerősség megkülönböztetésének képességét vizsgálja. 50 feladatot tartalmaz. A, B, C, D, E csoportokban. A feladatok intenzitás különbsége a következő:

Feladat	Különbség decibelben
1—5	4,0
6—10	2,5
11—20	2,0
21—30	1,5
31—40	1,0
41—50	0,5

A k. sz. a következő utasítást kapja.

Két egymás után következő hangot fog hallani, amelyek különböző erősségűek. Írja be válaszát, hogy a második hang erősebb vagy halkabb, mint az első.

3. *Időtartam-diszkriminációs vizsgálat*

Ez a teszt az idő érzékelésének a képességét vizsgálja. 50 feladatot tartalmaz A, B, C, D, E kategóriába sorolva. A hangmagasság minden esetben 440 herz. A következő táblázat mutatja az időtartamok közötti különbséget.

Feladatok	Időtartamok közötti különbség sec-ban
1—5	.30
6—10	.20
11—20	.15
21—30	.12
31—40	.10
41—50	.05

A következő instrukciót kapják a kísérleti személyek. Ez a teszt a hangok hosszúságának megkülönböztető képességét vizsgálja. Két különböző hosszúságú hangot fog hallani. Jelölje be, hogy a második hang hosszabb vagy rövidebb, mint az első.

4. *Hangszín-diszkriminációs vizsgálat*

A hangszín megkülönböztetésének a képességét vizsgálja. 50 feladatot tartalmaz A, B, C, D, E csoportban. Minden hang egy csoporthang. Az alaphang és 5 felhangja. A hangszínt úgy változtatják, hogy a 4. felhangot felerősítik, a 3. visszahalkítják.

A következő táblázat a 3. és 4. felhang erősségét mutatja decibelben

Feladat	4. Felhang decibelben	3. Felhang decibelben
1—10	10.0	9.6
11—20	8.5	4.0
21—30	7.0	2.4
31—40	5.5	1.2
41—50	4.0	0.7

A következő utasítást kapja a kísérleti személy. 2 hangot fog hallani egymás után. Meg kell jegyezni, hogy a második hang ugyanolyan vagy különböző hangszínű volt-e, mint az első.

A percepciós alapképességek a következők:

1. **Ritmus-teszt:** A ritmusemlékezés képességét vizsgálja. Rövid, memóriára apelláló percepciós, diszkriminációs feladatokból áll. A SZENDE OTTÓ cikkre utalva ismét sajtóhibát találunk. Egyrészt nem 50, hanem 30 példapárt tartalmaz. Másrészt változás esetén nem kell megjelölni, hogy hányadik ütemrész változott meg. A kísérleti személy a következő utasítást kapja:

„Egymást követően két ritmusképletet fog hallani. Jelölje be, hogy a második ritmus (azonos vagy nem azonos) mint az első.
A ritmushoz használt hangmagasság 500 Herz.
Tempó=92 MM. = 1 negyed

Az A csoportban 2/4-es ütemben 5 hangból álló ritmusképlet van (10 feladat)
B csoportban 3/4-es ütemben 6 hangból álló ritmusképlet van (10 feladat)
C csoportban 4/4-es ütemben 7 hangból álló ritmusképlet van (10 feladat)

2/ **Hang-emlékezést vizsgáló teszt** 30 feladatot tartalmaz.

Az A csoportban 3 hangból álló motívumok (10 feladat)
B csoportban 3 hangból álló motívum (10 feladat)
C csoportban 5 hangból álló motívumok (10 feladat)

A motívumok hammond orgonán szólnak. A kísérleti személy a következő utasítást kapja:

„Jelölje be, hogy második hallásra melyik hangja változott meg a motívumnak."

Visszatérve a „Gondolatok a zenei tesztekről" c. cikkre, itt a következő utasítás szerepel. „Meg kell jelölni, hogy a második motívum azonos volt-e az elsővel ha nem, akkor hányadik hangja tért el." Valószínűleg ez téves, mert a SEASHORE tesztben azonos motívumok nincsenek. A feladat is úgy szól, hogy csak a változást kell megjelölni.

A Seashore teszt alkalmazásához szükséges feltételek

Jó minőségű lemezjátszó és hanglemez szükséges a vizsgálathoz. A terem jó akusztikát igényel, más külső zörej, zaj nem zavarhatja a vizsgálatot. A teszt egyéni és csoportvizsgálatra egyaránt alkalmas. A csoport tetszés szerinti nagyságú lehet, de a 100 főt lehetőleg ne haladja meg. A vizsgálandó csoport 1,5 m-re üljön a lemezjátszótól. Nagyobb csoport esetében különösen fontos, hogy a terem jó akusztikájú legyen. A hang a szoba minden pontjáról jól hallható legyen. Minden kísérleti személy kap egy kérdőívet. Ceruzát és radírt hozzon magával.

A teszt időtartama kb. 30 perc. De a magyarázatokkal, esetleg közbeiktatott pihenőkkel 1 órát kell számolni.

A teszt kiértékelése

A SEASHORE tesztet egy sablonnal lehet kiértékelni. Az első kiértékelő sablon a hangmagasság, hangerősség és ritmus megoldását, a második sablon az idő, a hangszín és a hangemlékezés megoldását tartalmazza.

Skála-meghatározás

A SEASHORE teszt férfi és női kísérleti személyek megoldásai között tesz különbséget. Mindkét nem teljesítményét 5 csoportba sorolták. Az „A" csoportba a legjobb teljesítmény került, az „E"-be a legrosszabb.

A következő táblázat mutatja életkorok szerint, hogy teljesítményük alapján a nemek mely kategóriába tartoznak.

HANGMAGASSÁG

Életkor	10—11		12—13		14—15		16—17		18—19	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
A	47—50	48—50	48—50	48—50	49—50	50	50*	50*	50**	50
B	39—46	40—47	41—47	42—47	43—48	45—49	44—49	44—49	46—49	45—49
C	32—38	33—39	35—40	36—41	36—42	39—44	38—43	40—44	39—45	40—44
D	25—31	26—32	28—34	30—35	30—35	34—38	31—37	25—39	33—38	24—39
E	0—24	0—25	0—27	0—29	0—29	0—33	0—30	0—34	0—32	0—33

HANGERŐSSÉG

Életkor	10—11		12—13		14—15		16—17		18—19	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
A	50	48—50	49—50	50	49—50	50*	50	50	50**	50
B	43—49	43—47	43—48	44—49	44—48	45—49	44—49	44—49	46—49	45—49
C	37—42	38—42	38—42	38—43	38—43	40—44	39—43	41—44	40—45	40—44
D	30—36	33—37	32—37	33—37	33—37	34—39	33—38	36—40	33—39	36—39
E	0—29	0—32	0—31	0—32	0—32	0—33	0—32	0—35	0—32	0—35

RITMUS

Életkor	10—11		12—13		14—15		16—17		18—19	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
A	29—30	30*	30	30*	30	30	30	30	30	30
B	26—28	27—29	27—29	28—29	27—29	28—29	27—29	27—29	27—29	28—29
C	22—25	23—26	23—26	24—27	24—26	25—27	24—26	26—27	25—26	26—27
D	19—21	18—22	19—22	21—23	21—23	23—24	21—23	23—26	22—24	24—25
E	0—18	0—17	0—18	0—20	0—20	0—22	0—20	0—22	0—21	0—23

IDŐ

Életkor	10—11		12—13		14—15		16—17		18—19	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
A	44—50	43—50	44—50	45—50	44—50	46—50	45—50	46—50	48—50	46—50
B	37—43	38—42	39—43	40—44	39—43	41—45	40—44	42—45	43—47	42—45
C	31—36	33—37	33—38	35—39	34—38	36—40	35—39	37—41	37—42	38—41
D	25—30	28—32	28—32	30—34	29—35	32—35	30—34	33—36	32—36	33—37
E	0—24	0—27	0—27	0—29	0—28	0—31	0—29	0—32	0—31	0—32

HANGSZÍN

Életkor	10—11		12—13		14—15		16—17		18—19	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
A	40—50	40—50	42—50	43—50	44—50	44—50	45—50	45—50	44—50	44—50
B	35—39	36—39	37—41	38—42	39—43	39—43	40—44	39—44	38—43	40—43
C	31—34	31—35	33—36	32—37	34—38	34—38	34—38	35—39	32—37	36—39
D	26—30	27—30	28—32	27—31	30—33	29—33	29—23	31—34	26—31	32—35
E	0—25	0—26	0—27	0—26	0—29	0—28	0—28	0—30	0—25	0—31

DALLAM

Életkor	10—11		12—13		14—15		16—17		18—19	
	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
A	29—30	30**	30*	30**	30**	30**	30**	30**	30**	30*
B	23—28	27—29	25—29	27—29	27—29	27—29	28—29	28—29	29—29	28—29
C	17—22	21—26	20—24	21—26	22—26	23—26	23—27	24—27	25—28	24—27
D	11—16	16—20	14—19	16—20	16—21	18—22	18—22	20—23	21—24	21—23
E	0—10	0—15	0—13	0—15	0—15	0—17	0—17	0—19	0—20	0—20

Szeretném megjegyezni, hogy a csoportbeosztást vizsgálva több probléma merül föl. Igen magas követelményt állít föl a szerző már a 10—11 éves korosztálynak is. Így valóban a fejlődést igen nehéz nyomonkövetni.

SEASHORE ezzel is azt akarta bizonyítani, hogy született képességeket mér. Ezzel szemben nézetünk az, hogy a képesség változó személyiségtulajdonság. Ha az egyén olyan környezetbe kerül, ahol aktív zenei tevékenységet folytat, akkor a különböző zenei képességei, így elemi hallási folyamatai is fejlődnek.

Az A kategória maximális követelménye a hangmagasság és hangerősség tesztnél már azért is problematikus, mert az E-csoport feladatai igen nehezek. A legjobb hallási adottsággal rendelkező kísérleti személy is hibázhat egyéb más pszichikai hatás következtében. Így ezek eleve kiesnek a kiválóak közül ezen osztályzás alapján.

A teszt érvényességének kritériuma:

SEASHORE azt vallotta, hogy a teszt érvényességéhez egy nagyon pontos mérés szükséges. Csak a mért anyag érvényességére támaszkodott, a külső kritériumokat nem vette figyelembe.

Nagy kiterjedésű érvényességkutatást végzett HAZEL STANFON EASTMAN-EXPERIMENT c. munkájában. Több mint 2000 zenét tanuló személyt vizsgált egy évtizeden keresztül. Az a tény, hogy némely kísérleti személy tesztértéke alig különbözött, így azt akarták bizonyítani, hogy a tesztanyag született képességeket vizsgál.

A szerzők SEASHORE, LEWIS, SALTVEIT 1939-ben a következő reliabilitas koefficienseket adták közre:

	10—11 éves	12—14 éves	15—22 éves
Hangmagasság	0,82	0,84	0,84
Hangerősség	0,85	0,82	0,74
Ritmus	0,67	0,69	0,64
Idő	0,72	0,63	0,68
Hangszín	0,55	0,63	0,68
Dallam	0,81	0,84	0,83

Szembetűnőek a hangszínteszt alacsony értékei. A tesztanyag átdolgozásakor újabb reliabilitás koefficiens értékeket adtak a KUDER RICHARDSON konzisztencia formákkal. A résztesztek koefficiens értéke 0,55 és 0,85 között mozog.

Összefoglalva: SEASHORE és kutatócsoportja volt az első, aki ezeket a diszkriminációs teszteket kidolgozta, statisztikailag elemezte. A későbbiek során több szerző mintának tekintette e képességvizsgáló módszereket. A SEASHORE teszt sok tanulságot szolgáltat számunkra. Mindenesetre mindenkit óvunk attól, hogy messzemenő következtetést

vonjon le a képességekre vonatkozólag. Véleményünk szerint a zenei tevékenységet nemcsak a speciális zenei képességek, hanem más pszichikai képességek is erősen befolyásolják. A képesség nem statikus, hanem változó, (fejlődő vagy visszafejlődő) személyiségtulajdonság. A képesség kibontakozása egy folyamat eredménye. Így mondhatjuk, hogy az oktató nevelő tevékenységnek nemcsak a tanítványt formáló hatása van, hanem az oktató nevelő tanár részéről egy megismerési folyamat, amelyben a hallgatók képességei tárulnak fel. Célunk nem az, hogy e bonyolult kölcsönhatást egy mechanikus teszt keretei közé szorítsuk. Azonban ezen megismerési folyamatban a zenei tesztek is segítségünkre válhatnak. Ennyiben tartjuk igen hasznosnak a SEASHORE tesztet.

IRODALOM

[1] K. FÜLLER: Standardisierte Musiktests Frankfurt am Main 1974. 9. old.
[2] RÉVÉSZ G.: Prüfung der Musikalität Zeischr. für Psych. Bd. 85. Lipcse. 1920. 165. old.
[3] SZÖGI ENDRE: A zenei képesség és tehetség elemzése, Szeged, 1949.
[4] SZENDE OTTÓ: Gondolatok a zenei tesztekről Parlandó XIV. évf. 1972. U. sz. 9—10 old.
[5] CHARLES BUTSCH, HARDI FISCHER: Seashore-Test für Musikalische Begabung, Bern/Stuttgart 1966.

REVIDIERTE UNGARISCHE VORFÜHRUNG DES SICH MIT DER UNTER SUCHUNG DER MUSIKALISCHEN FAHIGKEITEN BEFASSENDER SEASHORE-TESTS

ERZSÉBET DOMBI

Die Prüfung der musikalischen Fähighkeiten ist seit Ende des 19. Jahrhunderts ein wichtiges Gebiet der psychologischen Forschung. Die ersten Messungen knüpfen sich an die Namen von Carl Stumpf, Wilhelm Wundt und Seashore. In Ungarn begann diese Forschung mit dem Wirken von G. Révész und Endre Szeghy.

Die Verfasserin gibt eine Beschreibung des Seashore-Tests, der im Laufe von 20-jähriger Forschungsarbeit standardisiert ist. Der Test misst das Diskriminationsvermögen der Probanden hinsichtlich Klanghöhe. Klang- bzw. Lautstärke, Zeit und Klangfarbe, sowie den Rhythmus und die Klang-, bzw. Tonerinnerung. Die Studie befasst sich mit der Methode, mit der Anwendung des Tests, mit den dazu erforderlichen Bedingungen, mit der Auswertung, mit der Skala Determination und mit den Kriterien seiner Gültigkeit.

ПОКАЗ ПЕРЕСМОТРЕННОГО ТЕСТА СИШОРА О ПРОВЕРКЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ

ДОМБИ ЙОЖЕФНЭ КЕМЕНЬ ЭРЖЕБЕТ

Проверка музыкальных способностей, начиная с конца XIX века, является важной областью психологических исследований. Первые исследования связаны с именами таких исследователей как Карл Штумф, Вильгельм Виндт, Сишор. В Венгрии начало этих исследований связано с деятаьностью Г. Ревеса и Сеги Эндре.

Автор анализирует тест Сишора, стандартизированный ею в течение двадцатилетней работы. Тест измеряет способность различения высоты, силы и тембра звука, а также время, ритм, и память звука.

В работе рассматриваются и методы тестирования, условия применения тестов, особенности их анализа, определение и оценка гамм и критерии их действительности.

A VIGILANCIÁT BEFOLYÁSOLÓ NEUROTIKUS JEGYEK VIZSGÁLATA FŐISKOLAI HALLGATÓKON

GERÉB GYÖRGY

Korábban vizsgáltuk azokat a jegyeket, amelyek a főiskolai hallgatók sajátos életmódját meghatározzák (GERÉB, 1965). Az életmód szabálytalanságaiból, kilengéseiből és mindenekelőtt a munka, pihenés és szórakozás ritmusának rapszódikusságából sok baj következett. Úgy találtuk, hogy ezen jelentősen segíthet a hallgatók önismeretének fokozódása, a tervszerű pedagógiai eljárásmódok. Másutt hangsúlyoztuk, hogy már a felvételi alkalmával ki lehet és ki kell alakítani olyan normarendszert, amelynek segítségével a pálya alkalmassági szintje megközelíthetően megállapítható az egyes tanárjelöltek esetében. Vannak olyan jegyek, amelyek preferálnak éppen a pedagóguspálya esetében és ennélfogva dominánsan jelentkeznek a tanárjelöltek személyiségénél is (UNGÁRNÉ KOMOLY JUDIT, 1968, 1978).

Mentálhygiénés szempontból bizonyítottnak vehető az az összefüggés, amely az egy munkahelyen dolgozó emberek egymásra hatásából következik. Ez az összefüggés különösképpen kölcsönös és egymásra ható tényező a pedagóguspálya esetében. Erre másutt már rámutattunk (GERÉB—KISS, 1968). Hosszú évtizedek óta megfigyeltük elsősorban az ideggondozói munka kapcsán, hogy a pedagógus személyisége, ezen belül neurózisa infekciós hatást gyakorol a növendékekre. A pedagógus neurotikus személyiségében fellelhető domináns jegyek gyakorisága sok esetben döntő jelentőségű lehet egy-egy osztály, vagy személy hangulatára, személyiségének kibontakozására, neurózisának mértékére és jellegére.

Némi változtatással a Szegedi Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmeklinikájának a neurotikus jegyek sajátosságainak megállapítására szolgáló kérdőívét használtuk fel. A viszonylag homogén anyagunk és főleg a fiatalabb korosztály ez irányú toleranciája szükségessé tette a pontozás bizonyos mértékű eltolását. A neurotikus jegyeket mindenekelőtt aszerint válogattuk össze, hogy a leendő pedagógus számára jellemző és lényegremutató legyen. Nem törekedtünk tehát arra azúttal, hogy valamenynyi neurotikus jegyet és ezeket együttesen értékeljük. A legfontosabb kérdéseket mintegy „indokoltuk" és előfordulásuk viszonylagos gyakoriságát matematikailag kifejeztük. Egyúttal elvégeztük ugyanezen célból a Borgatta-próba SIPOS KORNÉL által kidolgozott magyar változatát (SIPOS, 1978) és figyelembe vettük OZSVÁTH ugyancsak a neurózis vizsgálatára végzett kísérleteit (OZSVÁTH, 1970).

A vizsgálatokat a Szegedi Tanárképző Főiskolán 1978 tavaszán végeztük el 106 elsőéves főiskolai hallgatónál. Fiúk és lányok vegyesen voltak. A vizsgált szám az összes populációnak 27,4%-a. Ezen belül a szükséges explorációkon kívül a csoport mintegy felénél percepciométer segítségével a figyelem intenzitását, pontosságát és megoszlását is vizsgáltuk. Célunk egy kísérletsor első szakaszának próbafelvétele

volt, amelyet értelemszerűen nagyobb csoportnál és több eszközzel kívánunk majd kiegészíteni.

Nem véletlen, hogy a kutatók világszerte, így Magyarországon is az elfáradás jelenségeinek vizsgálatától jutottak el a monotónia és a vigilancia problémakörének pszichológiai elemzéséhez.

A kérdés gyökere az információhalmaz időbeli megoszlása, elrendeződése és az ingerek és környezeti tényezők kölcsönhatása, majd szubjektív interiorizációja.

A strukturális elrendeződésre vall a vigilancia és a korábban csupán figyelmi jelenségek közti lényeges különbség is. A vigilancia egy folyamatban megjelenő ingerhalmaz strukturális és a környezeti hatások során tanulmányozandó, természetesen egy meghatározott regulációs folyamat, tevékenységi menet keretén belül.

Ezeket az elvi szempontokat figyelembe véve különböző kutatók (pl. BARTENWERFER, 1960., HAIDER, 1967, magyar vonatkozásban HÓDOS, 1965) más-más területen, de lényegében hasonló kérdésfeltevéssel dolgoztak. Az ingerek halmazát, a tevékenység jellegét, időtartamát és a kiemelendő időpontban végrehajtandó cselekvést emelem ki a tanulmányozott területek közül.

Saját vizsgálataink szempontjai során szabad legyen utalnom arra, hogy az ingerhalmazok mennyiségi és minőségi sorakozását és szabályozását tekintettük mindenkor alapvetőnek. Az elfáradás és a monotónia így — sok eltérő sajátosság mellett — az ingerek elrendeződése szempontjából kapcsolódnak egymáshoz. Pl.: monoton állapot létrejöttében — az egyébként változatos okok mellett — a környezet ingerszegénysége domináns jelentőségű. Ez viszont szubjektív oldalról sokszor elfáradáshoz vezet. (Utalok ebben a tekintetben azokra a vizsgálatokra, amelyeket futószalagon végeztek, valamint saját ezirányú közleményeimre).

Vizsgálatainkban igyekeztünk új színt és módszert alkalmazni. Ezek lényege:

1. Az információ felvétele különböző megterhelés (vagy éppen annak hiánya) mellett.
2. Ezek strukturálódása.
3. Az életmód és tevékenységi formák motiváló szerepe.
4. A regulációs rendszerek kölcsönhatása.
5. A fejlődéspszichológiai szempont és ennek következtében kiemelten a pedagógiai hatásrendszer.

Az eddigiek során az iskolai tevékenységet munkalélektani tekintetben nem vizsgálták elég nyomatékosan. Akár a pedagógus, akár pedig a tanulók, hallgatók munkájának nyomonkövetése lényegében munkapszichológiai terület. A tétel alapvető igazságát és fontosságát nehéz lenne vitatni. Ha pedig ezt premisszaként elfogadjuk, azt is be kell látnunk, hogy a tanár és a tanuló tevékenységének rendszerében éppúgy helye van a megterhelés, az elfáradás vizsgálatának, mint pl. az üzemben. Ezt az utóbbi évtizedek vizsgálatai tanúsítják. (Gondoljunk pl. a megvilágítás, zajhatások stb. tanulmányozására.)

A legkülönbözőbb irányú vizsgálatok e téren fejlődéspszichológia és munkapszichológia összekapcsolódására vezettek. Vizsgálatainkban mi is arra törekedtünk, hogy e tétel használhatóságát és a kutatások ezirányú szükségességét kísérleti úton bizonyítsuk.

Logikusan következik, hogy — ismételten hangsúlyozva az összetett hatásmechanizmust — a fáradásos jelenségeknél, a monotóniánál és a vigilanciánál egyaránt jól ki lehetett emelni a vizsgálatok során a mennyiségi és minőségi elemeket, illetőleg ezek kölcsönhatását.

romlása. Másrészt a figyelmi koncentráció mértéke, jellege a monotónia ellen fellépő aktivációs rendszer pillanatnyi állapotszintjének kifejezője, tehát mintegy a monoton állapot „kiszorítója". Képletesen szólva úgy tűnik, hogy a monotónia egy koordinációs rendszerben a figyelmi állapottal ellentétesen, negatív irányban elhelyezkedő állapotváltozás.

A nemspecifikus rendszer felismerése nagy lépést jelentett a figyelem és az aktivitás jelenségének megértésében.

A monotónia és a vigilancia, a figyelmi jelenségek vizsgálata álláspontunk szerint egyazon kérdés két oldalú megközelítését jelenti. A monotónia úgy fogható fel, mint az éberségi fok nagymérvű csökkenése, mennyiségi és minőségi vonatkozású

Mi egy hosszabb kísérletsort terveztünk, melyeknek sorrendjében a laboratóriumi (tehát könnyen variálható és viszonylag jól elszigetelhető) kísérletekből indultunk ki. Először a felsőoktatásban, majd az alapoktatási keretben elsősorban az éberségi szint kialakulását és az ezt befolyásoló tényezők menetét igyekeztünk követni.

A bonyolult kérdéscsoport egy részletét igyekeztünk elkülöníteni, nevezetesen az ingerek térben és időben eltérő megjelenésének és az éberségi szintnek kölcsönhatását és a neurózissal összefüggő hatásmechanizmusát. Az eddigiek során az erre alkalmas ismert eljárásmódok és magunk által tervezett eszköz kipróbálását tekintettük feladatunknak. Ennek első eredményeiről számolunk be ezúttal. Folyamatban van a középiskolai anyag feldolgozása is (munkatársaim bevonásával). Tervünk között szerepel, hogy üzemi tekintetben tanulmányozzuk a vigilancia kérdéseit balesetező és eredményes munkásoknál.

Tanszékünk tudományos munkájának jelentős része volt évek óta a fáradtság és az ehhez kapcsolódó jelenségek, mindenekelőtt a monotónia és a vigilancia vizsgálata. A megterhelés elviselése kapcsán egyre jobban előtérbe került az ingerhatások elviselésének negatív jellege is. Úgy találtuk, hogy minden sikeres teljesítményben nagyfokú vigilancia valósul meg. Az éberségi szint a végzett cselekvések előfeltétele és egyben következménye.

A figyelem és az éberségi szint összefüggésére sok kutató mutatott rá (HAIDER, M., 1967., BARTENWERFER, H., 1960., GERÉB, GY., 1965). A mi felfogásmódunk szerint a vigilancia jelenségei a személyiség egészére hatnak. Ezen belül azután a pszichikus folyamatok és tulajdonságok változása jellemzi a vigilancia pozitív vagy negatív irányultságát és ennek szintjét.

Nem véletlen, hogy a vigilancia-kutatások nemzetközi értelemben is előtérbe kerültek. A technika haladásával a termelés sikeres feltételei egyre jobban átlendültek a fizikai értelemben vett erőkifejtés és a szellemi jelenségek összefüggésének tanulmányozására. Üzemi pszichológiai vonatkozásban is egyre jobban vizsgálják a vigilancia változását és a termelésre való hatását.

Mi eddig elsősorban gyermekanyagon végeztünk ez irányú kísérleteket. Igyekeztünk a hatások jellegét és időbeli elosztását megállapítani. A fáradtságot sok tekintetben is összetett módszerekkel hoztuk kapcsolatba a kérdéses tevékenységgel. Különböző eszközökkel vizsgáltuk a vigilancia lefolyásának elemi formáit.

A későbbiek során főiskolai hallgatókra is kiterjesztettük módszeres eljárásunkat.

A főiskolai hallgatókon végzett kísérletek a sajátos életmód és személyiség eltérő jegyeire vetettek fényt. Kísérleteink során egyre erőteljesebben kitűnt, hogy a neurotikus jegyek felismerése jelentős tényező ifjúságunk gondozásában, nevelésében.

Ezért láttuk szükségesnek a neurotikus jegyek vizsgálatát. A használt kérdőívek különösen jellemző kérdéseinek gyakoriságát vizsgáltuk és a kapott eredmény százalékos értékeit kiszámítottuk. Elsősorban a pedagóguspálya szempontjaira figyeltünk.

Kísérleteinkben egyedi készítésű eszközt is alkalmaztunk, ezért szükségesnek látjuk, hogy ennek működési elvét röviden ismertessük. Eszközünk két fő része: *a)* az integrált áramkörös programozó, melynek segítségével a kívánt ingerhalmazt megfelelő sorrendben és közti szünettel vezérelhettük. Ezt a műszerfallal kábelek kötötték össze. *b)* A műszerfalon elhelyeztünk 5 db számkijelző szövet, 3 db alapműszert és 6 db jelzőlámpát.

Az alaphelyzetben egy szám világít, amely a megfelelő időzített programjel érkezésekor átvált egy meghatározott másik számára, majd alaphelyzetbe áll vissza. A működés időbeli lefutása aperiodikus. Mindehhez csatlakoztattunk egy magnetofont, hangfrekvenciás generátort, egy egyenfeszültségű stabilizált elektroncsöves tápegységet és egy elektromos időmérő szerkezetet.

Az értékelésnél százalékosan kifejeztük az egymásután következő három 10 másodperces időintervallumra eső átlagos teljesítményt. Ennek mennyiségi vetületét megkaptuk, ha a vizsgált személy teljesítményét elosztottuk a kérdéses időintervallumban az optimális jelek számával, (a lehetséges ingerek száma 72 volt) és százzal megszoroztuk. A teljesítmény minőségi mutatóját az optimális appercepciós időtől való eltérés függvényében kifejezett viszonyérték adta meg. Ezt úgy kaptuk meg, ha a kérdéses időintervallumban észlelt jelek számát az ezen időhöz tartozó lappangási idők összességével elosztottuk. Az eddigi vizsgálatokban 10 perces bontásokban vizsgáltuk a főiskolai hallgatók teljesítményét délelőtt és délután mennyiségi és minőségi vonatkozásban.

Jelen vizsgálatainkban csak arra törekedtünk, hogy néhány egyszerű anyag vigilanciára gyakorolt hatásmechanizmusát tárjuk fel. Ennek érdekében egyforma súlyú, színű és így ízű labdacsokat készítettünk. Ezeket változó sorrendben kísérleteink előtt 15 perccel adagoltuk a vsz.-eknek. Arra kerestünk választ, hogy milyen hatása van a vigilancia mennyiségi és minőségi mutatóira a koffein, glucosan, valamint fenobarbiturát hatóanyagoknak. A negyedik vizsgálati variációban hatóanyag nélkül, de azonos külső megjelenésű indifferenst alkalmaztunk. Az adagolás sorrendjét mind a négy variációban a lehetséges sorrendben végeztük el. Eredményeinket grafikonokban ábrázoljuk.

A teljesítmény mennyiségi vizsgálatának az első 10 percen keresztüli átlagos értéke minden vizsgálati variációban az indifferens esetében volt a legalacsonyabb (1. sz. grafikon). Az átlagos értéke 60,8 volt. Koffein hatására az érték 64,35-re emelkedett, glucosan adagolásakor 65,91-re, míg fenobarbiturátnál 67,92-re növekedett nagyobb hibaszámmal.

A második intervallumban az értékek az előzőhöz képest magasabbnak bizonyultak (70,70; 72,78; 76,57; 74,01). Az eltérések ezen második intervallumon belül egymás között nem lényegesek, de az idő arányában az előző intervallumhoz képest lényegesen megnövekedtek (2. sz. grafikon).

A harmadik időintenvallumban hasonló irányú eltolódást tapasztaltunk. A görbe azonban már kiegyensúlyozottabb, tehát azt mutatj,a, hogy a hozzászokás a hatóanyagokat mintegy ellensúlyozta (3. sz. grafikon).

Valamennyi érték az azonos hatóanyagú labdaccsal végzett kísérletekben kapott értékeknél nőtt, méghozzá az eddig kapott értékmódosulások irányában. A teljesítmény mennyiségi és minőségi alakulása alapján — az átlagos görbevonulat viszonylatában — típusokat lehet elkülöníteni. Ezeket elsősorban az indifferens-differens anyagok adagolása útján lehet kialakítani, összevetve a Taylor-rendszerű kérdőív adataival. Az alábbiakban három ilyen típus egy-egy képviselőjét mutatjuk be.

Az alaphelyzetben a három 10 perces periódusban nem mutatkozott lényeges százalékos eltérés (78,26; 80,00; 79,18). Lényegében ugyanezt a tendenciát megtalál-

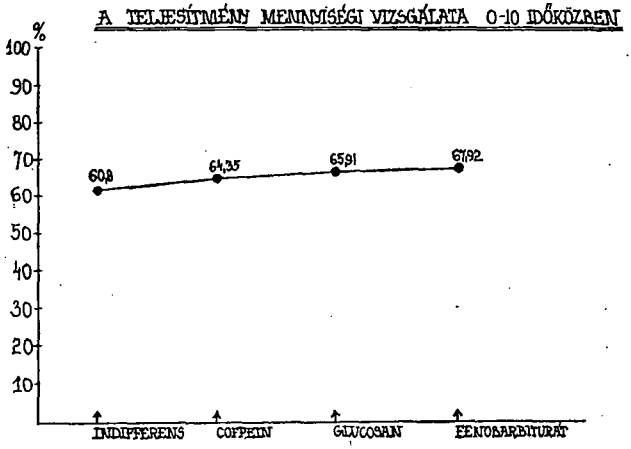

1. grafikon

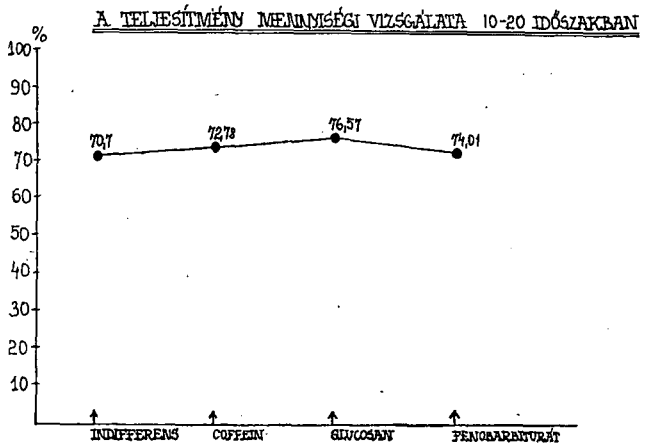

2. grafikon

hatjuk a minőségi értékeknél is, eltekintve az utolsó periódusban kapott javulástól (34,61; 33,32, illetőleg 20,87). A koffein hatás is érvényesült az értékekben, különösen az induló első szakaszban. Az amúgy is gyenge teljesítményt némileg korrigálta a többi szakaszhoz képest. A fáradékonyságot jól mutatta a mennyiségi értékek viszonylagos alacsony volta, melyet nem kompenzált még minőségi szinten sem. (Pl.: fenobarbiturát hatására az átlagot meghaladó mennyiségi szint mellett az átlagnál jobban kiemelkedő értékeket mértek.)

Sz. B. olyan típusú volt, aki nagy lendülettel kezdett hozzá a feladat elvégzéséhez, majd megtorpant. A középső és a befejező szakaszban ezek a rapszódikus értékek domináltak. (Pl.: glucosan hatására.)

A minőségi értékek a második szakaszban egy kivétellel az alaphelyzethez képest emelkedést mutattak. A gyógyszerhatás azonban egymás között nem érvényesült jelentős mértékben. Amíg a százalékos értékek valamennyi gyógyszer viszony-

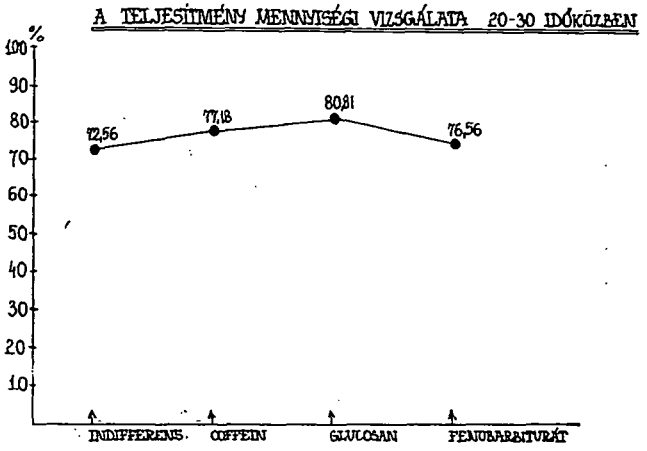

3. grafikon

latában az 50% körül voltak, addig csupán a 42%-ot közelítette meg az indifferens-hatás.

Ezek a vizsgálatok egyelőre csak igen keskeny sávon belül maradtak. Adalékokat kívántunk szolgáltatni az „oszcilláció"-s elméletek létjogosultságára vonatkozóan. Úgy találtuk, hogy nem az egyes farmakonok „természete" volt a lényeges elkülönítő faktor, hanem egyáltalában ezen hatások „létezése". Bármi megbolygatja ugyanis a pszichikus működés szokásos rendjét, ez a vigilancia-szintben eltérést hozhat létre. A farmakopszichológiai vizsgálatok az ún. „szűrő-elméletet" sem zárják ki, amennyiben minden gyógyszeres hatás valamiféle állapotváltozást idéz elő, amely megváltoztatja az éberségi szintet is.

A teljesítmény minőségi vizsgálata ugyancsak 30 percen keresztül 10 perces bontásokban és az előbb már leírt négy variációban történt. Minden kísérleti feltétel mellett a legelőnyösebbnek, illetve a legalacsonyabb-latencia időt mutató értékek átlagban az indifferens pirulák adagolásakor mutatkoztak. A tízes egységekben az alaphelyzethez képest a második 10 percben emelkedés, míg a harmadikban csökkenés jelentkezett (4—6. sz. grafikon). A teljesítmény minőségi változása a második idő-

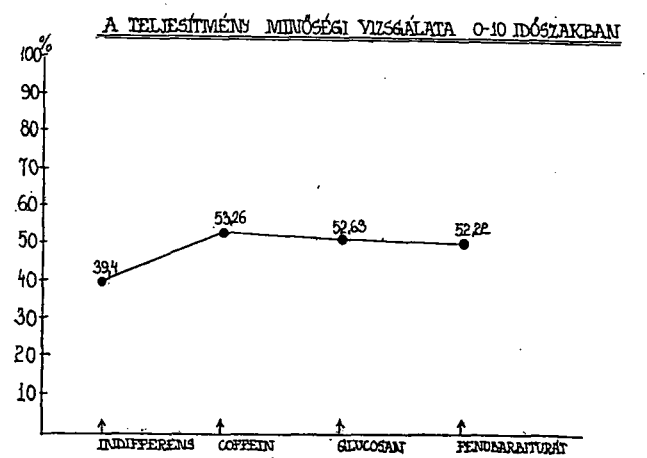

4. grafikon

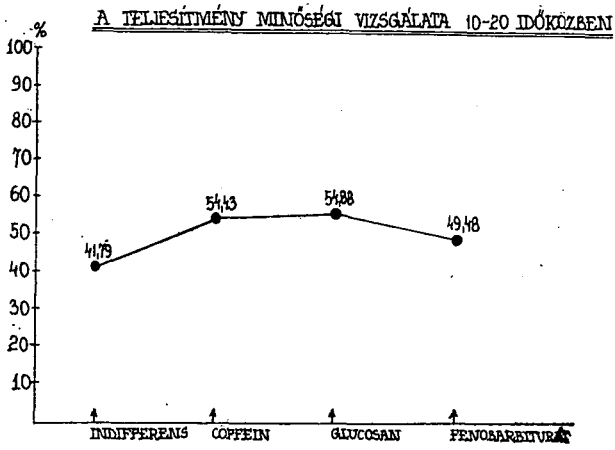

5. grafikon

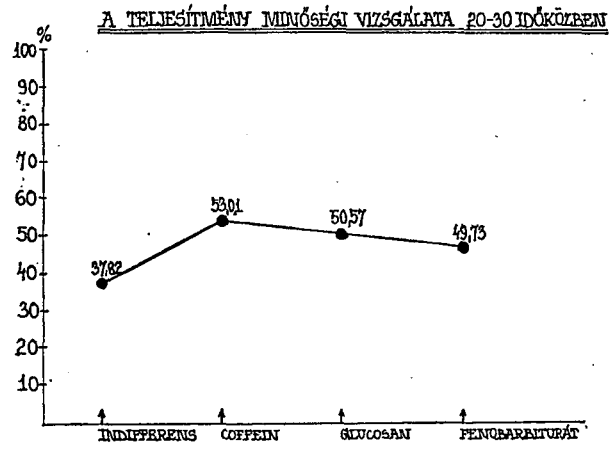

6. grafikon

egységben (10—20 percig) százalékosan az indifferenssel szemben (41,79) minden hatóanyaggal rendelkező pirula esetében növekedést mutatott (koffein 54,43; glucosan 54,88; fenobarbiturát 49,48).

A 0—10 percig kapott értékekben csupán az indifferenshez képest találtunk lényeges eltérést. Amíg ennek a százalékos értéke 39,4 volt, addig a többi hatóanyag következtében 52—53 körüli százalékos értékeket mértünk.

Vizsgálati célkitűzésünk kettős volt: néhány farmakon hatását kívántuk szembeállítani indifferens hatású, de egyébként azonos formában megjelenő farmakonnal, vizsgálván közben a vigilancia-szint alakulását. Ugyanezen csoportban fel akartuk tárni néhány jellemző neurotikus jegy alapján hallgatóink „neurózisszintjét". Feltevésünk szerint ugyanis a szokásos gyógyszerhatás mellett ezek mechanizmusát jelentősen befolyásolja a neurotikus jegyek előfordulása.

NÉMETH GYÖRGY (1973) meggyőzően mutatott rá arra, hogy a betegségek jelentős része az utóbbi időben átcsoportosult. Világszerte megváltoznak a szociális struktúrák, munkakörök, közlekedés, a család rendje. Nem véletlenül beszélünk „gyorsuló idő"-ről. Itt kettős hatótényezőről kell beszélnünk: fejlődik az egészségügyi kultúra, a járványokat az új gyógyszerek segítségével egyre jobban sikerült legyőzni. A másik hatótényező viszont az új civilizáció, technika nagyobb igénybevétele következtében létrejött változások kísérő jelensége, a neurózis.

Felvetett problémánknak éppen az adja a jelentőségét, hogy vizsgálódásainkat pedagógus-jelölteknél végeztük el. A társadalom fejlődése szoros kapcsolatban áll az új generáció nevelésével. A pedagógus az a szakember, aki ezt a meginduló nevelési folyamatot szakszerűen irányítja. Szaktárgyi ismereteinek módszeres közvetítése mellett azonban saját személyiségének hatása döntő jelentőségű. Ezért tartjuk szükségesnek, hogy már a kiválasztásnál is figyelemmel legyünk arra, hogy e hatásokat elsősorban összpontosító nevelők minden tekintetben alkalmasak legyenek e feladatok megoldására. A sok követelmény mellett alapvető jelentősége van a stabil személyiségnek. A neurotikus nevelő jelentősen csökkenti munkájának hatóerejét.

Vizsgálódásainkkal arra is rá akartunk világítani, hogy hallgatóink megismeréséhez jelentős mértékben hozzátartozik személyiségük ezen fontos, a neurotikus jegyekben megmutatkozó faktorainak felismerése. Sok hallgató szereplése komoly szorongások között játszódik le. Itt nem a szokásos és megengedhető mértékű, szereplésszel járó izgalomra gondolunk, hanem az ezt lényegesen meghaladó mértékű szorongásra. Ez már befolyásolja a teljesítmény szintjét, értékét.

A szorongásos tényezők mennyiségi vizsgálatára alkalmaztuk a Szegedi Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmeklinikájának kérdőívét. Ezek szerint a megvizsgált 106 főből 20,8% neurotikusnak, 21,28% viszont súlyosan neurotikusnak bizonyult. Az említett Borgatta-próba alapján ugyanezen populációban a neurotikusnak nevezhető hallgatók száma mintegy 21,54%, amelyből 7,56% súlyosan neurotikus volt. Úgy találtuk, hogy ez a szám az adott populációban (az elsőéves főiskolai hallgatók fele) nagyon jellemző.

Érdekes összefüggéseket kapunk abban az esetben, ha kérdésenként vizsgáljuk az előfordulás százalékát. Néhány kérdésre kivetítve ez a következő képet mutatta.

A kérdőívek neurotikus jegyeinek számbavétele különösen beválik arra, hogy a főiskolai hallgatóknál alkalmazzuk. Ezek közül a szempontok közül kiemelnék néhányat.

„Nehezemre esik idegennel beszélni". A pedagóguspálya egyik legfontosabb követelménye a szülőkkel való helyes foglalkozás. A mai pedagógus széleskörűen „népnevelő". Mindig készen kell lennie arra, hogy valamely témakörben aktuálisan szerepeljen. Nyilvánvaló, hogy például egy könyvelőnek erre nem kell minden pillanatban készen lennie.

Hasonlóképpen fontos neurotikus jegyre utal, ha valaki **„könnyen megsértődik".** Az iskolai munkában a tapintat mellett a türelemnek igen nagy szerepe van. A modern szemléletmód alapján a tanuló is cselekvő résztvevője az oktató-nevelő folyamatnak. Ebből fakad az a követelmény, hogy az aktivitási szint érdekében, a problémamegoldó gondolkodás kapcsán ne csupán a pedagógus, hanem a növendék is aktív legyen. A türelmetlen nevelő nem várja meg, amíg ezt az utat a növendéke végigjárja. Ennek eredménye kapkodás, sokszor pedig bizalmatlansági légkör kialakulása. Mindehhez kapcsolódik az **„ingerlékeny vagyok", „ideges vagyok"** kérdés is. A türelem, a megértés, az empátia a pedagógus személyiségének fontos jegyei. Nincs igazuk azoknak, akik elvtelenséggel vádolják a pedagógust, midőn az osztályközösség, vagy

egyes tanulók lelkivilágába bele akarnak helyezkedni. Ilyen alapon a színész szinte naponta változtatná személyiségét. A nevelőnek stabil lelkivilággal kell rendelkeznie, ami egyaránt jelenti a megértő magatartást és a problémáktól való elszakadás képességét is. Ha a nevelő már jelölt korában **„gyakran töpreng valami felett, úgy, hogy aludni sem tud"**, személyiségének torzulása, negatív érzelmek kialakulása a szó szoros értelmében megrontja a napi munkát. Szédülés, túlzott szívdobogás, lidércnyomás érzése szintén olyan neurotikus jegyek, amelyeket figyelemmel kell kísérnünk hallgatóink pedagógussá válásánál.

Mindez újólag felveti a pedagógus pályaalkalmassági kérdések reformját. Egyre bizonyosabbá válik, hogy a tárgyi ismeretek önmagában senkit sem tesznek alkalmassá erre a pályára. Sőt sarkítva azt mondhatjuk, hogy a tárgyi ismeret a szűrőn bevált jelöltek számára könnyen megszerezhető és fejleszthető, de a megfelelő pedagógus-személyiség kialakulása sokkal nehezebb és hosszabb út. A neurózisok modern szemlélete ebből a személyiségstruktúrából indul el. A pedagógusnak fel kell fognia minden rezdülést, önmagában ki kell alakítania a stabil személyiséget. Ezért megítélésünk szerint a súlyosan érintett neurotikus jelöltek nem valók erre a pályára. Osztályokat és évfolyamokat lehet elkülöníteni egy iskolában, ahol a légkör neurotikus, vagy kiegyensúlyozott. A további vizsgálódás során mindezt elsősorban a pedagógus személyiségére konkretizáljuk.

A pedagógusnak döntő, „kulcsszerepet" kell elfoglalnia abban a munkaközösségben, amelyet ő irányít. Ezért tartottuk fontosnak a kérdőívnek azt a részét, amely választ keresett a **„túlzottan félénk, visszahúzódó vagyok"** kérdésre. Nem véletlen, hogy a pedagógusképzés során egyre jobban szétválik a kifejezetten osztályközösségben történő és azon kívüli képzés (népművelő, könyvtáros, szakbiológus stb.). Egy-egy tantárgy ismerete, sőt metodikai alapjainak elsajátítása még nem elég arra, hogy nevelőt képezzen. Itt személyiség formál személyiséget több közegen belül. A szorongó pedagógus nem tud kellő biztonsággal hatni, kicsúszik kezéből az erősebb idegrendszerű növendék, és a pedagógus is súlyos stresseket él át. A visszahúzódó magatartás sokszor a nevetség határáig „különcként" bélyegzi meg a pedagógust. (Természetesen nem ez az egyetlen oka a sajátos helyzetéből adódó különcségnek).

Sokat árul el a vizsgált személyekről a **„némely dologban nagyon érzékeny vagyok"** kérdésre adott válasz. A helyes érzékenység egyes pályákon különösen fontos követelmény (pl.: orvos, színész, pedagógus). Az interpretációhoz érzékenység is kell. Azt azonban már kórosnak kell nyilvánítanunk, ha az érzékenység foka a szokásosnál és a szükségesnél nagyobb. Fontos adalékokat nyertünk azon kérdések nyomán, amelyek a vsz.-ek **fejfájására** és **álmatlansági panaszaira** utaltak. A pedagógus tevékenysége aktív befolyásoló mechanizmust feltételez. Az álmatlanság közismerten rontja a vigilancia-nívót és a fejfájás elvonja a helyes tevékenységtől a neurotikus személyiségű embert.

Szinte összegezésnek fogható fel a nevelők esetében az a megállapítás, midőn valakinek **„kevés az önbizalma"**. Bármiféle típusú irányításról van szó, a nevelőnek hinnie kell abban, hogy nevelési céljait eléri. Az önbizalom hozzásegíti ahhoz, hogy pedagógiai ráhatása és személyiségformálása eredményes legyen.

106 vizsgálati személy adatai alapján százalékos előfordulás szerint kiemeltük a jelentősebb mértékben előforduló neurotikus jegyeket, jellemzőket. A megkérdezettek 91,50%-a vallotta, hogy nagyon érzékeny. 82,20%-nál kiderült, hogy elveszti türelmét és dühös lesz. Ezeket azért tartjuk fontosnak kiemelni, mert éppen a pedagógus személyiségének formálásában látjuk jelentőségét annak, hogy türelmes, megértő és „robbanásmentes" legyen. E téren a neurózis szinte „átragad" a növendékekre. A megkérdezettek 60,37%-a panaszolta, hogy kevés az önbizalma. E téren is sokat

segíthetne az önismeret fokozódása. Hasonló százalékban (56,60) került felszínre a jelölteknél a töprengés és alvászavar. Érthető is, hogy ebben a populációban 64,41% lámpalázról panaszkodik. Ezt azért is súlyosnak tartjuk, mert befolyásolja a tanítások sikerét, eredményességét. Hasonló súllyal jelentkezett az ingerlékenység (47,16%), a hirtelen feltörő érzelmek (48,11%), sértődékenység (35,84%), vegetatív panaszok (45,20%).

Bár ezek az értékek természetesen csak viszonylagosak, mégis felhívó jellegűek. Arra is rávilágítanak, hogy hallgatóink életmódjában vannak olyan jelenségek, megterhelési faktorok, amelyeknek csökkentésére mind a tantervi munkálatoknál, mind pedig a tantervek összeállításánál igen nagy szükség van.

IRODALOM

ADORJÁNI CS.—GÁLFI B.—SCHENKER L., 1964, A gyógyszerhatás objektív vizsgálata pszichológiai módszerek segítségével. Magyar Pszichológiai Szemle Budapest, 20, 242—248.

ANGYAL L., 1961, Klinikai tapasztalatok Haloperidollal elmebetegeken. Orvosi Hetilap 3. 109.

BARTENWERFER, H., 1960, Beiträge zum Problem der psychischen Beanspruchung. Forschungsbericht Nr. 808 des Landes Nordrhein-Westfalen. Köln-Opladen.

BARTENWERFER, H., 1969., Einige praktische Konsegnenzen aus der Aktivierungstheorie. Zschr. für Exp. u. angew. Psyc. B XVI. H. 2, 195—222.

BERNSTEIN, A. S., 1965., The reability of electodermal arousal measures over extend periods in normals, and as a function of tranquilising druge and regression in chronic schizophren J. Nerv. Ment. dies., 140. 189—195.

BÖSZÖRMÉNYI Z.—MOUSSONG-KOVÁCS E., 1967., Orvosi Pszichológia. Tankönyvkiadó, Budapest.

CLARIDGE, G., 1967., Personality and arousal. Pergamon Press, Oxford—New York.

GALLAWAY, E.—DEMBO, D., 1958, Naroowed attention: psychologic phenomenen that accopanies a certain psychological shange. Arch. Neuro. Psychiat., 79, 74—90.

GERÉB GY.—SOMOGYI I., 1961., Tanárjelöltek pályaválasztási motívumainak pszichológiai elemzése. Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 209—217. o.

GERÉB GY., 1965., A főiskolai hallgatókon végzett pszichológiai vizsgálatok tanulsága és ezek konzekvenciái a tanárképzésben. A Tanárképzés Pedagógiai Kérdései. Tud. Ülésszak. Szeged.

GERÉB GY.—KISS F., 1968., Tanárjelöltek alkalmassági vizsgálatának néhány pszichológiai kérdése. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 227—239. o.

HAIDER, M., 1967., Vigilance, attention, expectation and cortical evoked potentials, „Acta Psychol." 27. 246.

HÓDOS, T., 1965., A futószalag — munka pszichológiai vizsgálatának néhány tanulsága. Munkavédelem, 4—6, 42—48.

HUNYADI GY., 1972., Személy- és szereppercepció iskolai és üzemi csoportokban. — Pszichológiai Tanulmányok, 13. 357—363. o.

KLINKER, E.—STOPPERAM V., 1970., Az eredményes pedagógus a tanulók személyes tapasztalatainak tükrében. Probl. und Ergebn. der Psychol, 34., 37—52. o.

KÓSÁNÉ ORMAI V., 1973., Nevelői eljárások különböző tanulói magatartási rendellenességek esetén. Ped. Szemle, 4., 329—339. o.

KUZMINA, V., 1963., A pedagógiai képességek kialakulása, Bp. Tankönyvkiadó, 171. o.

LADER, M. H.—WING, L., 1964., Habituation of the psychogalvanic reflex in patients with anxiety states and in normal subjects. J. Neurol. Neurosurg. Psychiat., 27. 210—218.

LIPPERT, H., 1959., Einführung in die Pharmakopsychologie. Verl. Hans Huber, Bern und Stuttgart 1959.

MALMO, M. B., 1957., Anxiety and behavioral arousal. Psychol. Rev., 64. 276—287.

MÉREI F., 1969., Az együttes élmény. Csoportlélektan. Szerk.: PATAKI F., Bp., Gondolat, 346—365. o.

NÁNÁSI MIKLÓS, 1970., Negatív tanári személyiségjegyek mint a korszerűsítés akadáiyai. Korszerűség és nevelés a tanárképzésben. Szeged, 179—184. o.

NÉMETH, GY., 1973., Lelki egészségünk, Medicina, 229. o.

NYÍRŐ GY., 1961., Psychiatria. Medicina, Budapest.

ORMAI V., 1962., Különböző nevelői magatartásformák hatása egy osztály tanulóinak a tantárgy iránti érdeklődésére és munkafegyelmére. Magyar Pedagógia, 4.

OZSVÁTH K., 1970, Kérdőív ideggyenge fiatalok szűrésére. Honvédorvos XXII. 18—28.
PATAKI F., 1966., A pedagógus munka „szakmai" betegségeiről. Köznevelés, 10, 388—391. o.
ROSENTHAL, D.—FRANK, J. D., 1956., Psychotherapy and the placebo effect. Psychol. Bull, 53. 294—302.
RUSSEL, R. W., 1964., Psychopharmakology, Ann. Bev. Psychol, 15. 94—114.
SÍPOS, K., 1978., A State-Trait Anxiety Inventory (STAJ) magyar nyelvű változatával szerzett első tapasztalatok. MTA Pszich. Int. 142—143.
SZABÓ P.,—RÓNA B.,—KÓBOR E., 1972., Pedagógusjelöltek komplex vizsgálata, Felsőoktatási Szemle, 3, 161—164. o.
TAUSCH, A. M., 1958., Empirische Unterscuhungen über das Verhalten von Lehrnen gegenüber Kindern in erziehungschwierigen Situationen. 2. f. Exper. ung angew. Psychol., 1., 127—163. o.
UNGÁRNÉ KOMOLY J., 1968., A tanítói személyiség vizsgálatának módszere és néhány eredménye. Pszichológiai Tanulmányok, 11. 241—257. o.
UNGÁRNÉ KOMOLY J., 1978., A tanító személyiségének pedagógiai-pszichológiai vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 161. o.
VARGA E., 1967., Pszichofarmakológia és a viselkedés szabályozása. Magyar Pshichológiai Szemle, 1, 119. o.
WOODWORTH, R. S.—SCHLOSBERG, H., 1966, Kísérleti pszichológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.

UNTERSUCHUNG DER DIE VIGILANZ BEEINTRACHTIGENDEN NEUROTISCHEN MERKMALE BEI HOCHSCHULSTUDENTEN

GYÖRGY GERÉB

Verfasser hat anhand komplexer Untersuchungen die wichtigsten Faktoren der Eignung oder des Nichtgeeignetseins der Lehrer-Aspiranten studiert. Seinen Feststellungen nach kann die Neurose des Pädagogen shwere Folgen auch für die Schüler haben. Die zu disem Zweck betonten Details der Fragebögen wurden auch prozentuell bewertet und analysiert.

Von 106 Probanden erwiesen sich 82,20% als ungeduldig. 60,37% der Befragten klagten über zu wenig Selbstvertrauen. Auch Grübelei, Schlafstörungen und Lampenfieber kamen in hohem Prozentsatz vor. Dies wird auch deshalb als schwerwiegend erachtet, weil es den Erfolg des Unterrichtes beeinträchtigt. Reizbarkeit gelangte in 47,16%, eruptive Gefühle in 48,11%, Empflindlichkeit in 35,84% und vegetative Beschwerden in 45,20% an die Oberfläache. Laut der Borgotta-Probe waren in derselben Population 21,54% der Studenten als neurotisch, und 7,65% von diesen als schwer neurotisch zu nennen. Ergänzt wurden die Versuche auch durck pharmakopsychologische und instrumentelle Untersuchungen.

ИССЛЕДОВАНИЯ НЕВРИСТИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ СТУДЕНТОВ ПЕДВУЗОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ИХ ВИГИЛЯЦИЮ

ГЕРЕБ ДЬЁРДЬ

Автор настоящей работы на основе комплексных исследований подверг анализу важнейшие факторы пригодности и непригодности студентов Сегедского педагогического института к педагогической работе. Автор приходит к выводу, что невроз педагога оказывает неблагоприятное влияние на учеников. В работе приводятся конкретные цифровые данные о результатах опросов.

82,20% всех опрошенных оказалось нетерпеливым. 60,37% опрошенных жаловалось на нехватку уверенности в своих силах. Очень высокий процент тех, кто страдает бессонницей, волнуется перед публичным выступлением. Автор считает, что это оказывает сильное влияние на результаты обучения. 47,16% всех опрошенных оказалось раздражительным, 35,84% обидчивым, у 48,11% возникают эрaптивныечувства, а у 45,20% были жалобы вегетативного характера. А вопрос, проведённый на основе теста Борготты показал, что 21,54% тех же опрошенных было неврозным, из них 7,56% страдало тяжёлым неворзом. В эксперименте были применены также и фармакопсихологические и технические средства.

A TANÁRKÉPZÉS KORSZERŰSÍTÉSÉNEK KÉRDÉSEI

VESZPRÉMI LÁSZLÓ

Bevezető gondolatok

A pedagógusképzés korszerűsítésének kérdései egyre jobban kerülnek a szakemberek, a művelődésügy irányítóinak érdeklődése középpontjába. Társadalmi-gazdasági rendszerünk fejlődési szintje, üteme az általános- és középiskolai oktató-nevelő munka tartalmi, módszertani, várhatóan strukturális változásait, „reformját" vonják maguk után, s mindez természetszerűen érinti a pedagógusképzést is.

Mit kell mérlegelni, mire terjed ki a korszerűsítési törekvés?

Minden korszerűsítési törekvésnél elengedhetetlenül szükséges a közoktatás egészére kiterjedő távlatok, célok, elvárások, alapvető kérdések megfogalmazása. A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének kialakított koncepciója ismeretében lehetséges csak meghatározni a tanárképzés továbbfejlesztésének főbb irányait, a különböző elképzeléseket. Ezeknek a céloknak a figyelembevételével állíthatjuk össze, pontosíthatjuk a tanárképzéssel szembeni követelményeket, és készíthetjük el a nevelők jövőbeni tevékenységstruktúráját, professziogramját. Ennek alapján lehet megnyugtatóan, — megfelelő elvi alapon — javaslatot kidolgozni a tanárképző intézmények esetleges integrációjáról, az egységes tanárképzésről, strukturális változásokról és a képzési folyamat korszerűsítéséről.

A neveléstörténeti tanulságok két területen nyújtanak segítséget ehhez: a hazai és a nemzetközi összehasonlító elemzés szintjén.

Bő évszázadnyi tapasztalat gyűlt össze a tudományegyetem és a tanárképző főiskolák képzési rendszerében. Két figyelemre méltó különbség kirajzolódott a jelzett időtartamban: az egyetemen az elméleti tárgyakat általában magasabb szinten oktatták, a főiskolán pedig jobb volt a gyakorlati képzés.

Kívánatos — a hatékonyság szempontjából —, hogy a tanárképzés két egyenrangú területéről a jobb megoldást vigyük tovább. Kifogásolható a Művelődési Minisztérium előterjesztés-tervezetében („A tanárképzés továbbfejlesztésének problémái") az a szemlélet, amely egyoldalúan csak az elméleti tárgyak oktatásának magasabb szintű egyetemi tradíciójára hívja fel a figyelmet, jelezve, e téren kell előbbre lépni — a hatékonyság fokozása érdekében — a főiskolai oktatásban is.

A tanulók neveléséhez, személyiségfejlesztéséhez, a pedagógus „szakmához" kétségtelenül egyrészt *ismeretekre* van szüskég, másrészt viszont *pedagógiai gyakorlati jártasságokra és készségekre.*

Bizonyos, hogy a megalapozott szaktárgyi tudás nélkülözhetetlen a pedagógusi munkához, de az ismeretek másik nagy — s egyre bővülő — köre is hasonlóan fontos: a pedagógiai-pszichológia, tantárgypedagógia, szociológia, egészségügyi stb.

Az ismeretek és a pedagógiai gyakorlati képességek egymást feltételezik, együtte-

sen segítik a pedagógus alapvető társadalmi funkciójának ellátását: a nevelést, a tanulók személyiségfejlesztését.

A tanárképzés két legfontosabb összetevőjének bármelyikét elhanyagoljuk, az a hatékonyság rovására megy. Szegeden az egyetemi és a polgári iskolai tanárképzés között (1928—1949). intenzív szervezeti -tartalmi kapcsolat volt. Ennek a két évtizednek gondos tanulmányozása hasznos tanulságul szolgálhat a tanárképzés korszerűsítése, az egységes tanárképzés megvalósítása és a tanárképző intézmények integrációjának tervéhez.

A nemzetközi összehasonlító elemzést a *Felsőoktatási* Pedagógiai Kutatóközpont végezte el az elmúlt évtizedben. Bemutatják a pedagógusképzés alakulását 1970-től, és áttekintik hét szocialista és öt kapitalista ország pedagógusképzésének rendszerét, mai helyzetét, problémáit, fejlődési tendenciáit.

Napjaink pedagógusképzését is tanulmányoznunk kell a felsoroltak mellett, mert csakis a jelenlegi helyzet alapos ismerete nyújthat segítséget a kifogásolható elvek, módszerek kritikai felülvizsgálatára, és az évszázadnyi időtartamban felgyülemlett pozitívumok, tradíciók átmentésére.

* * *

A képzési folyamat korszerűsítésének kérdései

A bevezető gondolatok után a képzési folyamat korszerűsítésének néhány kérdését elemzem elsősorban tanárképző főiskolákon folyó gyakorlat és tapasztalat alapján.

Az elmélet és gyakorlat aránya, tartalma a tanárképző főiskolák képzési rendszerében

Az iskolai gyakorlat jelenleg érvényben levő rendszere az 1972/73. tanév második felétől kezdve alakult ki, és jelentős változásokat hozott. [5]

— Növekedett az összefüggő, a külső iskolai gyakorlat;
— kötelezővé vált a napközi otthoni gyakorlat;
— az úttörővezetés külön szakvezetőt kapott;
— a hallgatók már a 6. félévben kezdik a tanítást.

Összességében: emelkedett az iskolai gyakorlat időtartama. Említésre méltó, hogy egy olyan átfogó rendszer megvalósítására kerülhetett sor, amely mind a 8 félévet egy tudatos egységben szervezte:

— a pedagógiai tapsaztalatszerzés (I—V. félév)
— a pedagógiai tevékenység kezdő szakasza: (VI—VII. félév)
— és a pedagógiai tevékenység önálló szakasza: (VIII. félév)

Kétségtelenül előrelépést jelentett a korábbi képzési gyakorlathoz viszonyítva ez az újonnan kialakított rendszer, hiszen a hallgatók korábban bekapcsolódhatnak az oktató-nevelő munkába, s ezáltal még biztosabban fejlődhetnek szaktárgyi, pedagógiai, pszichológiai ismereteik, és még jobban erősödhet nevelői hivatástudatuk is. A nemzetközi összehasonlítás alapján is azt láthatjuk, hogy kedvező az időarány: — az elmélet és gyakorlat — a pedagógiai — pszichológiai tárgyak vonatkozásában.

Csakhogy napjainkban lényegesen sokrétűbb a pedagógusi munka, mint akárcsak három-négy évtizeddel korábban, sokféle funkciót lát el a nevelő: az oktatás szervezése mellett:

— a nevelési folyamat hatásrendszere
— a közösségi élet, ifjúsági mozgalom, társadalmi-közéleti szereplés szervezése,
— a tanulók szokásainak alakítása, jellemük, beállítódásuk, formálása,
— a családi mikrokörnyezet tanulmányozása, neveltségi szintmérés elkészítése stb.

A felsoroltak is mutatják: újabb elméleti tárgyak (nevelésszociológia, szociálpszichológia, neveltségi szint mérése, módszerek megismerése) és azok gyakorlati alkalmazására való felkészítés igénye napjainkban jelentkező gondja, feladata a tanárképzésnek.

Azzal a ténnyel pedig semmi „megnyugtatót" nem állíthatunk, hogy több országban sokkal rosszabb a tanárképzés rendszere, körülménye, mint nálunk.

Az elmélet és gyakorlat aránya a számok tükrében

Vizsgáljuk meg, hasonlítsuk össze — a továbbiakban milyen arány — időtartam — mutatható ki a tanárképző főiskola és az orvostudományi egyetem képzési rendszerében az elmélet és gyakorlat terén.

Hospitálások és gyakorlatok időaránya a tanárképző főiskolán

A tapasztalatszerzés szakasza: I—V. félév

	időtartamban óra	
Pszichológia I—III. félév	13	
Didaktika: III—IV. félév	2	
Neveléselmélet: V. félév	1	
Tantárgypedagógia V. félév	4	
Ifjúsági mozgalom II. félév		1 hét tábor
III—IV. félév	15	
IV. félév		2 hét tábor
Összesen:	1 hónap	

A pedagógiai tevékenység kezdő szakasza VI—VII. félév

VI. 42 óra + 2 hét	1 1/2 hónap
VII. 26 óra + 2 hét	
A pedagógiai tevékenység önálló szakasza: VIII. félév	
2 óra + 1 hónap	1 hónap
összesen: 1 — VIII.	3 1/2 hónap

Egy tanévben — leszámítva a vizsgaidőszakot — 7 hónap esik a szorgalmi időre, négy év alatt ez 28 hónapot jelent; a nyári táborozás és a 15 órás csapatoknál töltött időtartam leszámítva: 2 1/2 hónapot tesz ki a szorgalmi időben szervezett hospitálás és tanítási gyakorlat, 25 1/2 hónapot pedig az elmélet. Az elmélet és gyakorlat aránya tehát — a nyári 1 hónapot is figyelembe véve:

25 1/2:3 1/2

Ez azt jelenti, hogy az elméleti tárgyak oktatására 88%, a gyakorlatira 12% esik a képzés négy esztendejében. Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat az orvostudományi egyetem általános orvosi karának adataival.

Kórházi és klinikai gyakorlatok időaránya az orvosegyetemen

	szorgalmi időben	nyáron
I—X. félév	5 hónap	3 hónap
6. év	12 hónap	
Összesen:	17	+3=20 hónap

Az 5 év elméleti oktatása 30 hónap (a szorgalmi időben ugyanis átlagban évenként 1 hónap gyakorlatra esik.) Az elmélet és gyakorlat aránya: az orvosegyetemen: 30:20, s ez *százalékban 60%* elméleti, 40% gyakorlati képzést jelent. Érdemes legalább

két vonatkozásban végiggondolni az orvosképzést anélkül, hogy feltételeznénk az átvétel közvetlen lehetőségét:

— A legfőbb "klinikumokra" a képzés végén visszatérnek,

— A gyakorlat oldaláról megvilágított elméleti tudnivalók magasabb szintű számbavételével államvizsgáznak az utolsó évben az orvostudomány öt legfőbb területéről.

A tanárképzésben ezt a „klinikai" rangot elsősorban a szaktárgy oktatására való felkészítés kapja meg. Azonnal hozzáteszem, ebből az időtartamból, igényességből semmit elvenni nem szabad, ennek a rangját csak emelni — megtartani — kell további korszerűsítéssel. Ahhoz viszont, hogy előbbre lépjünk a tanárképzés terén, feltétlenül hasonló igényességgel kell felkészíteni a hallgatókat a nevelési folyamat elméleti-gyakorlati tudnivalóinak magasabb szintű elsajátítására, birtoklására.

Ennek a *tartalmába beletartozhatna*

— neveltségi szintmérés elmélete — módszerei

— osztályfőnöki munka elemzése

— a napközis nevelőmunka

— a családi mikrokörnyezet vizsgálatának módszerei

— a közösségi nevelés kérdései stb.

Az időpont a 7—8. félévre esne. Itt kellene növelni a gyakorlat arányát. Ehhez ki kellene alakítani a megfelelő elméleti tartalmat, új tárgyakat is szükségképpen (nevelésszociológia, szociálpszichológia) fel kellene idézni a pszichológiából, neveléselméletből az I—V. félévben tanultakat.

Írásbeli elemzéssel, szintetizálással lehetne zárni ezt a folyamatot.

Az oktatómunkával egyenrangúan a nevelőmunkára történő alaposabb elméleti-gyakorlati felkészítés lehet csak a biztosítéka annak, hogy hatékonyabb, eredményesebb pedagógusképzés valósuljon meg bármelyik típusú intézményben.

* * *

A pedagógiai, pszichológiai tárgyak a tantárgypedagógia és a gyakorlatban használatos dokumentumok összhangjainak szükségessége

Alapfeltétele az eredményes képzési munkának, hogy a legfontosabb tantervi anyag, ezek alapján készült jegyzetek és a minisztérium által hivatalosan érvényben levő dokumentumok összhangban legyenek. Az oktatásra felkészítésnél elsősorban a didaktika (logika) — tantárgypedagógia — oktatáspszichológia — a nevelési és oktatási terv egységes anyagát, kifejezéseit tételezzük fel.

Érthető igény, hogy valamennyi tantárgypedagógia egységesen a képzési folyamatot alapozó általános didaktikára támaszkodjon, fogalomrendszere, nómenklatúrája, tantervi anyaga összhangban legyen azzal. Elengedhetetlenül szükséges az is, hogy a tantárgypedagógiai jegyzetek is tükrözzék ezt az ésszerű kapcsolatot a didaktikával. Vegyék figyelembe, mit sajátítottak el a harmadik-negyedik félévben a hallgatók, ne állítsanak fel olyan új rendszereket, amely csak zavart idéz elő, ne dolgozzanak fel olyan tantervi anyagot, amelyik az általános didaktikában szerepel. (Csak hivatkozzanak azokra, idézzék azt fel, amire éppen szükség van.)

Ez az összhang lehet a biztosítéka annak, hogy a gyakorlóiskola a hatodik félévre egységes szemlélettel rendelkező hallgatókat kap, akik rendelkeznek azokkal az ismeretekkel, tudással, amelyek szükségesek ahhoz, hogy céltudatos irányítással képesek legyenek oktatni-nevelni.

Vizsgáljuk meg vázlatosan, mit mutatnak az említett dokumentumok ebből a szempontból!

Áttanulmányoztam az általános iskolai pedagógusképzés tantervéből az egyes szaktárgyak tanításának anyagát. (A tanterv 1976/77. tanévtől van érvényben) és az a következőket mutatja.

— Nincs megfelelő összhang az egyes tárgyak tanításának tantervi anyagánál.

— Alapvetően fontos tantárgypedagógiai tudnivaló hiányzik egyes tárgyaknál.

Mintaszerűnek mondható pl. a biológia, a földrajz, a mezőgazdasági ismeretek tanításának tantervi felsorolása, igényes logikai rendje.

Hiányos: és nem kellően rendszerezett, összefogott pl. a magyar nyelv és irodalom, matematika, történelem, testnevelés.

Az utóbbiakból — többek között — kimaradt olyan lényeges alapvető feladata a tantárgypedagógiának mint felkészülés a tanítási órára, vázlatírás, tervezetkészítés. Ebből is következik bizonyosan, hogy egy-egy szaktárgyból úgy érkeznek a közvetlen iskolai gyakorlatra a jelöltek, hogy vagy egyáltalán nem — vagy nem megfelelő szinten — készítették fel őket az iskolai gyakorlatra. Néhány esetben felesleges, illetve túlméretezett anyagrészek (pl. a tantárgypedagógia története) is kimutathatók. Megítélésünk szerint az egyes szaktárgyak tanításának tantervi anyagát úgy kell összeállítani, hogy először a közös, valamennyi tárgynál szükséges és egységesen használatos anyagot kell felsorolni, — központi irányítással — és ehhez kell hozzátenni az egyes tárgyak speciális tantárgypedagógiai elgondolásait.

A tantárgypedagógiai jegyzetek

A tanárképző főiskolákon érvényben levő tantárgypedagógiai jegyzetek rendkívül tarka képet mutatnak a didaktikával való összefüggés, a gyakorlati hasznosság, a kialakított rendszerek szempontjából.

A gazdag tapasztalattal megírt jegyzetek igen sok értékes részt tartalmaznak. Hogy — ennek ellenére — mégis alapvető hiányosságok is tapasztalhatók ezekben, az nem a szerzők felelőssége elsősorban — vagy jelentős mértékben —.

Mit kifogásolhatunk

— A tantárgypedagógiai jegyzetek legtöbbje nem épít kellően az általános didaktikára, nincs azzal összhangban

— Nem használja annak — mindenben — fogalomrendszerét, nómenklaturáját. (Ezt természetesen az egész magyar pedagógia gondja, problémája, megoldandó feladata).

— Több olyan anyagrészt is feldolgoznak — szükségtelenül — amelyet már az általános didaktikában — vagy neveléselmélethez — tanultak a hallgatók.

A felsoroltakból is következtethető, hogy az egységes tantárgypedagógia jegyzet szerkesztését nem pótolhatja az egyes szaktárgyak bármilyen kiemelkedően felkészült oktatója de szakbizottsági javaslata sem. Érthető gondot jelent a gyakorlóiskolában, ha háromféleképpen tanult pedagógiai anyagot (didaktika és az egy-egy tantárgypedagógia) kell „szintetizálni" vagy éppen ismét egy újjal, az érvényben levő dokumentumokban használt fogalmakkal helyettesíteni.

A gyakorlati képzés személyi feltételei

A tantárgypedagógusnak kulcsfontosságú szerepe van a gyakorlati képzésben. Ahogy szintetizálja mindazt, amelyet a szaktárgy, a pedagógiai-pszichológia, logika felkínál számára, ahogy felkészít az iskolai gyakorlatra, amilyen mélységben meglátatja az elmélet és gyakorlat egységének fontosságát, mindez alapvetően meghatározza a képzés színvonalát.

A gyakorlati képzés másik „kulcsembere" a szakvezető tanár.

A szakvezető tanárnak magas szinten kell birtokolni az oktató-nevelő munka gyakorlatát, azokat irányító dokumentumokat s mindazokat a szaktárgyi-tantárgy

pedagógiai ismereteket, amelyeket a jelöltek az I—V. félévben tanultak. Ez lehet a biztosítéka csupán annak, hogy a hallgatókkal a gyakorlat számára „hasznossá" tett „szelektált" tudnivalókat idézteti fel, hogy a különböző ismereteket megfelelő szintézisben kapcsoltatja a gyakorlati tennivalókhoz. Hiszen csak a megfelelő elméleti szinten előkészített, bemutatott és a hallgatók aktív részvételével biztosított pedagógiai tapasztalatszerzés, tevékenység segítheti hatékonyan a pedagógia, a pedagógussá válás, képességek kibontakozását.

Rendszeres kapcsolatra van szükség a gyakorlati képzés érdekében közvetlen együttműködő oktatók-szakvezetők részére.

Befejezésül a következő kérdések középpontba állítását fogalmazhatjuk meg:

— A tanárképzés korszerűsítésének hatékonysága fokozásának érdekében;

— A gyakorlati képzést jobban szem előtt tartó szaktárgyi-pedagógiai, pszichológiai-marxista világnézetű pedagógusképzésre van szükség.

— Fokozni kell a pszichológiának a szerepét, jelentőségét a tanárképzésben.

Kifogásolható — ebből a szempontból — a főiskolai oktatásban elhelyezett rendje. A 3. félévvel befejezett szigorlat időben olyan távol esik a 6—7. félévtől, hogy legfontosabb területeken

— oktatáspszichológia

— neveléspszichológia

— szociálpszichológia

felhasználását önmagában ez a tény is korlátozza. A „logika" féléves anyagának elhelyezése az I. félévre egyszerűen elhibázott.

Ezen kívül anyaga, szemlélete, korszerűtlen, kapcsolata a gyakorlati képzéssel említésre sem méltó.

— *A neveléstudománynak* szervezetileg (tanszék) és tartalmilag is közelebb kell kerülni a gyakorlati képzéshez.

Kívánatos, hogy a pedagógiai tanszékeknek „kisugárzó" szerepe legyen nemcsak a gyakorlati képzésre, hanem a főiskolai oktatás egészére, a hallgatók hivatásra nevelésére is. Fel kell készíteni a hallgatókat az elemző-kutató munkára. Biztosítani kell, hogy a nevelési gyakorlatot színvonalas elméleti tudatossággal végezzék, képesek legyenek a hallgatók a pedagógiai tapasztalatszerzés magas szintű tudatos elméleti elemzésére és gyakorlati megvalósítására! Mindössze néhány kérdést vetettem fel a tanárképzés korszerűsítésének szempontjából.

Ezekről a kérdésekről érdemes és kell vitatkoznunk, a minél jobb megoldás érdekében elemzést végeznünk. Bármilyen struktúra megvalósítására kerül sor, a pedagógusképző intézmények bármilyen szervezeti közelítése realizálódik, a képzési folyamat tartalmi-módszertani megújhodása alapfeltétele lesz a mindenkori korszerűsítési igénynek.

IRODALOM

[1] A pedagógusképzés rendszere, problémái, fejlődési tendenciái. Nemzetközi összehasonlítás. *Összeállította:* LADÁNYI ANDOR, NÁHLIK ZOLTÁN és TÓTH JÓZSEF közreműködésével. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont Budapest, 1980. 67 p.

[2] Pedagógusképzés az európai szocialista országokban és néhány fejlett tőkés országban. Szerk.: Ladányi Andor, Sándor Ernőné közreműködésével. Bp., 1972. FPK. 301 p. (Felsőoktatási pedagógiai tanulmányok.)

[3] HEGEDŰS ETELKA—SZÉCHY ÉVA: A szovjet pedagógusképzés helyzete és fejlődési irányai. (Kézirat: FPK.) Moszkva, 1980.; TÓTH JÓZSEF: A pedagógusképzés az Amerikai Egyesült Államokban. (Kézirat: FPK.) Bp., 1980.

[4] LADÁNYI ANDOR: A pedagógusképzés továbbfejlesztéséről. Köznevelés, XXXVII/8. sz. 8—10 p.

[5] Az általános iskolai és óvodai pedagógusképzés tantervei az 1976/77. tanévtől. Melléklet az oktatási miniszter 130/1976. (M. K. 14.) OM számú utasításához. Szerkesztette: MIKLÓSVÁRI SÁNDOR.
[6] DR. VESZPRÉMI LÁSZLÓ: „A gyakorlati képzés félévtizedes tapasztalatai gyakorlóiskolánkban" Pedagógusképzés, 1978. 75—92 p.

FRAGEN DER MODERNISIERUNG DER LEHRERBILDUNG

LÁSZLÓ VESZPRÉMI

Die Fragen der Modernisierung der Pädagogenbildung treten weltweit immer mehr in den Mittelpunkt des Interesses der Experten, der führenden Personen des Bildungswesens. Hierzu bedarf es einer Konzeption der sich auf die Gesamtheit des Unterrichtswesens erstreckenden Erwartungen, einer sorgfältigen Analyse der gegenwärtigen Situation. Diese Aufgabe übernimmt der Verfasser aufgrund seiner Erfahrungen an den Pädagogischen Hochschulen. Er führt vor Augen. dass das Verhältnis von Theorie und Praxis 88:12% beträgt, während es sich an der Medizinischen Fakultät der Medizinischen Universität auf 60:40% beläuft. Vorschlag des Verfassers: Aneignen des theoretischen und praktischen Wissens auf höherer Ebene, Steigern der Bedeutung der Lehrstühle für Pädagogik und Psychologie: auf organisatorischen wie such auf Anschauungsbezogenem Gebiet.

ВОПРОСЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

ВЕСПРЕМИ ЛАСЛО

Вопросы усовершенствования подготовки преподавателей всё больше занимают специалистов и руководителей общественного образования. Опираясь на опыт работы в Сегедском пединституте по мнению автора в первую очередь необходимо подвергать подробному анализу современное положение общественного образования и наметить его основные цели и перспективы. Автор приходит к выводу, что в пединотитутах соотношение теории и практики 88% и 12%, тогда как в медицинских институтах это соотношение 60% и 40%.

В работе автором выдвигаются следующие предложения:

— Усвоение на более высоком уровне теоретических и практических знаний процесса воспитания.

— Повышение роли кафедр педагогики и психологии.

IV. MŰVÉSZET

A TONÁLIS VÁLASZ BACH „DAS WOHLTEMPERIERTE KLAVIER" C. MŰVE FUGÁIBAN

AVASI BÉLA

1. BACH *„Das Wohltemperierte Klavier"* (a továbbiakban W. K.) c. műve kötetenként 24—24 prelúdiumot és fúgát tartalmaz. [1] A fúgák témáját a kezdő szólam (dux=vezér) mutatja be. A második szólam (comes=társ) a témát kvint vagy kvart távolságra utánozza. *„A társnak a felső-kvinten vagy az alsó-kvarton való megszólaltatása arra vezethető vissza, hogy a téma a felső dominánsra kerüljön, melynek érintése sokkal célszerűbb a zenemű elején, mint az alsó dominánsé".* [2] A zenemű elején a domináns érintésének *„célszerűsége":* a klasszikus dúr-moll zene általános érvényű gyakorlata.

Ha a téma utánzása (imitációja) hangközről hangközre pontos, akkor a válasz reális. (Tehát a reális válasz tulajdonképpen a téma transzpozíciója.) „J. S. BACH *fúgáinak nagy részében"* azonban *„a témára annak kisebb-nagyobb dallami változással módosult felsőkvint — illetve alsókvart — transzpozíciója válaszol."* [3] *„A tonális válaszban a témának egy vagy több dallamlépése szerkezetileg eltér a dux dallamlépéseitől."* [4] Tanulmányunkban részletesebben ezekkel a *„nem pontos"* imitációkkal foglalkozunk.

2. Az első imitáció reális vagy tonális volta szerint *„magát a fúgát is reálisnak vagy tonálisnak"* nevezhetjük. [5] A W. K. reális és tonális fúgáinak számarányát alábbi táblázatunk mutatja:

A válasz	I—II.	dúr	I.	II.	moll	I.	II.
reális:	20	9	4	5	11	5	6
tonális:	28	15	8	7	13	7	6
összesen:	48	24	12	12	24	12	12

Tonális fúga tehát valamennyivel több van, mint reális, s a tonális válaszok dúr hangnemben valamivel gyakoribbak, mint mollban. A W. K. tonális fúgái a következők:

dúr	I.	Cisz, Esz, F, Fisz, Ász, Á, B, H,	8	15
	II.	C, Desz, Esz, F, G, Ász, B.	7	
moll	I.	c, esz, f, g, gisz, b, h,	7	13
	II.	c, f, fisz, g, á, h.	6	

(Érdekességképpen megemlítjük, hogy az I. cisz-moll fúgában mind a kétféle imitáció előfordul: a 2. szólam reális, a 4. szólam tonális választ ad.)

3. A fúgatémák kezdőhangja és reális, ill. tonális válaszok közt bizonyos összefüggés tapasztalható.

Ha a dux a hangnem 1. fokáról indul, akkor a válasz egyaránt lehet reális vagy tonális. Az utánzó szólam mind a kétfajta válaszban a hangnem 5. fokán kezd.

Ha viszont *a dux kezdőhangja az 5. fok, akkor a W. K. fugáiban kivétel nélkül, tonális választ találunk.* A comes ilyenkor a hangnem 1. fokáról indulva válaszol. (Az 5. fokon kezdődő témák reális válasza BACH egyéb fúgáiban is kivételesen ritka.)

A W. K. köteteiben mindössze két fúgát találunk, melynek témája nem az 1_5, ill. 5. fokról indul. A II. Fisz-dúr fúgában a dux szólama a 7. fok trillájával kezdődik, (a trillában persze benne szól az 1. fok is), a comes erre az emelt 4. fok trillájával válaszol, (mely az 5. fokot is hangoztatja). A II. B-dúr fúga témája a 6. fokról (mint az 5. fok súlytalan váltóhangjáról) ereszkedik a dominánsra, a tonális válaszban 2.-1. fok a kezdőhangok sorrendje.

A téma kezdőhangja szempontjából a W. K. tonális fúgái a következőképpen oszlanak meg:

1. fok: I. Ász-, H-, II. Desz-, Esz-, F-, B-dúr
I. c-, esz-, gisz-, b-moll

5. fok: I. Cisz-, Esz-, F-, Fisz-, Á-, B-, II. C-, G-, Ász-dúr
I. f-, g-, h-, II. c-, f-, fisz-, g-, á-, h-moll

4. Az 1. és 5. fok, a tonika és domináns viszonya a dúr-moll hangnemiség legerősebb, legjellemzőbb kapcsolata. *Tonális érzékünk a tiszta oktáv átfogó erejében rejlik:* a zenei hangok rendje oktávonként periodikusan ismétlődik. *A tonális főhangok* (az 1. és 5. fok) *az oktávot aszimmetrikusan osztják kétfelé: tiszta kvintre és tiszta kvartra.* BÁRDOS LAJOS e hangközöket *„főkvint"*-nek, ill. *„főkvart"*-nak nevezi [6]. A tonális válaszok dallameltérései e két hangköz különbözőségére vezethetők vissza.

5. A főkvint, ill. főkvart sok fúga témájában, mint dallamalkotó ugrás, közvetlenül is jelen van. Ilyenkor *a tonális főhangok alkotta kvintugrásra a tonális főhangok alkotta kvartugrás felel és viszont.* A dux és comes dallamának ezt az eltérését a görög α betűvel jelöltük. Ilyen eltérés a W. K. 12 fúgájában található. E fúgákat az eltérő ugrások nagysága és iránya szerint foglaltuk táblázatba.

dux	comes	dúr	8	moll	4	12
↑ t5	↑ t4	I. *Ász*, II. Desz, *Esz*, F	4	I. *esz*	1	5
↓ t5	↓ t4	II. C,	1	II. *f*	1	2
↑ t4	↑ t5	I. B, *Fisz*	2		—	2
↓ t4	↓ t5	II. B,	1	I. c, *b*	2	3

Dőlt betűvel azokat a fúgákat jelöltük, melyekben a főkvint, ill. főkvart témakezdő ugrás. Olyan fúga, amelyben a dux és a comes dallama közt csak ez az egyetlen hangközkülönbség van, mindössze három akad: I. Fisz-dúr (24), II. Esz-dúr (1) és II. f-moll (21). A zárójelbe tett számok a tanulmány végén levő kottapéldákra utalnak.

A táblázat kilenc fúgájában a főkvint-főkvart ugrás különbségén kívül másféle hangközeltérés is előfordul. Sok témában u. i. a főkvint, ill. főkvart közvetve is ill. csak közvetve, kisebb hangközökre bontva van jelen. A kvint tercekre, a kvart tercre

és szekundra bomlik. Ilyenkor a dux tercugrására a comes szekundlépéssel is felelhet, viszont a szekundlépésre tercugrás is lehet a válasz.

6. A W. K. 17 fúgájában *a domináns hangról leugró tercre a tonikáról lelépő szekund válaszol, ill. viszont.* Az ilyen hangköz-eltérést β-val jelöljük. A dúr és moll témák β-eltérései a hangközök színezete szempontjából különböznek egymástól.

A 10 dúr fúga β-eltérései a következő variánsokat alkotják:

dux	comes	dúr	10
↓ k3 (sz—m)	↓ k2 (d'—t)	I. *Esz*, Ász, II. F, *G*, *Ász*	5
var (sz—f—m)	var (d'—d'—t)	II. Esz	1
↓ k2 (d'—t)	↓ k3 (sz—m)	I. *Á*, *H*, II. B	3
var (sz—fi)	var (r—t,)	I. Esz	1

A dőlt betűvel szedett fúgákban a témák a β-eltérés hangközeivel kezdődnek. Csak ez az egyetlen eltérés jellemzi a II. G-dúr (26) és a II. Ász-dúr (13) fúga tonális válaszát.

Az I. Esz-dúr (20) fúgában a β-jelenség kétszer is előfordul: először Esz-dúrban, másodszor a domináns B-dúr hangnemben! (Lásd a kottapélda 1—2., ill. 10—11. hangjait!)

A moll fúgákban a β-eltéréseket kivétel nélkül a témakezdő motívumok alkotják.

dux	comes	moll	7
↓ n3 (m—d)	↓ n2 (l—sz)	I. *h*, II. *c*, *fisz*, *g*, *á*, *h*	6
↓ k2 (l—szi)	↓ k3 (m—di)	I. *gisz*	1

Hat fúga tonális válaszában csak ez az egyetlen eltérés található: II. c. (16.), fisz (15.), g (18.), á (19.), h (14.) és I. gisz (4.). Az I. gisz-moll fúga β-eltérése színezetében a dúr fúgák β-eltérésével egyezik meg. (A már említett I. cisz-moll reális fúga 3. és 4. szólama a I. gisz-moll fúga tonális válaszához hasonló β-eltérést mutat. Lásd 4/a kottapéldát!)

7. A W. K. 12 fúgájában *a dominánsról felfelé lépő szekundra a tonikáról felugró terc válaszol, ill. viszont.* A tonális válasz ilyen hangköz különbségét γ-eltérésnek nevezzük. A dúr és moll témák γ-eltérései a hangközök színezete szempontjából különböznek egymástól.

A 6 dúr-fúga γ-eltérései a következő variánsokat alkotják:

dux	comes	dúr	6
↑ n2 (sz—l)	↑ n3 (—dm)	I. *Cisz*, *F*, H	3
↑ ↓ n2 (sz—l—sz)	↑ ↓ n3 (d—m—d)	I. *B*	1
↑ n3 (m—d)	↑ n2 (l—sz)	I. Á	1
var (t—sz)	var (m—r)	I. Esz	1

Három fúgában a γ-eltérés témakezdő motívum. Az I. Cisz-dúr (27.) és az I. F-dúr (12.) fúgák tonális válaszában csak ez az egyetlen hangközeltérés található.

Az I. Esz-dúr (20.) fúgában a γ-eltérés a domináns B-dúrban jelentkezik. (Lásd a kottapélda 18—19. hangjait!)

A 6 moll fúga γ-eltérésének variánsai:

dux	comes	moll	6
↑ k2 (m—f)	↑ k3 (h—á)	I. c, esz, *f*, *g*	4
↑ k9 (m,—f)	↑ k10 (h—d')	II. b	1
↓ k2 (f—m)	↓ k3 (d—í)	I. h	1

Az I. f-moll (23) és I. g-moll (17) fúgában a témakezdő γ-eltérések egyszersmind a tonális válasz egyetlen hangközkülönbségét is jelentik.

Az I. b-moll (10) fúga az egyetlen, amelyben a dux és comes dallama között oktávnál nagyobb hangközkülönbség található.

8. Az eddig tárgyalt α, β és γ-eltérések közül 15 fúgában csak egy-egyféle fordult elő. Együttesen két különböző hangközeltérést találunk további 10 fúga dux és comes szólama között.

$\alpha+\beta$-eltérés 2 fúga tonális válaszára jellemző: I. Ász- (5.) és II. Esz-dúr (1.). A kétféle eltérés mindkét fúgában a téma kezdetén szorosan egymáshoz kapcsolódik: a dux dallamában a felfelé törő kvintugrást a dominánsról lehajló terc követi, melyre a comes főkvart ugrással, majd a tonikáról lelépő szekunddal válaszol.

$\alpha+\gamma$-eltérést 4 fúga tonális válaszában találunk. Az I. c-moll (9.), I. esz-moll (3.) és az I. b-moll (10.) fugákban $\alpha \rightarrow \gamma$ a sorrend, az I. B-dúr (25.) fúgában ennek fordítottja. A hangközeltérések mind a négy fúgában témakezdő motívumok. (Az I. c mollban fej-variánssal).

$\beta+\gamma$-eltérés 4 fúgában fordul elő: I. Esz- (20.), I. Á- (28.), I. H-dúr (8.) és I. h-moll (22.). Ahány példa, annyiféle variáns.

dux	comes	4
↓ k2... ↓ n3 (d—t,...m—d)	↓ k3... ↓ n2 (sz—m...l—sz)	I. Á-dúr
↓ k2... ↑ n2 (d—t,...sz,—l)	↓ k3... ↑ n3 (sz—m...d—m)	I. H-dúr
↓ n3... ↓ k2 (m—d... f—m)	↓ n2... ↓ k3 (l—sz...d'—l)	I. h-moll
↓ k3... ↓ k2... ↓ n3 (sz—m... sz—fi. t—sz)	↓ k2... ↓ k3... ↓ n2 (d'—t...r—t,...m—r)	I. Esz-dúr

Az egyik eltérés mindig témakezdő, de a kétféle eltérés egyik témában sem kapcsolódik egymáshoz. Az I. Esz-dúr fúgában az első β-eltérés Esz-dúrban, a második β és a γ-eltérés a domináns B-dúrban értendő.

9. Az α, β és γ görög betűkkel jelzett jelenségekben a dallamalkotó hangközök szerkezetileg változnak meg: kvint helyébe kvart, terc helyébe szekund kerül, vagy éppen fordítva. Három dúr hangnemű fúga tonális válaszában azonban másfajta

hangköz-eltérést is találunk: *a tonika kis szekund alsó váltóhangjára a domináns nagy szekundos alsó váltóhangja felel és viszont.* E különbségek tehát a hangközök színezetében mutatkoznak. A dallamváltozás oka itt nem a tonális főhangok aszimmetrikus elhelyezkedésében rejlik, hanem a tonális főhangok moduszainak különbözőségében. A modális zene világában az imitáló szólamok gyakorta csak a hangközök színezetében térnek el egymástól. Ezeket az eltéréseket a moduszok szerkezetbeli különbségei okozzák, azért az ilyen válaszokat modálisnak nevezzük. (Eol témára pl. a felsőkvint imitációban frig, az alsókvint imitációban dór dallam a válasz.)

A modális eltérések BACH idézett fúgáiban azonban csak a tonális válasz kísérő jelenségei, ezért ezeket nem a görög ábécé betűivel, hanem „m"-mel jelöljük.

m+α eltérés található a II. C-dúr (11) fúga,

m+α+β pedig a II. F-dúr (6) és a B-dúr (7) fúga tonális válaszában. A modális eltérés mindháromban a főkvint, ill. főkvart ugrást előzi meg.

Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a példáinkhoz hasonló szerkezetű I. c-moll (9) fúga tonális válaszában az alsó váltóhangok reális színezetűek: a dux l-szi-l váltó hangjára a comes m-ri-m váltóhanggal felel.

10. Az eddig vizsgált dallameltérések szinte kivétel nélkül a témák első felében találhatók. A W. K. két fúgájában azonban az imitáló szólam csak a zárórészben tér el a témától. Az I. é-moll fúgában a dux témazáró hangköze nagy szekund (l, -sz,), melyre a comes kis szekunddal (m-ri) felel. A II. b-moll fúga témazáró motívuma: t, -d-r-d, a comesben: fi-szi-l-szi. Ezek a változások azonban nem visszafelé tekintenek, hanem modulációs célzattal a következő részhez kapcsolódnak.

A W. K. tonális válaszainak hangköz-eltéréseit a következő táblázatba foglaltuk össze:

Az eltérés típusa	A fúga hangneme (a kottaábra sorszáma)	dúr 15	moll 13	össz. 28
α	I. Fisz (24.) II. Desz (2.) II. f (21.)	2	1	3
β	II. G (26.), II. Ász (13.) I. gisz (4.), II. c (16.) II. fisz (15.), II. g (18.) II. á (19.), II. h (14.) (I. cisz** — 4/a)	2	6	8
γ	I. Cisz (27.), I. F (12.) I. f (23.), I. g (17.)	2	2	4
α+β	I. Ász (5.) II. Esz (1.)	2	—	2
α+γ	I. B (25.), I. c (9.) I. esz (3.), I. b (10.)	1	3	4
β+γ	I. Esz* (20.), I. Á (28.) I. H (8.), I. h (22.)	3	1	4
m+α	II. C (11.)	1	—	1
m+α+β	II. F (6.), II. B (7.)	2	—	2

* Az I. Esz-dúr fúgában a β-eltérés tonikai és domináns változatban is, a γ-eltérés csak domináns változatban fordul elő.

** Az I. cisz-moll reális fúgában a β-eltérés a 3. és 4. szólam közt található.

11. *A reális fúgákban a téma felsőkvint, ill. alsókvint transzpozíciója nem jeelnt feltétlenül hangnemváltozást,* a domináns hangnembe való modulációt. Az I. D-dúr fugának pl. sem a comes szólamban, sem pedig annak ellenpontjában egyetlen módosított hang sincs: a D-dúr tonalitás tehát a reális válaszban is megmarad. A II. Fisz-dúr fúgában viszont a téma önmagában is modulációs jellegű: a szubdomináns H-dúr hangnem felé tér ki. A reális válasz — és ellenpontja — ennek megfelelően az alaphangnemet, a Fisz-dúrt hangsúlyozza.

A tonális válaszokban a téma felsőkvint, ill. alsókvart imitációja az eltérő hangközök eredményeképpen megváltozik.

a) Ha a téma kezdőhangja a hangnem 1. foka, akkor az imitáció változásai a következők lehetnek:

a válasz	dúr	7	moll	4	11
5—4	II. Desz	1	I. gisz	1	2
5—4—5	I. H, II. Esz, B	3	I. c, esz	2	5
4—5—4	I. Ász, Á, II. F	3	I. b	1	4

(Megjegyezzük, hogy a II. Desz-dúr fúgában a válasz a feltüntetett kvintnél, ill. kvartnál még oktávval is magasabban kezdődik. A II. F- és B-dúr fúga válaszának modális eltérése 1—1 hang erejéig bő kvart, ill. szűk kvint utánzást eredményez.)

Táblázatunkból kitűnik, hogy a kezdő felsőkvint, ill. alsókvart imitáció véglegesen csak az első sor két fúgájában változik meg. Sőt, az I. gisz-moll (4.) fúgában a felsőkvint válasz csak a téma kezdőhangjára érvényes, az utána következő 14 hang mind felsőkvart imitációt kap. A hosszú *„szubdomináns"* válasz oka az, hogy a téma a domináns disz-moll hangnembe modulál, a comes szólam szinte a szubdomináns cisz-mollból jut vissza az alaphangnembe. A II. Desz-dúr (2.) fúgában a dux hangkészlete tonikai, a válaszé szubdomináns pentachord.

A táblázat 2. és 3. sorában feltüntetett fúgák többségében a kezdő imitáció csak 1—1 hangban változik meg, e helyeken a dux 5. fokú dallamhangjára a comes 1. fokkal felel. Az I. H-dúr (8.) fúga válaszában négy, az I. Á-dúr (28.) fúgában csak két hangot érint az imitáció változása.

b) Ha a téma az 5. fokról indul, akkor a tonális válasz felsőkvart, ill. alsókvint imitációval kezdődik. Az imitáció változása eseteit következő táblázatunk mutatja:

a válasz	dúr	8	moll	9	17
4—5	I. F II. C, Asz	3	I. f, g II. c, fisz, g, á, h	7	10
5—4	I. Cisz, Fisz, II. G	3	II. f	1	4
5—4—5—4	I. Esz, B	2	—	—	2
5—4—5	—	—	I. h	1	1

(Megjegyezzük, hogy a II. C-dúr fúga tomális válaszának modális eltérése — 1 hang erejéig — bővített kvart utánzást okoz.)

Az esetek többségében, a táblázat első két sorának fúgáiban, a kezdő felsőkvart, ill. alsókvint imitáció csak a téma első hangját (hangjait) érinti, s a felsőkvint, ill. az

alsókvart imitáció a maradandó. Nem sokban tér el fentiektől az I. B-dúr (25.) válasza sem, ahol az imitáció váltakozását az első három hang okozza. Az I. Esz-dúr (20.) fúga témája a domináns B-dúrba tér ki, majd még a comes belépése előtt visszamodulál az alaphangnembe. A visszamoduláló akkordfelbontásos figurációk már tulajdonképpen nem is tekinthetők a téma szerves részének, ezért az itt jelentkező hangköz eltéréseket is a domináns B-dúrban értelmeztük.

Az I. h-moll (22.) fúga témája a domináns fisz-mollba modulál, a comes válasza a szubdomináns é-moll hangnemet hangsúlyozva jut vissza az alaphangnembe. (V. ö. az I. gisz-moll fúga válaszával!)

Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy *a tonális válaszok többségében is a reális válaszokra jellemző felsőkvint, ill. alsókvart imitáció az uralkodó. Hosszabb témárészletre kiterjedő felsőkvart, ill. alsókvint utánzást csak a modulációs jellegű témák válaszaiban találunk.*

A pontos utánzás a reális válaszok többségében a domináns hangnembe való kitérést, modulációt eredményez. *A tonális válaszok imitációs szerkezetének eltérései nem zárják ki e moduláció lehetőségét.* A dúr hangnemű fúgák comes dallamainak többségében, sőt az ellenpontozó szólamokban kivétel nélkül megtalálható a domináns hangnemre jellemző emelt 4. fok (fi). Határozott moduláció érezhető többek közt az I. Fisz- (24.) és a II. G-dúr (26.) fúgák tonális válaszában. A domináns moll hangnem előjegyzésére utaló emelt 6. fok (fi) szintén ott szerepel mindegyik tonális moll fúga comes szólamában és ellenpontjában, de nem ritka az emelt 4. fok (ri) jelenléte sem a tonális válasz mindkét szólamában (I. f, g, II. f, á, h).

Ezért pontatlanok és nem lényegretörők azok a meghatározások, amelyek az elnevezésből kiindulva azt állítják, hogy a *„tonális válasz... a témát nem hangról hangra utánozza, hanem olyan változtatásokkal, hogy a téma az alaphangnemben, tonalitásban marad"*, továbbá a *„reális válasz... a második témabelépés (comes) a domináns hangnemben áll."* [7]

13. A reális fúgákban a téma 1. fokú hangjaira a válasz mindig 5. fok, a téma 5. fokú hangjaira pedig 2. fok. A tonális fugákban a tonális főhangok más választ is kaphatnak.

a) 5—1, 1—5 Az I. g-moll (17.) az egyetlen tonális fúga, amelyben a dux 5. fokú dallamhangjára a comes csak 1. fokkal, az 1. fokra pedig csak 5. fokkal felel.

b) 1—5, 5—1, 1—5, 5—2 Az I. Ász-dúr (5.) és az I. c-moll (9.) fúgában a második tonika-domináns kapcsolat után az 5. fok reális választ kap.

c) 1—5, 5—1, 5—2, ill. *5—1, 1—5 5—2,* A legtöbb fúgában az 1. és az 5. fok kölcsönös kapcsolata után az 5. fok reális választ kap. (I. b, II. Esz, I. esz, II. B és II. F, ill. I. Fisz, II. f, II. C, II. h, II. fisz és I. B. A felsorolásban az egyszerűbb esetektől haladunk a bonyolultabbak felé.)

d) 5—1, 5—2, 1—5 Nyolc fúgában az 5. és az 1. fok kölcsönös kapcsolata közé az 5. fokra adott reális válasz ékelődik. (I. f, II. c, II. g, II. á, I. F, II. Ász, I. Cisz és II. G.)

e) 1—5, 5—1, 1—4, ill. *5—1, 1—5...1—4* A II. Desz-dúr (2.) és az I. h-moll (22.) fúgában az 1. és az 5. fok kölcsönös kapcsolata után a téma 1. fokú dallamhangja szubdomináns választ is kap.

f) 1—5, 1—4, 5—1 Az I. H-dúr (8.) és az I. gisz-moll (4.) fúgában a tonika-domináns kölcsönös kapcsolata közé az 1. fok szubdomináns válasza ékelődik.

g) 5—1, 1—5, 5—2, 1—4 Az I. Esz-dúr (20.) fúga tonális válaszában mind az 1. fok, mind pedig az 5. fok kétféle választ kap.

h) 1—5, 5—2, 1—5 Az I. Á-dúr (28.) *az egyetlen fúga, amelynek dux és comes szólamában a tonális főhangoknak nincs kölcsönös kapcsolata:* az 5. fokú dallamhan-

gokra mindig 2. fok felel, akárcsak a reális válaszokban. Akkor miért nem pontos végig az imitáció, miért más az utánzó szólam dallama?

BÁRDOS LAJOS professzor szerint ez szubdomináns válasz: *„Reneszánsz hagyaték. PALESTRINÁék még hexachordokban gondolkoztak. Ebből folyt, hogy ha a témában előfordult a* ti, *akkor erre nem lehetett reális kvintválaszt adni, csak szubdomináns (alsókvint vagy felsőkvart) választ. Más szóval a* szó-*hexachordra csak a* dó-*hecachord felelhetett."... „Persze más variációkat is kiagyalhatott volna* BACH, *de mivel a téma lényege a felugró kvart, ezen nem akart változtatni. A kvartokat kapcsoló egyéb hangközök másodlagosak, azokra hárította a transzformációt."* (8.)

A kvart fel, terc le hangközökből épült szekvenciázó téma szabályos utánzása a *bővített kvart* előtt szakad meg. Itt a comes csak szekundot lép lefelé, hogy *elkerülje a bővített kvart ugrást,* s tiszta kvarttal folytassa az utánzást. Ha a BACH-témát egy hosszabb szekvenciázó dallam részeként fogjuk fel (mint amint azt a 28/a kottapéldánkban ábrázoltuk), akkor a tonális főhangok kölcsönös kapcsolatát is megleljük.

Arra is gondolhatunk, hogy e témában és válaszában a tonikát a 6. fok, a dominánst pedig a 3. fok helyettesíti. Ekkor a főkvintet helyettesítő kvintre a főkvartot helyettesítő kvart felel. (Lásd a dux ill. a comes harmadik és kilencedik hangjai közt intervallumokat!)

Az I. Á-dúr fúga válaszától eltekintve megállapíthatjuk, hogy mindegyik tonális fúga témájában legalább egy olyan 1. fokú és 5. fokú dallamhang van, amelyekre a comes szólamában 5. és 1. fokú dallamhang válaszol. A tonális válaszban tehát a tonális főhangok legalább egyszer kölcsönösen felelnek egymásnak.

14. A tonális fúgák témájában *a tonális fő viszonyt a kezdőhang,* és 1. fokú kezdés esetén *az az 5. fokú dallamhang határozza meg, melyre a comes 1. fokkal válaszol,* 5. fokú kezdés esetén pedig *az az 1. fokú dallamhang, melyre a comes 5. fokkal felel.* A tonális fő viszonyt meghatározó hangok közvetlenül, ugrás formájában is követhetik egymást, de kerülhetnek egymástól távolabb is. A dux és a comes hangköz eltérései sokféleképpen viszonyulhatnak a tonális választ meghatározó hangokhoz. A variáns-lehetőségeket a következőkben foglaltuk össze:

a) A II. f-moll (21.) és az I. Fisz-dúr (24.) fúgában a téma a tonális fő viszonyt meghatározó hangok kvint, ill. kvart ugrásával kezdődik, s ez a kvint, ill. kvart ugrás az egyetlen különbség a két fúga dux és comes szólama közt.

b) A II. Desz-dúr (2.) fúgában a téma főkvint, ill. főkvart ugrását figuratív díszítőhangok előzik meg, a dux és a comes dallama között azonban csak α-típusú eltérés van.

c) A tonális fő viszonyt meghatározó hangok témakezdő kvint, ill. kvart ugrását az I. Ász- (5.) és a II. Esz-dúr (1.) fúgákban β-típusú, az I. esz- (3.) és az I. b-moll (10.) fúgákban pedig γ-típusú hangköz eltérés követi.

d) A II. C- (11.) és az I. B-dúr (25.) fúga témájában a főkvint, ill. főkvart ugrást m-, ill. γ-típusú eltérést okozó figuratív díszítőhangok előzik meg.

e) Az I. c-moll (9.) fúgában a főkvart, ill. főkvint ugrást azonos szerkezetű figuratív díszítőhangok előzik meg, s β-típusú hangköz eltérés követi.

f) A II. F-dúr (6.) és a II. B-dúr (7.) fúga témájában a főkvint, ill. főkvart ugrását megelőző figuratív díszítőhangok m-típusú eltérést okoznak. Az ugrásokat β-típusú hangköz eltérések követik.

g) Az I. g-moll (17.) fúga témájában a tonális fő viszonyt meghatározó hangok közé a főkvint (főkvart) hangterjedelmén kívül eső hang ékelődik, s ezért a téma jellegzetes ugrása a kis szext. Kis szext ugrás jellemzi az I. F-dúr (12.) fúga témáját is, ahol azonban a tonális fő viszonyt meghatározó hangokat váltóhangok veszik körül, s így távolabb esnek egymástól.

h) A dux tonikai hármashangzat dallamkezdésére a comes β-típusú eltéréssel válaszol a II. fisz- (15.), II. b- (14.) és az I. h-moll (22.) fúgában. Ez utóbbiban az akkordfelbontásos motívumot, ill. válaszát γ-típusú eltérés is követi. Az I. Esz-dúr r0.) fúga témájában az akkord terchangját alsó váltóhang díszíti. A téma domináns részében először a comes, majd a dux szólam hangoztatja a hármashangzat dallamot. A II. G-dúr (26.) fúga témája csak akkordfelbontásokból áll, a tonális eltérés csak a kezdőhangot érinti, a tonikai hármashangzat többi hangjára már a domináns dúrhármas válaszol.

i) A II. c-moll (16.) és az I. H-dúr (8.) fúga témájában a hármashangzat motívumot átmenőhang tarkítja. Érdekes, hogy a c-moll témában a főkvint ugrás is megszólal, de reális kvintválaszt kap. A H-dúr fúgában viszont a comes szólamában a főkvint ugrás reális választ ad.

j) Az I. gisz-moll (4.) fúga témája is a tonikai hármashangzatra épül, a három akkordhangot átmenő és alterált váltóhangok formálják szépívű dallammá. A dux szólamában kialakuló domináns dúr akkord hangjaira (2., 4—6. és 9. hangok) a comes β-eltérése tonikai dúr hármassal válaszol. Rejtettebb a hármashangzat váz a II. Ász-dúr (13.) fúga témájában, a tonális eltérés csak az első intervallumot érinti, a dux és comes dallamhangjaiból I.—V. és IV.—1. akkordfelbontás is elképzelhető.

k) A tonikai hármashangzat a válasz dallamvázát alkotja az I. Cisz-dúr (27.) és az I. f-moll (23.) fúgában. Mindkettő dallamában a tonális főviszonyt meghatározó hangok után főkvart, ill. főkvint ugrást találunk reális válaszadással.

l) A II. g- (18.) és á-moll (19.) fúga témájában a tonális eltérés csak a kezdő intervallumot érinti, a tonális főviszony szinte átöleli a teljes témát, s a dux tonikai hármashangzat felbontása reális választ kap.

m) Az I. Á-dúr fúga témájában nincs tonális főviszonyt meghatározó hangpár.

15. A W. K. tonális válaszait a következő elvek szerint rendszerezve foglaltuk táblázatba, ill. közöltük példatárunkban:

A téma kezdőhangja	A tonális főviszony		A fúga hangneme és sorszáma	
	dux	comes	dúr	moll
1. fok	1—5 1—5	5—8 V—1	II. Esz **1.**, II. Desz **2.** I. Ász **5.**, II. F **6.**	I. esz **3.**, I. gisz **4.** —
	1—V 8—5	5—1 5—1	II. B **7.**, I. H **8.** (I. Esz 20. téma 10.—11. és 12. hangjai, domináns variáns)	I. c **9.** I. b **10.**
5. fok	5—1 5—1	8—5 1—V	II. C **11.**, I. F **12.** II. Ász **13.** I. Esz **20.** (A téma 17.—18. és 19. hangjai, domináns variáns.)	II. h **14.** II. fisz **15.** II. c **16.** I. g **17.** II. g **18.** II. a **19.** II. f **21.** I. h **22.**
	V.—1 5—8	1—5 1—5	— I. Fisz **24.**, I. B **25.** II. G **26.**, I. Cisz **27.**	I. f **23.** —
	(3—6)	(VI—3)	(I. Á-dúr **28.** témában a tonális főhangokat helyettesítő fokok.)	

a) *a téma kezdőhangja;*
b) *a téma tonális főviszonyát meghatározó hangok intervalluma és iránya;*
c) *a dux és comes szólam magasságbeli viszonya.*

Az egyes csoportokon belül a sorrendet az döntötte el, hogy a tonális főviszonyt meghatározó hangok a témában milyen messze esnek egymástól. Az I. Á-dúr fúga különleges válasza természetesen nem kaphatott helyet rendszerünkben.

16. Tanulmányom megírásának egyik indító oka az a vissza-visszatérő kérdés volt, melyet KODÁLY az ötvenes évek elején, számos népzene órán feltett: *mi a tonális válasz?* Feleleteinkkel sohse volt megelégedve, s mindig arra serkentett, hogy minél több példát gyűjtsünk a tonális válaszra. Vajon mit szólna most, ha kérdésére azt felelném: a tonális válaszban mindig van legalább egy olyan 1. fokú dallamhang, amely a téma 5. fokú hangjára, s legalább egy olyan 5. fokú dallamhang, mely a téma 1. fokú hangjára válaszol. A tonális jelző arra utal, hogy a dux és a comes szólamban a tonális főhangok — legalább egyszer — kölcsönös viszonyba kerülnek. KODÁLY a tonális választ a zene egyik alapvető jelenségének tartotta, amely áthatja mind a műzene, mind pedig a népzene dallamvilágát.

A tonális válasz a fúgáknak igen kicsiny részlete. Tanulmányunkban csak a W. K. fúgáiban próbáltuk ezt az apró jelenségeket minél több szempontból megvilágítani. S amikor egy-egy szempont szerint kísérletet tettünk a témák, válaszok rendszerbefoglalására, nem győztük eleget csodálni BACH teremtő lángelméjét: hisz' szinte ahány fúgát vizsgáltunk, annyiféle típust, egyedi megoldást találtunk. Nagyon igazak BEETHOVEN szavai: „Nicht Bach, Meer sollte er heissen" azaz nem pataknak (BACH neve németül patakot jelent), hanem tengernek kellene őt neveznünk.

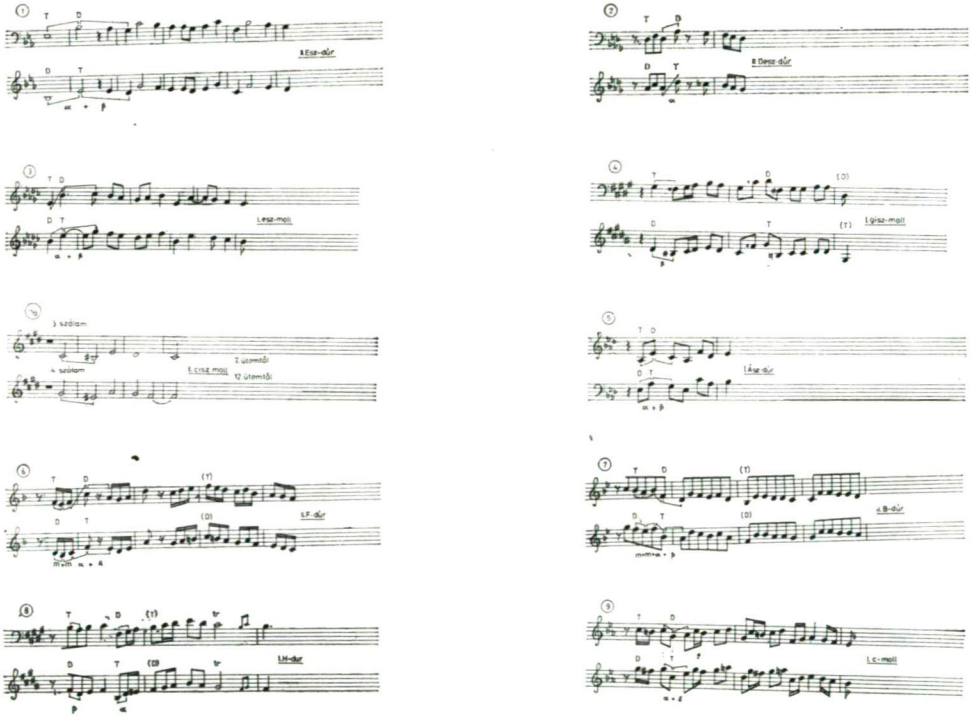

I.b-moll

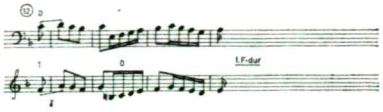
I.F-dur

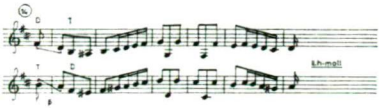
II.h-moll

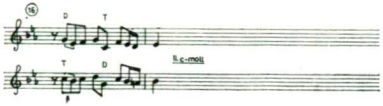
II.c-moll

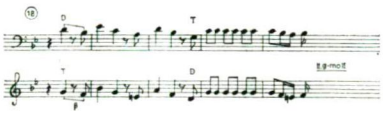
II.g-moll

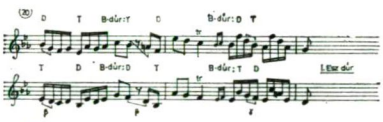
B-dur:T
B-dur:D
I.Esz-dur

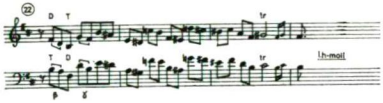
I.h-moll

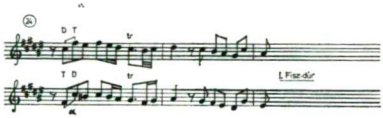
I.Fisz-dur

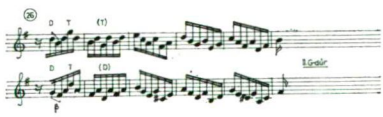
I.G-dur

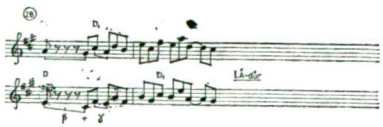
I.A-dur

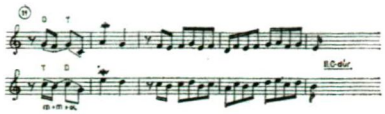
II.C-dur

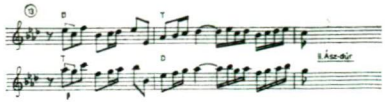
II.Ász-dur

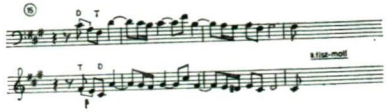
II.fisz-moll

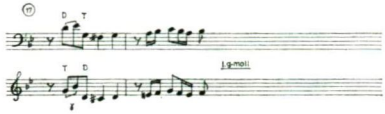
I.g-moll

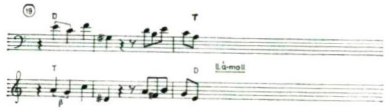
II.á-moll

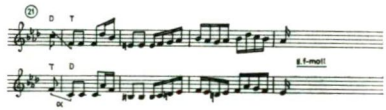
II.f-moll

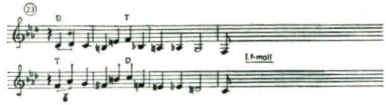
I.f-moll

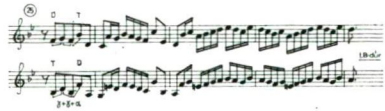
I.B-dur

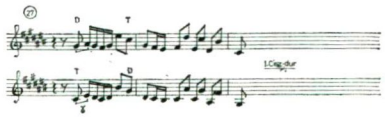
I.Cis-dur

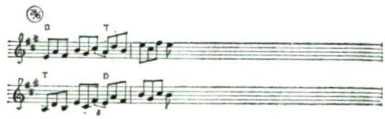

IRODALOM

[1] Tanulmányunk alapja *„Das Wohltemperierte Klavier"* von JOH. SEB. BACH. Kritische Ausgabe nach handschriftlichen Quellen bearbeitet von FRANZ KROLL. Band I—II. Leipzig. C. F. Peters.
[2] HERZFELD VIKTOR: *A fuga* Bp. 1913 Rozsnyai. — 9. lap.
[3] GÁRDONYI ZOLTÁN: *J. S. Bach kánon- és fugaszerkesztő művészete.* Bp. 1972. Zeneműkiadó — 36. lap.
[4] U. O- — 41. lap.
[5] HERZFELD V. i. m. — 13. lap.
[6] BÁRDOS LAJOS: *Kodály gyermekkarairól. „Tíz újabb írás"* c. kötetben Bp. 1974. Zeneműkiadó — 123. lap.
[7] BÖHM LÁSZLÓ: *Zenei műszótár* Bp. 1961. Zeneműkiadó 249., ill. 207 lap.
[8] BÁRDOS LAJOSnak a szerzőhöz írt válaszleveléből (1980. VII. 20.)

Tanulmányomban ezeken kivül hasznosítottam mindazokat a tanításokat, melyeket KODÁLY ZOLTÁN népzene óráin hallottam az 1949—53 tanévekben.

DIE TONALE ANTWORT IN DEN FUGEN DES WERKES „DAS WOHLTEMTEMPERIERTE KLAVIER" VON J. S. BACH

BÉLA AVASI

Eine der häufigsten Fragen Kodály's an seine Schüler war: „was ist eine tonale Antwort?". — Der Verfasser beantwortet sie in seiner Studie aufgrund der Analyse der Fugen in dem Opus „Das Wohltemperierte Klavier" von Bach. Er geht die Stimmenannäherungen der Dux- und Comes-Partien und die Änderungen der Imitationsstruktur durch und systematisiert sie, desgleichen auch die auf die 1.- und 5.-stufigen melodischen Töne gegebenen Antworten. Zusammenfassend stellt er fest, dass in den Themen der tonalen Fugen stets mindestens ein solcher 1.-gradiger Melodienton ist, auf den die Antwort der 5. Grad ist, und mindestens ein Melodieton 5. Grades, auf den die Antwort 1.-gradig ist. Die gegenseitige Beziehung der tonalen Haupttöne ist das Wesen der tonalen Antwort.

ТОНИЧЕСКИЙ ОТВЕТ В ФУГАХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ БАХА „Das Wohltemperierte"

АВАШИ БЕЛА

Одним из самых частых вопросов Золтана Кодая к своим ученикам был вопрос: «В чём заключается тональный ответ?» Настоящая работа, в которой анализируются фуги произведения Баха, является ответом на вопрос Кодая.

В своей работе автор по очереди рассматривает и систематизирует различия в интервалах партий dux и comes, изменения имитационной структуры и ответы, данные на мотивы звуков первой и пятой степеней.

В заключение автор приходит к выводу, что в темах тональных фуг всегда имеется хотя бы один мотив звуков первой степени, ответ на который пятая степень, и хотя бы один такой мотив звуков пятой степени, ответ на который первая степень. Сущностью тонального ответа является взаимосвязь главных тональных звуков.

TARTALOMJEGYZÉK

INHALTSVERZEICHNIS

СОДЕРЖАНИЕ

Felelős kiadó a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola főigazgatója
82-5609 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató
Készült: monó szedéssel, íves magasnyomással, 10,5 A/5 ív terjedelemben, az MSZ 5601—59
és 5602—55 szabvány szerint. Példányszám: 200